

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00999302 (W)

2006

217

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

том XX.

**НАЧЕРК
КОЛІВЩИНИ**

на підставі

виданих і невиданих документів 1768 і ближших років

написав

Аків Шульгин.

У ЛЬВОВІ, 1898. 78

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

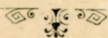
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

том XX.

НАЧЕРК

КОЛІЇВЩИНИ

на підставі

виданих і невиданих документів 1768 і близьких років

написав

Аків Шульгин.

У ЛЬВОВІ, 1898.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

9 (с47.71) 15

2р.

III
И-83680

№ 83680
АН УРСР
М И

В сїм томі, як обіцяли, подаємо переклад праці д. Шульгина „Очеркъ Колівщини по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ“, друковану в часописи Київська Старина 1890 р. (кн. II—VIII) і видану потім особною книжкою — відбиткою (Київ, 1890, ст. 209). Разом взявши, розвідки, подані в сих двох томах Р. Історичної Бібліотеки — XIX і XX-ім можуть познайомити читача з народніми рухами на Україні-Руси XVIII в., в їх ріжних проявах і заступити до певної міри монографію, яка дала б загальний образ сих рухів, бо такої до тепер не має наукова література. Спеціально для найбільш грандіозного з сих рухів — руху 1768 р. званого Колівщиною нема монографії, котра б вповні вичерпувала предмет; з того, що є в науковій літературі, праця д. Шульгина найбільше може служити для ознайомлення з сим рухом, бо зберає багатий і певний — головно документальний матеріал, для того її вибрано для перекладу, але й вона має деякі важні недостачі. Насамперед, автор в огляді самого руху опер ся головно на актах польської військової комісії для суду над учасниками руху — т. зв. Кодненської книги, інші матеріали, особливо досить багату мемуарну літературу він полишив здебільшого на боці, через те деякі епізоди, і між ними головна кампанія — Уманська зовсім поминена; до певної міри сю недостачу заповнює подана в попереднім томі розвідка проф. Антоновича про Гонту, але теж тільки до певної міри, бо то біографія тільки одного з проводирів. Друге — автор вибрав собі кілька питань і оглянув їх в поодиноких главах своєї праці, через те огляду цілости сього руху ми властиво у нього не знаходимо. Се були б головні недостачі; з меньшими — як досить важка архітектоніка й стиль сеї розвідки, тай з деякими незручними поясненнями або виводами, читач сам дасть собі раду.

Правда, сю книжку спіткав иньший дуже тяжкий закид — загального невірною розуміння річи, її тенденційного освітлювання. Сей закид вийшов з під пера звісного польського історика Т. Корзона (*Kwartalnik historyczny*, 1892, III с. 526—40); д. Корзон закидав д. Шульгину, що він підсуває Коліївщині якісь вищі, ідейні мотиви, характер протеста проти суспільного устрою Річи-посполитої, і якусь організацію*), — тим часом як д. К. бачить в ній тільки саме розбійництво, і всі його симпатії лежать по стороні тих, що не по людськи карали гайдамаків, з польської й російської сторони; він бачить у д. Шульгина якесь любованне в гайдамацьких убийствах і насильствах і розтягає сей закид на цілу „київську школу“, осередком котрої уважає Київську Старину. На се д. Шульгин відповів критичним переглядом аргументів д. Корзона, а редакция Київської Старини загальною відповідю (К. Старина 1893, I с. 126—166); з сеї останньої, написаної одним з видатніших репрезентантів „київської школи“, ми наведемо уривок, що служить відповідю на закид д. Корзона і zarazом — дає добру характеристику сих народніх рухів:

„Ми як, і д. Корзон, признаємо, що події 1768 р. були дуже сумні; сцени убийства і нелюдськості, де б вони не з'являлись, завсіди викликають відразу в усякій хоч трохи цивілізованій і гуманній людині; тому й винищенне селянами множества шляхтичів і Жидів, і нелюдські карі над селянами шляхетських судів, що не менш немилосердно буяли протягом 4 років і винищили тисячки жертв, се — на нашу гадку — факти сумні, за якими треба жаловати. Але сі наші почуття зовсім суб'єктивні і не можуть служити метою історичного досліду. Ми мусимо поставити і собі і д. Корзону питання: які причини викликали сі явища, що нас засмутили? Ми зовсім переконані, що д. Корзон не буде їх шукати, як шляхтичі XVII—XVIII в., „в уродженій хлопській злобі“, сам він відкидає погляд тих польських публицистів, що хотіли скинути вину на „заграничні підшепти“. Значить, причину треба шукати в не-

*) Справа організації дійсно лишаєть ся непевною — до якої міри вона істновала, хоч д. Шульгин в своїй відповіді і боронить свої погляди.

III

нормальнім суспільнім устрою Річи-посполитої. Для нас єї причини ясні й зовсім льогічні: селянську масу, не вважаючи на довге і сильне противленнє, закріпощено, позбавлено ґрунтів і всяких, навіть найелементарнїйших горожанських прав. Її повсечасно дражнили шляхтичі безграничною і безконтрольною своєю волею. Окрім материяльного гнета селян роздражнено й дуже нелюдськими релїгійними нагінками для запровадження унії. В кінці польський уряд і суспільність не постарались дати селянам яку небудь, хоч би як убогу, найелементарнїйшу осьвіту. При такім устрою наслідки, розуміть ся, могли бути тільки сумні. Покривджена, ображана і роздражнена маса мусїла, розуміть ся, підняти ся при першій нагодї, з першого лїпшого імпульсу, і вибух сей за для повного браку горожанського розвитку й гуманної осьвіти, мусїв виявити ся в формах дуже нелюдських і кривавих.

„Що до шляхетських репресий, котрі на наш погляд труднїйше виправдати, бо вони виходили від верстви більш осьвіченої й забезпеченої з кожного погляду, а до того тягли ся надто довго (4 роки), тому мали характер не вибуху або хвильового запалу, а систематичної, вирахованої пімсти, — то й про них теж можна сказати, що нелюдськість сих репресий пояснюють ся станом суспільности в тім часї: осьвітою шляхетської верстви, дуже поверховною й порожньою, далеко низшою від того рівеня прав, на котрїм встигла стати ся верства; тенденцією суспільної організації, занадто сторонничої, ексклюзивно-клясової. В таких обставинах, розуміть ся, всяка селянська реакція, замісь викликати потрібні заходи коло забезпечення суспільного устрою дорогою уступок і якогось задоволення потреб мас, — могла викликати тільки почуттє пімсти, що виявлялось в нелюдскостях відповідних до пережитого страху.“

Сї слова можна прикласти взагалї для оцїнки народнїх рухів на Україні-Руси XVI—XVIII в., в межах Польської й Росийської держави.

Що до нашого видання, то переклад праці д. Шульгина належить д. М. Вороному; до нього долучено показчики для т. XIX і XX, споряджені д. П. Рондяком; друку тому доглядав д. М. Павлик. Важнїйші друкарські похибки

подані при кінці тому; цитати з документів подавано без поправок, як їх дано в книзі д. Шульгина.

Сим томом закінчуєть ся серія монографій про народні рухи на Україні-Руси XVII—XVIII в., розпочаті в IX т. Р. Історичної Бібліотеки монографією про Хмельницину. В дальших томах подана буде серія розвідок до історії внутрішнього — суспільного й культурного жита, суспільного укладу й інституцій на Україні-Руси.

М. Грушевський.

З М І С Т.

	Стор.
Вступне слово	I—IV
Г л а в а I.	
Ватажки і військова організація гайдамаків	9
Максим Залізник	10
Семен Неживий	32
Яків Швачка	51
Іван Бондаренко	66
Гайдамацькі загони	74
Г л а в а II.	
Селяне Київщини і Брацлавщини, яко головні діячі Колі́вщини	94
Г л а в а III.	
Участь в Колі́вщині лівобочан, степових гайдамаків і запорожців	127
Г л а в а IV.	
Заходи уряду Річи Посполитої проти колі́в	143
Г л а в а V.	
Відносини до Колі́вщини сучасних їй російських діячів	161
Азбучний показчик	189
Друкарські помилки	220

НАЧЕРК КОЛІЇВЩИНИ

на підставі

виданих і невиданих документів 1768 і близших років.

ИЗДАНИЕ КОЛЛЕКЦИОННОЕ

№ 1000

Издательство и полиграфический комбинат «Ленинградское дело»

Люблинська унія р. 1569 була важним кроком польського королівства на шляху його замірів що до асимілювання з своїм народом людности всього великого литовського князівства, куди входила і південна Русь. Вигоди, що давав польський державний устрій, в значній перевазі над устроєм великого князівства литовського, шляхетському стану, неминуче мусіли відорвати від усієї маси литовського і південно-руського народів не тільки землян, але й важних магнатів, членів недавньої литовської ради, — і вони пішли назустріч польському королеви і шляхтичам, що під позором унії двох рівноправних народів хотіли бачити всюди перемогу польонізму; з них з найбільшою охотою пішли на зустріч Полякам в с'єм разі пани південної Русі, що в значній своїй часті була безоглядно відлучена королем від Литви і прилучена до польського королівства. Після такого роз'єднання в народних масах великого князівства литовського, після такої втрати ними висших клясів, і Литва, і надто литовська Русь не могли вже більше мати оборонців своєї народности, законів, звичаїв і віри в соймі знов відродженої Річи Посполитої, бо тільки шляхтичі і мали право бути там послами. Правда, особисті інстинкти могли часом спонукувати декотрих з колишніх землян і панів литовської ради боронити свою народність, але ж така оборона, коли б її було основно поведено, мусіла йти навперекір власним їх інтересам, бо їм в таким разі прийшлося би боронити і покинутий устрій великого князівства литовського, що так сприяв селянству і зміцненню правительственной власті. Тому то на перших часах після люблинської унії знаходились ще між магнатами старої литовської ради люде,

що готові були боронити і підтримувати свою народність і віру, але всеж таки з умовою усунення на бік самої істоти політичних порядків. Таким був наприклад князь Константин Острозький, звісний оборонець православля і руської освіти. Але де-далі таких діячів серед південно-руського панства ми здибаємо все менше і менше; оборонцями православля на сей час стали виступати такі люде, як спершу брацлавський, а потім київський воєвода, Кисіль, що давав повну підставу народу казати: „в нього руські кости, але оброслі польським мясом.“ З кінця-ж XVII столітя і Кисілів не стало.

Тож і не диво, що поспільство колишньої литовської Руси, не маючи способів для оборони своїх втрачених прав і знемагаючись під гнетом грубо кріпацьких порядків польського королівства, куди введено було більшу її частину зараз же після унії, відлучивши від Литви, — не диво, кажемо, що поспільство се при таких умовинах довго тільки тим і могло виявляти свій протест, що цілими юрбищами покидало своїх дідичів-шляхтичів. Алеж, певно, такою пасивною обороною своїх прав цілий нарід не міг обмежуватись якийсь довший час. З утікачів-хлопів незабаром південно-руський люд перевернув ся в козаків, проживши якийсь час віддалік від свого родовища на границі південних степів під вічною загрозою татарських нападів. Відбиваючись там від ворогів і не залишаючи праці хліборобської, вони власне стали хліборобами-вояками або, як говорилося тоді, — козаками. Таким чином виникла поволі ціла нова кляса, і члени її нерідко з неприязного шляхтичам небезпечного півдня йшли жити і в межі иньшої Річи Посполитої, де козацтво спершу не було знане.

Де-далі контингент сієї народженої в краю кляси все більше і більше розростав ся, бо козаками ставали і міщане, що торгували рибою і иньшою всячиною по Дніпру і взагалі в незахищених від хижацьких нападів місцях; ставали ними і иньші незакріпощені ранійш люде, що не були заведені завчасу в станові кадри Річи Посполитої. Само собою розуміється, що члени такої новонародженої кляси людей не хотіли позбутись звичайної для них волі навіть тоді, коли жили в містах Річи Посполитої, віддалених від степів, а тому і всяким заходам старост і дідичів втиснути їх в загал поспільства, позбавленого при польським устрою навіть людських прав, —

вони муєли ставити опір. Коли ж вже занадто багато збиралося тих нагод, де потрібний був опір, то протести поодиноких осіб ставали вже протестами колективними — от звідси і виникає початок козацьких повстань. Власні бажання козаків збільшити свою кількість притягненням до себе хлопів і охота сих останніх, перейшовши в козаки, спекатись кріпацьких умовин істновання — все се цілком природно муєло утворити ту єдність між сими двома народними групами, що мала своїм наслідком постійну готовість їх до обопільної-піддержки і оборони. Козацький стяг, таким робом, став стягом всього південно-руського народу і боротьба, що велась козаками з Річю Посполитою, помалу стала боротьбою не за інтереси самого козацького стану, але за всю Русь, за її віру і народність. Богдан Хмельницький виступає щасливо власне за інтереси всього південно-руського народу і коли часом йому доводилось навіть карою смерти проповідувати хлопам правду, — „нехай кожний з свого тішить ся, нехай кожний свого глядить“ і зараз же за тим заганяти їх до панів, — то се були тимчасові хвилини, що наступали за випадковими невдачами козаків на війні і за побідами Польщі¹⁾, але ніколи не можна думати, що й заміри великого козацького ватажка були в дуєї наведеної правди. Після нього виразність замірів козацької боротьби з Польщею заплуталась: серед складаних політичних умовин істновання в кінці XVII і початку XVIII стол. козацтво дуже вже кидалось з одного боку в другий, принаймні на правім березі Дніпра, що на підставі Андрусівської умови (р. 1667) знов відійшов до Польщі. Ні Дорошенко, ні Палій з Самусем і ньшими не мали вже змоги вернути козацтву тієї сили і значіння, що набуло воно за Хмельницького і таки нарешті козацтво на правім березі Дніпра щезло не закінчивши свого завдання — визволу себе і посільства південної Руси з під гвету польонізму і церковної унії. Наслідком боротьби була на сам кінець руїна України і брацлавського воеводства.

Але житте південно-руського народу, в межах навіть спльондрованих війною країв, не закінчилось цілковито підчас руїни. Поводі краї сї, де панами, на основі Прутської умови

¹⁾ Костомаров — Богдань Хмельницькій, т. III, 37 (рос. вид.).

Петра I. з Туреччиною, вважали себе Поляки, стали залюднюватися руським селянством, що приходило сюди і з заходу — з Волині, Поділля і Червоної Русі, і зі сходу — з гетьманщини. Важкі економічні і суспільні умовини в тім і другім краю примушували їх іти в спорожнілий край з добрими ґрунтами. Але тут їх знову мусили стиснути рамки польського громадського устрою. Ґрунти, осаджені ними, здебільшого були власністю шляхтичів. Шляхтичі ж сі, скоро затих шум війни, зараз же вернулись до своїх маєтностей і незабаром заявили новим осадчим свої умовини, на яких сі могли користуватись панськими ґрунтами. Умовини ті спершу були досить вигідні для селянства, але на решті, коли збіг речинець пілг, вони все ж таки мусили витворити конечним наслідком міцний кріпацький устрій. Разом з тим не могло не початись знов гнобленне православя на користь унії. Давній лад шляхетсько-католицької Річи Посполитої таким робом знов набирав сили в південній Русі і селянству її знов потрібні були оборонці, котрі могли б хоч почасти замінити козацтво, що пропало на правім березі Дніпра. Такі оборонці і явились.

З ласки польських мемуаристів, звичайно сих нових оборонців руської народности і православя величають гайдамаками, а весь той рух, ними викликаний, що хронично тягнув ся протягом усього XVIII століття,¹ — гайдамацтвом. Підстава для цього є, та проте в сім разі ми маємо до діла з назвою не цілком певною, перенесеною з значіння вузьшого на далеко ширше і навіть не однорodne. В дійсности гайдамаками звали здавен свого роду відщепенців грубо складеного суспільного польського устрою, людей, що й самому козацтву завдажали — і завдяки розбещености їх інстинктів і завдяки не співчуттю їх ідеалам козацтва; инакше, вони певно б могли пристати до нього. Сама назва „гайдамака“, з турецьким глагольним корінем в основі — „гада“, мусила здавна означувати, відповідно зміслу коріня, людей, що викликали в суспільности замішанне, тривогу, рух¹). Найбільше йшло в гайдамаки забужан і подністриян, що, як каже Костомаров, відзначались більшим нахилом до буч і небеселуху.

¹) Антонович, Исследование о гайдамацестве, ст. 10.

Банди їх в тім краю звались ще в XVII століттю ватагами левенців і були цілком анальоґічні з опришками Червоної Русі, — що складались також з непокірних хлопів, а часто й свободних карпатських горців. Силами сих, часом справді розбійницьких, ватаг за часів Хмельницького покористував ся народний герой Нечай¹⁾. Та протягом довшого часу вони не фігурували на історичній арені того часу: маси хлопів і козаків затирали їх своєю більшістю. Всеж число їх не зменьшилось; з кінця ж XVII століття ватаги їх почали навіть значно поповнювати ся. Після селянської ворохобні р. 1702 багато селян з Поділля і Брацлавщини, де був самий осередок сього руху, йшло в левенці чи гайдамаки, знаючи, що Поляки, вгамувавши ворохобню, готують їм люті кари.

До тих же гайдамаків втікали пізнійше протягом XVIII стол. всі ті, що так чи инак провинуватились перед своїми панами, себ то учасники дрібних і великих селянських розрухів. Цілком натурально, що, при такім складі гайдамацтва, їм з одного боку дуже лежали на серці бідування своїх братів, що лишились в межах Річи Посполитої, і вони все були готові помогти їм в боротьбі з Поляками, а з другого — неменьш натурально і те, що головним джерелом їх прожитку міг бути тільки розбій і рабунок. Неприймані на Запорожжю, де очевидячки вільні запорожці в XVIII століттю не мали вже волі побільшувати свої сили втікачами-хлопами, як се було ранійш, вони збували своє нелегальне життя, волочучись на границях татарських степів в межах Бугогардовської паланки в постійнім страху, що їх і звідти виженуть.

При таких умовинах існування і без жадної організації, гайдамаки ніяким чинном не могли бути наслідниками козацтва самі з себе.

Новими борцями за православє і руську народність властиво стали безпосередно самі селяне України і Брацлавщини. Самі себе вони ніколи не називали гайдамаками, а тільки козаками. Правдиві ж гайдамаки, левенці були лишень їх ревними помічниками, як були ними протягом всього XVIII століття і запорожці, що й їх деякі польські мемуаристи змішу-

¹⁾ Костомаров, Богданъ Хмельницькій. Т. II., ст. 216—217.

вали також з гайдамаками і повстанськими селянами південної Руси. Було кілька моментів на протязу XVIII століття, коли народний протест з боку самого селянства значно обгострював ся. Проф. Антонович вказує на роки 1734, 1750 і 1768, як на такі власне моменти¹⁾.

Маючи на увазі в сій статі занятись останнім з трьох згаданих вибухів селянського руху на Україні в XVIII столітті, не можемо не зазначити, що до сього часу повстанне власне р. 1768 вважалось найбільш виясненим, завдяки кільком польським мемуарам, що дотикали ся його. Тимчасом такий вивід не зовсім справедливий. Мемуаристи, що пишуть не все тільки про те, що вони самі бачили й чули, але й про те, що бачили й чули иньші не завжди гідні віри свідки, — легко роблять помилки, або перекручуючи самі факти або даючи їм невірне освітленне. В сім разі що до руху з 1768, що зберіг за собою назву коліївщини, все се, як побачимо, власне й мало місце. В таких випадках, натурально, ліпшим ремедіумом для відновлення правди мусять бути документовні дати про досліджуваний час. До такого роду відомостей в праці нашій ми і постараємось забратись і при їх помочі, де се буде потрібно, виправити і доповнити і відомости мемуаристів і виводи декотрих досліджувачів цікавого для нас питання, збудовані на однобічно дібраних документовних датах, що були знані відносно ранійш.

Розпросторені думки про коліївщину — ніби осередковим її пунктом, що закривав все иньше, була уманська різня, ніби весь рух був лише партизанською війною без жадної організації у повстанців, ніби кривавих подій в сім руху було більше ніж у всіх передущих народних рухах, при чому звірячість натури українського селянина такими подіями цілком доведена і нарешті ніби рух сей був досить значний, — все се власне виводи на основі польських мемуаристів. З другого боку твердження деяких досліджувачів, ніби коліївщина була тільки повстаннем в обороні віри, а других — ніби ро-

¹⁾ Антонович — Исследов. о гайдамачествѣ, ст. 190.

сийський уряд не тільки співчував сьому повстанню, але навіть сам його й викликав — все се є наслідком виводів, на основі односторонньо дібраних документальних дат. Не трудно запримитити нарешті, що брак і недокладність матеріялів не могли потягнути за собою цілком невірних виводів і питання про те, як поводитись що до коліївщини запорожці і питання про те, хто ж були власне так звані гайдамаки.

Тепер вже є значна можливість уникнути фалшивих виводів на основі мемуарів і квапливих виводів досліджувачів, що користувались дуже однородними документами. Як ні мало поки що видано матеріялів, що дотичать цікавого для нас часу, та всеж де що видано. Окрім того час від часу впливають на верх і документи, що ще чекають свого видання.

До числа останніх належить наприклад книга, що містить в собі ряд признань гайдамаків і селян, оскаржених за повстання р. 1768 перед польською військово-судовою комісією, що засідала в Кодні. Сією книгою, знайденою небіжчиком М. Максимовичем і теперішньою власністю Антоновича, ми між иньшим мали спроможність користуватись при наших студиях над рухом р. 1768 і витягнути з неї багато дрібних культурних і навіть політичних відомостей, що надають, як нам здаєть ся, подіям коліївщини більш певний характер, ніж вони могли мати на основі дат, звісних польським мемуаристам.

З огляду на те реєстр джерел сього руху тепер трохи ширший, ніж був ранійш.

Ось сей реєстр:

1) Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768 opisany przez Lipromana i dwóch bezimiennych wydany z rękopisma przez Eduarda Raczyńskiego. Poznań. 1854. Один зі згаданих безіменних авторів, власне останній — є Тучапський.

2) Уманская рѣзня. Записки Вероники Кребсѣ. Перев. съ предисл. И. М. Ревы.

3) Уманская рѣзня. Записка піара Павла Младановскаго.

4) Pamiętnik do historyi polskiej przez Adama Moszczyńskiego. Poznań. 1863.

5) Описаніє бѣдствія постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 г. Переводъ съ польской рукописи, хранящейся въ институтѣ Оссолинскихъ въ Львовѣ подъ N. 163. Кіев. Ст. 1882. кн. 3.

6) Записки о Южной Руси. П. Кулиша. Т. I і II.

7) Сказанія о Бондаренкѣ по народнымъ преданіямъ. Кіев. Ст. 1882 р. кн. 5.

8) Манифестъ импер. Екатерины II іюля 1768 г. Кіев. Ст. 1882 р. кн. 5.

9) Матеріалы для исторіи коліивщини или рѣзни 1768 г. Н. И. Костомарова. Кіев. Ст. 1882, кн. 8.

10) Переписка гр. П. А. Румянцева о возстаніи на Украинѣ 1768 г. Кіев. 1882 р. 9 і 10 кн. і 1883 теж 9 і 10.

11) Нѣсколько документовъ къ исторіи гайдамачины А. Скальковскаго. Кіев. Стар. 1885 р. кн. 10.

12) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. 1, т. т. II і III. При них розвідка про архимандрита Мельхиседека Значко-Яворського. Ө. Г. Лебединцева.

13) Тож само, ч. 3. т. III. При ньому розвідка про гайдамацтво (1700—1768) професора Антоновича.

14) Тож само, ч. 4, т. II. При ньому розвідка про селян України (1700—1798), професора Антоновича.

15) Наѣзды гайдамакъ на Западную Украину въ XVIII столѣтїи (1713—1768). А. Скальковскаго. Одесса. 1845 р.

16) Исторія Новой Сѣчи, його ж т. т. I—III, вид. 1885 р.

17) Собраніє сочиненій М. А. Максимовича. Т. I. Статьи: Извѣстія о гайдамакахъ; Сказаніє о коліивщинѣ; объясненіє нѣкоторыхъ украинскихъ народныхъ пѣсенъ.

18) Исторія Россіи Соловйова, т. т. XXVI і XXVII.

19) Де-які невидані матеріяли з Архиву кїївського губернскаго правленія.

20) Книга военно-судовой кодненської комісії.

ГЛАВА І.

Ватажки і військова організація гайдамаків.

До питань, що потребують розв'язання для характеристики колівищини, належить між иньшим питання — чи була у колітів яка організація, чи вони складали з себе тільки розбішацькі банди, що вели свою діяльність без плану, керуючись тільки самим бажанням здобичі.

З цілого ряду характеристик діяльності поодиноких ватажків повстання, наведених нами в с'їм розділі, не тяжко зауважити, що загальний плян діяльності в колітів був, що плян сей мав на меті захопити київське воеводство або принаймні значну частину його через акцію більш менш значних сил в чотирох кутах сього району: 1) біля Умані, 2) біля Чигирини і взагалі в Придніпрянщині, 3) біля Білої Церкви і 4) недалеко Радомишля на границі київського Поліся, при чому ватажки Залізняк, Неживий, Швачка і Бондаренко були проводирями сих сил, що й були направлені для захоплення означених пунктів. Плян сей виконував ся з певною упертістю, хоча натурально, повна незвичка до військової дисципліни сільського люду, що наповняв ватаги згаданих ватажків, мусила ставати на заваді правильній акції до осягнення обраної мети. Далі, річ очевидна, що з усіх згаданих чотирьох ватажків Залізняка вважали головою повстанців. Він називав себе полковником війська запорозького, тим часом як Швачка, Неживий і Бондаренко раз-у-раз титулувались тільки курінними атаманами сього війська. Окрім того той же материял наводить на гадку, що зазначений висше плян уложено не на самім початку руху в цвітні р. 1768 і що до розміщення головних сил в указаних чотирьох кутах київського воеводства, спершу коліти сполученими силами під проводирством Залізняка пройшли по якійсь частині Київщини.

Нарешті при характеристиках меньш важних ватажків досить виразно виступає та обставина, що власно сї ватажки, паралельно з діяльністю головних сил і участю їх в правильних боях і облогах, вели партизанську війну. Невеличкі

ватаги їх були анальоґічні з татарськими загонами, що вели акцію на близу головних сил; вони нищили ворога в тих місцях, де ще не було організованої оборони. Все що йно висловлене, звичайно, вимагає подрібних потверджень. Вони містять ся, як думаємо, в виложених низше характеристиках окремих ватажків, більших і менших, при чому одначе, укладаючи єї характеристики, ми не мали на меті вияснити тільки військовий бік справи, а старались змалювати діячів руху р. 1768 всебічно, на скільки дозволяли на те добуті дані.

Максим Залізняк.

Максим Залізняк, сей „główny watażka“ і „pryncypał hajdamacki“¹⁾ в кодненській книзі виступає не часто. Ні сам він, ні ціла маса селян і гайдамаків, що з ним була, не підпали суду військово-судової комісії в Кодні, тому і в судових паперах, використаних нами, він не може брати видійшого місця. З тих же багатьох гайдамаків його ватаги, що підпали кодненському судови, в наших документах здибаємо тільки чотири особи,²⁾ але всі вони не визначні і до того ж тільки один з них побував з своїм ватажком в Умані і иньших місцях, де Залізняк найбільше дав ся в знаки. А про те і в тих не багатьох документах, де в нас іде мова про Залізняка, всеж таки є ряд відомостей, придатних для вияснення особи „głównego watażki“, а разом з тим і для змальовання характеру руху р. 1768.

Відомий шлях, що перейшов Залізняк в самім початку повстання з сполученими силами повстанців. Вийшов він з своєю ватагою в кінці цвітня р. 1768 з Мотронинського лісу (в теперішнім чигир. п.) і послідовно побував в Медвідовці (містечко чигир. п. над р. Тясмином і Медвідовкою на Зах. Півн. Зах. від п. міста), Жаботині (містечко черк. п. над р. Жабянкою або Вязлою на Півн. Зах. від п. міста), Смілій, Черкасах, Корсуні, Каневі, Богуславі, Кам'янім Броді (с. звенигород. п. над р. Білим Тикичем на Зах. від Лисянки), Лисянці (м. звениг.

¹⁾ Кодненская книга, ст. 34, 80.

²⁾ Ibidem 34, 54, 80, 536.

п., де р. Лисянка втікає в Гнилий Тикич на Півн. Зах. від п. міста) і нарешті в Умані. Криваві події з панамі й жвдами, що робив Залізняк в усіх сих місцях, описано польськими мемуаристами не з рівномірною повнотою, бо не з усіх же місць мемуаристи могли мати відомости від самовидців, а тим більше не в усіх місцях могли бути на стільки письменні люде, щоб самі могли записати, що бачили. Найбільш письменних свідків різні, справленої Залізняком, було в Умані, в сїм осередку польської просвіти і культури тодішньої України, що ще не встигла зовсім очуняти після руїни — тому то уманьські події Залізняка нам найбільш і знані. Щож до справок його в інших місцях, то в опису його походу багато уваги звернено ще хіба на перебування його в Лисянці, де тоді також ховалось багато Поляків. Тому й відомости про похід Залізняка здавна треба було доповнювати хоча б на підставі народних переказів. Обертаючись знов до наших материялів в кодненській книзі, ми знаходимо в них відомости власне про кілька таких пунктів Залізнякового маршрута, що їм не пощастило у польських мемуаристів: ми дізнаємось з кількох добутих нами актів де-що про перебування Залізняка з ватагою в Корсуні, Богуславі, Камянім Броді і Боярці.

Про перебування і події Залізняка в Корсуні, ми витягуємо відомости з заміщеного в кодненській книзі акта про убивство уніятського попа с. Завадівки (с. черкаського повіту над р. Грузькою на Півн. Зах. від Городища) Миколи Фалинковського. До справи сїєї був притягнений сином небіжчика, Семеном Фалинковським, „благочестивий“ шіп тогож села Іван Старшевський. Признаннями на суді і попа Старшевського і його обвинувателя Семена Фалинковського, маюють ся перед нами ціла побутова картина того неспокійного часу і тому ледво чи було-б добре обмежитись виїмками з неї тільки того, що безпосередно тичить ся тільки Залізняка. Але коли вже варто не розривати картини подій в нашім документі, то коньче треба хоч би в кількох рисах вказати, в якім стані була Україна що до справ релігійних перед появою Залізняка і взагалі перед початком колївщини; инакше в справі Фалинковського і Старшевського не все буде ясно.

Початок шістьдесятих років минулого столїття був часом повного розцвітту тої політики що до православя і унії на Укра-

їні, основу котрій ще в кінці XVII ст. так відповідно для сторонників викоренення православ'я була розпочата львівським єпископом Іосафом Шумлянським. Боротьба велась тоді уніятами, так мовити-б, без виповідження війни ворогови. Від утискуваних православних не вимагають тоді загальної згоди на унію, але їм роблять страшенну силу ріжних кривд і всякий непослух чи то уніятському священникови, чи то єпископови вважають за неохоту скоряти ся належній власти, цілком ігноруючи релігійну ріжницю між пастирями-уніятами і парафіянами православними. Навіть слова унія, дізунія, схизма майже зовсім зникають з адміністративного лексикону першої половини XVIII століття. В документах того часу часто трудно вгадати — коли річ іде про православне, коли про уніятське духовенство.¹⁾ І успіх такої політики був дуже значний: в унії числило ся тепер далеко більше, ніж при першій явній боротьбі з православ'єм. Становище духовенства при сьому було дуже тяжке, коли воно явно признавало себе православним. Насамперед для священників православних сама настанова їх в ту або иньшу парафію була дуже затяжлива. Вимагалось згоди властителя або його повномічника, що мало назву презента і що тільки й давало право священникови користання з певної кількості орної землі за визначену при тому оплату властителеви ґрунту. Потім після відібрання презенту треба було ще дістати від уніятського декана або протопопа абсолюцію або дозвіл тримати ся православ'я. Нарешті, після абсолюції декана або протопопа ставленик мусив ще бути висвяченим переяславським єпископом, тим часом як всякі зносини з Переяславом і духовенства і парафіян Переяславської єпархії були обтяжені по части самоволею пограничних властей, по части соймовими ухвалами. „Не кожний певно кандидат на парафію або священство (що окрім чести й доходу вабило ще й звільненням від панщини осіб невольного стану) — читаємо ми в передмові Ө. Лебединцева до II і III томів 1 части „Архива Ю.-Зап. Россіи“ — не кожний певно міг встояти перед такими надзвичайними перешкодами і сильними перепонами

¹⁾ Проф. Антоновичъ. Монографіи по исторіи Зап. и Ю.-Зап. Россіи. Очеркъ состоянія правосл. церкви въ Ю.-Зап. Россіи съ половины XVII до конца XVIII в., ст. 295.

і тому багато ставлеників або аколїтів відважувались на прийняття священства з рук уніятського архиєрея, висвячені ж священники складали присягу і згоджувались на унію, при чому більшина здасть ся рахувала на те, що живучи в православній парафії можна правити службу по православному, а за буття Поляків і уніятів можна вдати з себе і уніята, коли не дасть ся якось одурити своїх дозорців.¹⁾ З актів III тому 1 части „Арх. Ю.-Зап. Росіи“ видно, якими найвними простацькими способами приходилось обдурювати пастирів. Інший з них „точію за крайнюю нужду именовался унїятюмъ, служенія жъ божественныя въ церквѣ хотя съ опасностью, однакъ отправляеть было по прежнему своему порядку по чину святія восточнія церкви; если жъ было случается поляки или унїяти, при коихъ слѣдовало ему служити по унїятскому, то онъ было въ то время нарочно упьется и тѣмъ окажется, что не готовъ на служеніе.“²⁾ Інший же під час приїзду небезпечних ревізорів скаже дячкови довше тягнути херувимську пісню, щоб не знати було як, переносячи святі дари, він промине імя папи.³⁾ А за иншого вданого уніята посьвідчують нарешті самі парафіяне, ніби він службу божу править по уніятски.⁴⁾ Все се практикувалось нерідко ще і в початку шістьдесятих років минулого століття. Але коли сей час був часом повного пригнічення православя на Україні, то разом з тим він же був і часом нового міцного опору православних селян і духовенства Полякам і уніятам. Роки 1761—1765 були тими роками, коли ігумен Мотронинського монастиря, що біля Жаботина в Мотронинськїм лісі, Мельхиседек Значко-Яворський, наставлений з наказу переяславського архиєрея Гервасія Линцевського, правителем українських церков належних до переяславської єпархії, найзавзятїйшим робом помагав українським селянам і зберігати православє і відпекуватись від силоміць накнєної і накиданої їм унії. Потайна боротьба попередніх десятиліть, завдяки енергїчному ігумену, мусила перейти на явну і всі релїгійні відзнаки уніятів і дізунїтів вийшли

¹⁾ Арх. Ю.-Зап. Р. ч. 1, т. II. Передмова ст. LXI.

²⁾ Ibidem т. III акт N. LXXVII, ст. 498.

³⁾ Ibidem. Передмова, ст. LXII.

⁴⁾ Ibidem. Т. III, акт N. XXXVIII, ст. 283.

тепер на верх. Число тих, що з унії наvertsались знов на „благочестіє“, як говорили тоді, було дуже значне; таке відновлення православя тяглось доти, доки знову не почались різні утиски з боку уніятів. Коло гноблення і утисків дуже ревно заходились: уніятський митрополит Володкевич, що мав резиденцію в Радомишлю, його офіціал Мокрицький і покїрна орудина в їх руках Воронич, тодішній регементар української партії, себ то начальник над тими польськими військами, що призначувались звичайно на оборону України і Поділя. Тільки страх довести до повного озвірення хлопів, що були потрібні для відновлюваної панщини, примусив бодай більших польських панів на Україні, як наприклад князя Сангушка, спинити хоч по часті нову війну проти „шизми“. ¹⁾ Та на решті і затверджена соймом р. 1767 толеранція в справах віри мусила потягти за собою, бодай на перших часах, ослабшанне захланности уніятів.

Але й без сього ослабшання утисків простий люд Київщини і особливо Смілянщини зважив ся сам вернути права своєї віри яким би не було способом. Вже р. 1767 перед відкриттєм сойму, сїльські громади згаданої висше місцевости знов почали просити архієрея Гervасія прийняти їх як перше під опіку переяславської єпархії. З сього часу зачалось таким робом нове прилученне, що тяглось доти, доки і єпископ Гervасій і ігумен Мельхиседек не були на віки розлучені з Україною. ²⁾ Зворушення селян під той час було таке велике, що, як доносив Гervасій українському генерал-губернатору графу Румянцеву, „обратившієся въ унію священники не імглі другого средства къ своему спасенію, особливо въ началѣ 1768 г., какъ только искать себѣ защищенія въ Переяславѣ“, ³⁾ де натурально повертались на православє. В Кодненській книзі ми знаходимо виразну ілюстрацію такого становища священників. Священник слободи Янівки в старостві білоцерківськїм Матвій Сухач, оскаржений в Кодні на основі підозріння в підмозї гайдакакам р. 1768 і за православє, розповів на судї, як він зараз же на початку різні 1768 р., будучи уніятським дя-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. II, акти NN. XXI і XXII.

²⁾ Ibidem. Передмова, ст. XCII.

³⁾ Переписка гр. П. Румянцева. Київ. Ст. 1882, кн. 9, ст. 114.

ком в ріднім селі Насташці і числячись уніятим з діда й пра-діда, щоб виратуватись від гайдамаків, вдав ся до Переяслава і був там висвячений на православного пастиря. Після того, розповідав Сухач — „powracilismy do Nastaszki y tak przyięta Błahoczeŝtyą bylismy wolnemi od hajdamaków.“¹⁾ Але в призначену йому парафію Сухач не поїхав, бачучи, що з попів ніхто не знає чого тримати ся — унії чи дізунії і чекаючи загального повороту в той чи иньший бік. Коли ж на респітї він лишив ся православним, то вважаючи на його викази, стало се більш якось незалежно від нього. В справу сю вмішав ся протопоп села Гусачівки Василь Зражевський, завзятий православний. Протопоп сей при помочи якихсь „moskal'їв“ і під натиском мешканців Янівки, приставив його до Янівської церкви, осятивши її по православному чину — і Сухач лишив ся православним серед православної парафії. Се не перешкодило йому потім на суді в Кодні признатись, що на його думку унія висше від дізунії.²⁾ Але окрім попів, що з конечности міняли унію на православє, були натурально — скажемо по дорозі — і попи, що силою переконання в правости православя стояли так високо, як і багато селян. Згаданий що йно Василь Зражевський, протопоп села Гусачівки, був власно одним з таких стовпів православя.

Дякуючи його подорожам по селах разом з иньшими православними священниками в 1767 і 1768 роках було повернено православним багато церков в Білоцерківщині.³⁾ Очевидячки Василь Зражевський пристав власне до сього руху на користь православю, що був надто міцним в емілянськїм ключі, трохи не в самий момент появи Залїзняка.

Обертаючись знов до вказаної висше справи про убиство уніятського попа Фалинковського,⁴⁾ де виступає і Залїзняк, перекажемо насамперед коротку біографію антагонїста Фалинковського, священника Івана Старшевського. При сїй нагоді ми побачимо, як, зазначений на попереднїх сторінках, стан православя і унії на Україні відбивав ся на долі поодиноких осіб і надто на долі тодішнього духовенства.

¹⁾ Коднен. кн. ст. 112.

²⁾ Ibidem, ст. 113.

³⁾ Ibidem, ст. 111.

⁴⁾ Ibidem, ст. 98—107 і ст. 122—135.

Родив ся Іван Старшевський в селі Вакулинцях богуславського ключа. І батько його, і дід і прадід всі були попами. В рік суда, р. 1771, мав він 33 роки. До 15 літ вчив ся в міщевій школі, треба думати в с. Вакулинцях; потому батько його, байдужний до унії і до дізунії, що було тоді звичайним, відвіз його в Переяслав до тамошньої семинарії. В семинарії Старшевський пробув пять років, повчившись один рік навіть в поетиці. Вернувшись до Переяслава, молодий Старшевський спершу жив при батькови, не маючи що певного робити. Коли ж минув таким робом рік, батько віддав Івана до священника Любинського, інструктора „руської консисторії“, для підготовки на священника (на kapłanstwo). Щось рік тягло ся знов се підготованне, а потім Іван Старшевський одружив ся з донькою деренковського попа (Деренковець, с. черк. п. над Росю на Сх. від Корсуня) Евдокією і діставши висвяченне з Радомишля, був призначений в парафію батька свого в Вакулинцях, де мусив бути тільки викарієм. Самостійну ж парафію тодішній уніятський офіціал Примвич дав йому після півтора року. Парафія ся була в мошенськім ключі в с. Березняках (черк. п. над Тясмином на Швд. від Смілої). Там Старшевський попував чотири роки. Ми бачимо, таким робом, що після виховання в православній семинарії, бажаючи дістати парафію і засоби удержання, Іван Старшевський і на священство підготовлюеть ся в уніята, „інструктора рускої консисторії“ і саме священство приймає від уніятського офіціала. Вказане висше умисне ігнорованне духовними і цивільними властями ріжниць віри уніятів і дізунтів і майже повний брак можливости зноситись українському духовенству з Переяславом і тамошнім архиєреєм — все се цілком природно викликало і подібане нами в Старшевського байдужне відношенне до справ релігійних або певніше ієрархічних.

Та ось р. 1767, як се вже було сказано і як потверджує Старшевський в своїх виказах на суді в Кодні, між попами польської України почались частійші зносини, а наслідком того було зміцненне „благочестия“ і межі попами. На своїх тайних нарадах вони очевидячки прийшли до свідомости, що зберігаючи унію, вони загублять самих себе. І справді сільські громади тоді що раз більше присягали в Переяславі на вірність „схизмі“, як називав Старшевський православє і що раз більше

віднимали в уніятських ставлеників ключі від церков, а їх самих виганяли з сел і приходів, беручи натомість попів благочестивих, висвячених в Переяславі. Старшевського теж вигнали з Березняків і він, подібно другим відкиненим тоді уніятським попам, дуже турбував ся з powodu втрати парафії. Про те як би її вернути назад він їздив на пораду в Богуслав до своїх родичів і тамошнього уніятського попа Яна Яроцького, що сидів на парафії в церкві Покрови. Піп Яроцький порадив йому з'їздити в Радомишль до тодішнього українського офіціяла Мокрицького. Те ж саме порадили йому і інші попи, до кого він вдавав ся з своєю бідою: і піп села Жибоньок, шурин Старшевського, і піп вакулинський, рідний брат Старшевського. Офіціял Мокрицький як раз під той час приїхав до Корсуня і, що б стати перед ним, не треба було значить їхати в далеку дорогу. Старшевський скористав з сього і зараз же явив ся до офіціяла. „Але як тільки, каже Старшевський, я увійшов до нього, він обернув ся до мене з таким привітанням „вклоняюсь отцю-схизматику“. Я йому відповів, що я не схизматик і ним бути не хочу. Але на се він сказав: „ти з ключа мошенського, а там усі попи стали схизматиками, значить і ти такий же сам схизматик, як інші“. Не дав він мені виправдатись, не вів я навіть сказати йому, що я приїхав до нього за порадою, — що мені почати. Без дальшої розмови казав він схопити мене, кинути в кореунську тюрму і продержавши там три дні, велів відпровадити мене на моїй же підводі до Радомишля під конвоєм з 12 кореунських козаків, що мусили завести мене до Богуслава, а там конвоїрами моїми в дальшій дорозі мусили стати два митрополічї козаки. В Радомишлі сидів я в тюрмі щось шість тижнів і з наказу отця офіціяла і отця сурогатора дістав 700 різок кари. А там вже, коли Москва густими юрбами посунула до нас (gdz Moskwa z zagranicy swey w granice polskie gensto isc poczala), я вкупі з іншими покориствував ся тим, що тюрму одного разу берігли тільки два п'яні козаки — і втік“. При сьому Старшевський перечислив тих, що повтікали з ним разом з митрополічїою тюрми. Виявилось, що сиділи в сій тюрмі разом з Старшевським: якийсь приходський піп, чернець з кореунського монастиря, якийсь чоловік Іван, якийсь Литвин і шляхтич Чижевський. Всі вони втікли разом з Старшевським.

Але крім них, в тюрмі ще держали жінку і тещу Чижевського, ним там покинутих, попа з села Пісек (житомир. п. над Буйвою на Півд. Сх. від Житомира), що сиділи за згублення грошей і діда-Литвина; сї всі лишились в тюрмі. Явившись з Радомишля в Березняки, Старшевський даремно сподівав ся, що тамошня парафія знов попаде в його руки: показало ся, що присланий з Переяслава священник Бабиченко примостив ся там так добре, що й під час суда над Старшевським р. 1771 він все ще був там. Треба було Старшевському думати, як не вмерти з голоду при таких невдачах і от він надумав ся йти за границю в Переяслав і стати „благочестивим“ (zostałem przymuszony iść za granicę do Perejasławia z racyj żeм się nie miał gdzie podzieć). В Переяславській консисторії привітали його не добре і тільки по довгій ходанні і прозьбах допустили його аж за десять тижнів після його приходу присягнути на „благочестие“ і дозволили правити службу божу в якімсь монастирі в церкві св. Михаїла, за що призначили йому видавати всього по 5 р. річно. Збігло немало часу; Старшевський всів відправити 91 службу і тільки тоді явилась можливість здобути краще матеріяльне становище. Приїхали тоді до Переяслава люде від громади села Завадовки (черк. п. над р. Грузькою на Півн.-З. від Городища), Іван Василенко та Іван Овеїєнко з прозьбою дати їм попа замість Фалинковського; Фалинковського ж вони вже не хотіли мати за попа. „Він, казали посланці, хоч вже й прийав благочестие, а проте все ж смердить уніятю — і ми цього далі витримувати не можемо“. Співчуваючи їм, архиєрей сказав, що готовий наставити попом в їх церкву, кого вони самі захочуть, але вони не мали нікого на увазі; тоді він дав їм за попа Старшевського. Останньому виготовлено було „інструмент“ на право заняття парафії в Завадовці і він разом з громадськими посланцями негайно й рушив на місце своєї нової служби. Та осісти ся там було не так то легко.

Як тільки Старшевський приїхав в Завадівку, завадовська громада зараз же повідомила про се Фалинковського. „Маємо вже ми, сказали йому громадяне, другого попа, такого, як хотіли.“ Роздражений сим Фалинковський кинув вдавати з себе „благочестивого“ і сказав: „ключів вам од церкви не віддам, робіть собі що хочете, а я правдивий уніят і нікого з вас до церкви не пущу“. Завадовці ж ще ранійш перестали ходити

до неї. Що ж лишалось робити Старшевському? На основі його власних виказів, він після опору Фалинковського пробув в Завадовці ще два дні, а потім на два дні з'їздив до свого тестя до Деренковця і звідтіля вже вернув ся в свій монастирь під Переяславом, де лишав ся місяців зо три, відвідправляючи, як і перше, службу божу в церкві св. Михаїла за 5 р. на рік. Завадовці одначе не забули його і попередні посланці їх титарь Іван Василенко і Іван Овсїєнко знов приїхали до нього і знов повезли його з собою в Завадівку. Але Фалинковський і на сей раз не схотів по добрій волі відступити церкву улюбленому громадою благочестивому попови. Після відмови Фалинковського громадяне звертались за порадою в „двір“ до підстарости Жеребка, але сей останній, сам тримаючись унії і потураючи Фалинковському, відповів громадянам: „Підїть ще раз до Фалинковського. Оддасть він вам ключі — то добре, а ні — то одбийте собі церкву самі.“ В такій порадї, на думку Старшевського, був явний підступ; але громадяне рішили, що їм справді не можна инакше зробити і за якийсь час, коли Фалинковський знов відмовив віддати церкву добровільно, вони вивантажили надвірні двері церкви і заволоділи нею. Потому Старшевського ввели в церкву і він почав оглядати, чи все в нїй є, що потрібно для відправи служби божої. Не знайшовши там ораря (manipularza) і євангелія, він рішив тимчасово позичити єї потрібні для служби річи в свого тестя в с. Деренковці, куди й поїхав. Але не встиг він відїхати й півмилі, як наздогнав його син попа Фалинковського, Василь, про минуле котрого подамо далі цікаві факти. На підставі виказів рідного брата сього Василя Фалинковського, Семена, що відзивав ся на судї про Василя з якимсь запалом, сей останній, нападаючи на попа Старшевського, мав намір одверти його цїлком, вибити і обстригти. І справді він побив Старшевського рушницею, подер на ньому шубу і тільки не виконав останнього свого наміру — остригти попа. Побитий, оганьблений Старшевський після сього рішив в Завадівку не вертати ся і від тестя свого в другий раз вернув ся в монастирь під Переяславом, де й пробув цїлий місяць. Попович же, Василь Фалинковський, що побив його, зважив ся вернутись в Завадівку, але тут його зустріли завадівці, вийшовши на нього з вилами. Кепсько б було йому, як казав його брат, коли б він не втік

в „двір“ до підстарости Михайла Жеребка. Роздражені селяне тим часом якось раптом остигли. Другого дня Жеребко, забувши про небезпеку, став усім верховодити, ввів без всякої перешкоди попа Фалинковського в церкву, а про Старшевського сказав до громади: „Я вам того попа Старшевського звелю повісити на вербі“.

Одначе згода з уніятським попом тривала в завадівців не довго. За місяць після того, що сталось, титар Іван Василенко, а з ним і Іван Овсєнко приїхали до Переяслава і почали знов просити архиєрея, що б дав їм благочестивого попа, бо Старшевський не хотїв zostаватись у них. Архиєрей одначе знов дав їм Старшевського, про чому вимагав, що б вони, завадівці, дбали про охорону свого пастиря. Коли Василенко і Овсєнко приобіцяли се, то Старшевський знов поїхав з ними в Завадівку. Там він замешкав у титаря Василенка і став відправляти всі треби, не маючи церкви, що все була в руках Фалинковського. Семен Фалинковський запевняв, що Старшевський і за перших своїх приїздів потайки в ночі хрестив діти в Завадівці і потайки ж на городах ховав завадівських небіжчиків. В останній раз, коли він приїздив в Завадівку, Старшевський насмілив ся навіть на Водохреще, 6 січня, вийти з цілою громадою на Йордань. Так стояла річ з Пилшівки р. 1767 до Стрітиння 1768. На Стрітинне ж завадівцям вже урвав ся терпець, вони витягли попа Фалинковського на кладовище і відобрали йому ключі від церкви. Старшевського при сьому не було: він був тоді в Деренківці; але він, як запевняв Семен Фалинковський, знав про се, що задумали завадівці. Як би там не було, а церква на сей раз лишилась в руках громади і вона ввела в неї Старшевського, що й почав тоді служити в ній, а потім дякуючи звісним вже нам пригожим обставинам, не покидав сїєї парафії аж до самого свого арешту.

Оглядаючись на все те, що сталось з Старшевським, ми бачимо, що йому, не позбавленому звісних здібностей, але в усякім разі людині без певних переконань, що примушували б його боронити щось з силою подвижників, випало на долю грати ролю благочестивого, тим більше, що в початку р. 1767 така роля ратувала його й від голоду. Далі ж ми бачимо, що коли опинив ся він перед судом Поляків, то признавав себе

вже уніятю і свою службу в ролі попа „ехизматицького“ по-яняв тяжкою konieczністю ратувати власну шкіру. Не всі борці за православє могли бути людьми чистими, але не дїше від Старшевського, як бачимо, був і супротивник його уніят Микола Фалинковський: і він очевидячки ради хлїба в р. 1767 вдавав з себе благочестивого, і тільки тоді, коли благочестію його громадяне не поїняли віри, він знову навернув ся на унію...

Без особливих трївог і турбацій жилось Старшевському всю весну р. 1768. Церкви у нього ніхто не відбирив і з парафіянами він жив у згодї. Але ось і він, і завадівці почули про славного ватажка Максима Залїзняка і про те, що бити Жи-дів і Поляків він прийде і в їх сторону. Залїзняк справдї посував ся по зазначеному више маршруту, і хід його був урочистий: на всїм шляху його рушання громади рїжних сел, навіть таких, що лишались для нього осторонь, виходили до нього на ралець. Зава-дівці одначе випадково не знали про сей звичай і не поспїшились вислати свою депутацію, коли Залїзняк був недалеко від них — в Корсунї. Се здалось Залїзнякови підозрливим і він послав в Зава-дівку загон з вісьмох своїх козаків, дїзнатись — в чїм рїч. Післанці, прибувши в Завадівку, на самперед спитали: „чи нема тут якого Ляха альбо попа уніята?“ Їм вказали на під-старосту і на попа Фалинковського. Але і підстароста, і Фа-линковський вепїли сховатись. Тодї Залїзнякові козаки на-пали на хату Фалинковського і заграбували все, що в нїй було; але, не знайшовши коштовних рїчей, кинулись до попадї, вибили її нагаями і вона мусила після того показати де схо-вано її добро. Добравши ся до попової скринї, козаки-гайда-маки відбили її і коли в нїй між иньшими рїчами знайшли й антімінє (alias portalet), то взяли його звїдти самі не від-важились з пошановку перед святинею. Тодї вони спитали селян: „а чи є у вас піп благочестивий?“ і дїзнавшись, що піп такий є, післали по Старшевського. Останній мусив прийти і йому казали взяти з уніятської скринї і антімінє, і євангелїє і иньші священні книги. Окрїм того накиннули попові чотирі жіночі намітки, дві плахти і пару червоних сапаянцїв. Піп прийняв усе те, але потїм при першїй можливості все, окрїм священних рїчей, віддав під поквітованнем громадянам, бажа-ючи всякими способами огородити себе від можливих нагово-

рів опісля. Гайдамаки ж, як їх величали на суді, скінчивши з уїятськими скринями, заходились шукати поповича, а потім і самого попа. Сина вони зараз знайшли самі. Вони обмотали його віжками за шию і притягли до воза, що на нїм збіралсь везти його до Залізняка в Корсунь. Були одначе і з завадівців помічники в сьому дїлі; особливо відзначались при сьому двоє громадян — Федір Куліш і Назар Овсієнко. Шукали ще гайдамаки й попа та, не знайшовши, вийшли з села. За те не кинули шукати самі завадівці, і Грицьку Василенку і Лазарю Яременку (сього останнього потому місяців за три пізнійш „Ріогун убіл“) вдалось знайти попа схованим у буряні. Його виволокли звідти за волоссе і бороду, страшенно побили і потягли до корчми. Але коли се робилось, то ні гайдамаків, ні Старшевського з громадянами Савкою Війтом (отаман), Іваном Василенком титарем, Іваном і Гнатом Кушененками і Степаном Дзюбенком вже не було в селі: вони йшли тоді в Корсунь. Діло в тім, що гайдамаки зажадали, щоб завадівці з хлїбом-сїлю вислали в Корсунь до Залізняка своїх заступників з попом на чолї на ралець. Відмовити було б не можливо, як доводив Старшевський, бо ті села, що не виходили до Залізняка з хлїбом-сїлю, він казав своїм гайдамакам нищити в пень. Завадівцям же не випадало в сїм разї противитись ще й тому, що вони не могли не співчувати Залізнякови.

Виборці рушили до Корсуня пішки слїдком за возом, на якім везли Василя Фалинковського Савко Василенко і Степан Дзюбенко, що мали його спеціально пильнувати. Тим часом се опісля дало привід обвинувачувати Старшевського в намірі виставитись перед Залізняком не тільки принесеннєм хлїба й соли, але й доставою йому для нелюдської помсти поповичунїята.

Дїставшись до села Карашинця (канїв. п. над Росю на С. від Корсуня), подорожні відпочили коло чиеїсь хати і тут же їх наздогнали їх односельці Іван Куліш, Назар Овсієнко, Данько Дубиненко і Кирило Василенко, наймит, що виїхали з Завадівки пізнійш і відпроваджували до Залізняка відшуканого ними попа Миколу Фалинковського. Всї, що приїхали, позлїзали з возів і згромадились коло хати, закурили люльки, а конвоїри попа принесли з свого воза збан горїлки і почали нею частувати всїх, не забули і самого Миколи Фалинковського.

Перед тим як вирушити в дальшу дорогу, під Фалинковський, що вже трохи очунав ся від недавніх побоїв, набув тепер дїпший настрій, ніж мав до сього часу і попросив ся на один віз з сином і почав запевняти своїх провідників, що він з'уміє і себе і сина визволити від смерти. Але на нього мало звертали уваги. Думали про дорогу. Всі тепер розмістились на двох возах і досить скоро були вже під Корсунем.

В самий Корсунь в'їхали обидві підводи не в один час. Першою прибула туди підвода з Фалинковськими, при чому селяне, що їхали на ній, спинились коло башти перед замком, де був Залізняк — і Фалинковські опинились зараз же в руках козаків. Друга підвода з попом Старшевським, титарем, вїйтом і иньшими, що їхали другою частиною Корсуня, прибула до замку вже тоді, коли з поповичем Фалинковським справа була покінчена. Проти нього гайдамаки були дуже підбурені. По словам Старшевського, діло було так. Як тільки привезли Василя Фалинковського в Корсунь і його побачили многі з ватаги Залізняка, зараз почувись голоси: „А це той, що до нас колись то пристав і з нами грабував, а потім втік від нас до ляхів-конфедератів!“ Тоді його зараз схопили, привязали до стовпа і почали його колоти списами і стріляти в нього з рушниць, страшенно його поранили і ще живого повісили на огорожі башти, при чому стріляли в нього навіть і тоді, коли він випустив останній віддих. Так покінчили гайдамаки з своїм ренеґатом, що для завадівців, прихильників благочестя і їх „благочестивого“ попа, був в останні часи злим ворогом-унїятом.

Але ні Старшевський, ні його товариші не мали спроби довідатись про все те, що сталось з Василем Фалинковським. Їм треба було йти з хлїбом-сїлю на ралець до Залізняка. Вони пішли до нього і на „ганку паляцовім“ наткнулись на трупа Василя Фалинковського, що валяв ся там. Минувши його, вони стали перед ватажком. Старшевський досить докладно розповідає про сю авднєнцію.

— З якого ви села? — спитав ватажок.

— З Завадівки — відказали післанці, вклоняючись.

— А чого ж ви не виходили до мене на поклон по добрій волї?

— Ми не знали, що ваша вельможність прибули до нас, а як вже прочули про це — зараз до вас і зібрались з хлібом-сілю.

— А чи були у вас в селі мої козаки?

— Були, ваша вельможність.

— Ну, що ж вони, грабували вас?

— Ні, не грабували.

„Так ми сказали, завважує Старшевський, тому, що при ньшій відповіді він міг би в нас побачити супротивників і він сказав би нам те ж, що говорив ньшим, коли ті скаржились на його гайдамаків: „ви були мені супротивні — тим то вас і грабували“. Нашою же відповідю він очевидачки був задоволений, бо на сам кінець заявив:

— Я закажу своїм козакам, що б не чинили противно вас ніякої кривди.

„Та не вважаючи на сю його обіцянку, каже Старшевський, якісь иньші гайдамаки, поки ще ми були в Корсуні, наскочили на Завадівський двір і оренду і зрабували те й друге“. Та ледви чи ся остання обставина йшла навперекір обіцянню Залізняка, бо двір і оренда — не селянське добро, що в Завадівці не казав займати Залізняк.

Торжественним обіцянням Залізняка обороняти завадівців від кривд і закінчилось ставанне перед ним посланців.

Зараз же за ними, як виказав Старшевський, ставив ся перед Залізняком, ніким ніби то не ведений, без ніяких вартівників, піп Микола Фалинковський, при чому він явив ся ніби то навіть з хлібом, бо-зна де так швидко добути. По словам же Семена Фалинковського, що потім позивав Старшевського, батька його, Миколу Фалинковського немов би привели до Залізняка самі завадівці і Старшевський і ніби хліба уніятський піп не приносив Залізнякови. Треба думати, викази поповича правдоподібніші, але на жаль він не був самовидцем всього того, про що розповідав; він тільки чув про се від матери та від ньших близьких йому людей, тому й викази його не скрізь досить коректні і часом здають ся вдуманими для більшого обвинувачення Старшевського. Але що б там не було, Микола Фалинковський явив ся перед Залізняка. Вбраний був Фалинковський, як повідав син, в „підлу одежу“ — в старий

гранатовий жупан, сіру свиту і був без шапки. Зобачивши його Залізник спитав:

- Хто ти?
- Я піп.
- Який ти піп?
- З села Завадовки.
- Мабуть уніят.
- Уніят.

Почувши останню відповідь, Залізник зараз гукнув на козаків:

- Візьміть цього уніята, *posadcie go na chudobie*¹⁾.

„Слів сих я не второпав (*którego ia slowa nie zmiarkowawszy*), каже Старшевський, але побачив, як Миколу Фалнковського зараз же схопили, кинули з укоса в яму, викопану на подвірю і там застрілили...“ Се було останнє, що бачив Старшевський у Корсуні. І йому, і завадівцям треба було вертатись до дому і вони поїхали туди на двох своїх підводах. Сим закінчують ся і наші відомости про перебування Залізника в однім з пунктів його маршрута — в Корсуні.

Обертаючись до документа, що характеризує нам перебування Залізника в другім пункті його згубної для Поляків, Жидів і уніятів діяльності — в Богуславі, ми випадково знаходимо вказівки, як Залізник і його козаки порядкували на грабованим польським і жидівським добром і куди вони його дівали.

Про все се дізнаємось з вказів писаря скарбового богуславського — шляхетного Яна Дуніна Барковського-Градовського. Сей Градовський з батька був Поляк, з матери Русин³⁾, віри ж, дякуючи дідови по матери, був православної. Він одібрав добру, як на той час, освіту, скінчивши білоцерківську школу, що мала директора-езуїта, а потім прослухав реторику в езуїтським колеґіумі в Умані. Через те він міг бути директором (тувернером) при дітях пана Равцкого, а потім і писарем скарбовим в Богуславі. Своїх переконань що до розв'язу-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 106, на ст. 135 те ж: *weczcie tego uniata na chudobe.*

²⁾ *Ibidem*, ст. 135.

³⁾ Кодн. кн., ст. 175—182.

ваних тоді великою силою суспільних і релігійних питань він не виявляв в виказах перед військово-судовою комісією, що обвинувачувала його в присвоєнню і неспильнованню панського добра, хоч навітьки ніби й дав зрозуміти, що боронить польські порядки, руйшувниками котрих були гайдамаки.

Попав Градовський в Богуслав писарем ескарбовим р. 1766, а в початку р. 1768 „gdy się hajdamaczyzna wszczęła“, між богуславськими Поляками вчинив ся страшенний переполох. Тоді і вельможний комісарь Ванградский і провіантовий писарь Вержбента і губернатор Туровский і багато иньших Поляків рішили ратувати життє, втікаючи в Білосток, особливо ж після того як прочули про Залізняка і його події на крайнім півдні України і про його рух на північ її. Добро своє вони вєпіли спакувати, але підправити його з причини його нескладливої великості, в таку далеку дорогу, як дорога в Білосток, вони не мали спроможности. Прийшлось покинути все на руки Градовському під реєстром і просити богуславську громаду помогти Градовському в охороні добра від гайдамаків.

Заледви пани вєпіли віддати свої накази і винести свої голови, як Залізняк впав уже в Богуслав з своєю ватагою. Козаки його першим чином при грабівці стали питатись де гроші. Не діставши вказівок про се, вони почали, з наказу Залізняка, скрізь в коморах замка відбивати засуви і в льохах шупами свердлити землю, думаючи, що гроші або десь пбтай замкнені або закопані. Вони й не помилились: не багато грошей на годівлю 400 штук худоби пани лишили; але сих грошей гайдамаки не знайшли. Тоді кинулись вони на всяке панське добро, розпаковуючи пакунки. Кинулись, звичайно, насамперед на ріжні коштовні срібні і золоті річи, на цукернички і иньше. Але не покидались і всякою живністю, навіть худобою. Все се тільки почасти заживалось ними безпосередно, про запас подібними річами вони й не думали. Коли ж про те, все се брали, то тільки тому, що мали на меті — зараз же обертати все наробоване і не придатне в похіднім життю в готові гроші. В Градовського на се є важна вказівка — що при гайдамаках був купець. Градовський каже навіть його прізвище і звідки він був: се якийсь Таран з Острога. Не знав Градовський тільки, чи був сей Таран сам гайдамакою чи тільки припадковим товаришом Залізняка. Таран, як посвєдчив Градовський,

все нарабоване оглядав, починаючи з волів і кінчаючи дрібно-тою, цінував і потому погодившись з гайдамаками в ціні, платив їм гроші. Таким робом в Богуславі продано Таранови зайняті гайдамаками воли і ріжні панські річи. Продано та-то ж і частину горілки, що була в пивницях, але не Таранови, а людям з Черкас. З собою-ж гайдамаки ніяких нашоїв не забрали, випивши на місці півтретя бочки.

Вся ся процедура грабування, пивцтва і торгу тяглась в Богуславі два дні. Тільки на третій день Залізняк рушив через Шайки (с. канівськ. п. над р. Реняхою на Півд. З. від Богуслава), Кам'яний Брод, Медвин (м. канів. п. над р. Коробкою на З. Півд.-З. від міста) і Лисянку до Умані; але виходячи, він лишив серед богуславських селян прихильне успособлення до себе і охоту підтримувати його діло. Градовський каже, що нарід в Богуславі почав буритись і ставав небезпечним для Поляків; навіть Градовський, не вважаючи на своє православ'є, волів тимчасово вибратись за Переяслав в с. Чумаки, тим більше, що в Богуславі, після відходу звідти Залізняка, йому вже не було чого стерігти. Співчуттє Залізнякови багато богуславців виявило ся не тільки словами, але й ділом; за ним пішло з села кілька козаків: пішов осаул, кушнірь Гладкий, Борис Речник, Степан Червонященко. Всі вони вірно служили справі оборони вітчизни — і перші два зложили свої голови в Кодні, третій в Білій Церкві, а останньому довелося після гайдамацьких справ тікати в Ново-Сербію, в кріпость Єлисавет.

Далі ми маємо нові відомости ще про зруйнування Залізняком Кам'яного Броду і Боярки (м. звениг. п. де вливаєть ся Боярка в Гнилий Тикич на Півн. З. від п. міста)¹⁾. Обидва сі села, завдяки тому, що пани, замешкалі в них, припадково Залізнякови деяк оперлись, були страшенно зруйновані в тих місцях, де були панські двори. При сьому місцеві селяне ще сильнійше від богуславських тримали руку за Залізняка і що не пригарбали собі з панського добра гайдамаки, то забрали селяне.

І з Кам'яного Броду, як і з Богуслава, місцевий пан, Пясецький, ротмістр надвірної білоцерківської міліції, товариш

¹⁾ Кодн. кн. на ст. 95.

передової сторожі при „wszczętej haidamaczyzny“, „salwując życia swego“ втік до Білої Церкви. Добра ж свого і він, як богуславські пани, не міг забрати з собою, тим більше що частина сього добра містилась в чималих складах хліба (збіжжя) і він через те мусив здати все на руки селянина Грицька Ямкового, родом з під Ковеля, що служив у нього шість років. Незабаром справді явився в Кам'яний Брод очікуваний Залізняк і ватага його з kreteszem зрабувала там все панське. Зробивши се, Залізняк пішов в Лисянку. Пясецький же, довідавшись про се, рішив, що йому вже безпечно вернутись до Кам'яного Броду — і він вернув ся. З ним приїхав і губернатор кам'янобрідський пан Піотровський, а крім того і намістник в с. Боярці Дроздович; та останній незабаром поїхав робити порядок в Боярці. Тим часом Залізняк, очевидночки відібравши певні відомости про поворот панів і йдучи вже після зруйнування Лисянки до Уманя, знов завернув до Кам'яного Броду і сусідньої з ним Боярки. Переляканий сею несподіванкою губернатор кам'янобрідський запер ся в двірським будинку і Залізнякови прийшлося його атакувати. Атаком, звичайно, пана добули і потім вбили його, як довідуємось з слів Процька Ямкового, з страшенним знущанням; Пясецькому пощастило втекти разом з хорунжим Гродецьким. Упоравшись з Піотровським, пішли гайдамаки з Кам'яного Броду в Боярку. Дроздович там замкнув ся і дякуючи добрій огорожі і міцній брамі міг витримати атак Залізняка цілий день, але нарешті Залізняк підпалив браму і пан Дроздович те ж попав в руки гайдамаків; вбили його, як каже той же Процько, „z okrucienstwem“. Відходячи, Залізняк і звідсіля взяв з собою кількох білоцерківських козаків, як і з Богуслава, але шістьох з них скоро відпустив назад (sic). Межи селянами-ж кам'яно-брідськими і боярськими, дякуючи сміливості, наданій їм ватагою Залізняка, оказалось дуже багато таких, що загарбали і собі добру децину з майна Пясецького і ниньших Поляків. Сам Процько Ямковий, що мав наказ від Пясецького берегти його майно, казав на суді, будучи сам оскаржений чотири роки пізнійш по вьому описаному, що він бачив різні річи свого пана і пана Гродецького у декотрих кам'яно-брідських селян. Так, у Семена Корінюка, що жив в Кам'янім Броді, він, Процько, бачив сережки (zausznice) добуті з скрині Гродецького; у Федька, сина Демка, ткацького

цехмістра, бачив все він же, Процько, бекешу зелену, підшиту білим футром. Окрім того батько названого Федька, цехмістр ткач з синами забрав, як виказував Процько, хліб пана Пясецького і возив той хліб продавати до Київa. Таку ж грабіжку вчинив і Пилип Війт, а багато інших селян просто брали по мішку хліба з панських шпихлїрів, коли було треба. Все се одначе скінчилось, як тільки Поляки здобулись на відвагу порозсилати скрізь малі під'їздові патрулі або просто „под'язди“, що мали своїм обов'язком хапати всіх, хто завинив проти панської власности. Тодї, як оповів Процько Ямковий перед судом, багато камянобродцїв почало втікати з села за границю і він, Процько, втік, але не за границю, а під Бердичів в Медвідовку, де й служив чотири роки спокійно, не знаючи за собою ніякої вини в розкраданню добра пана Пясецького. Про те він був р. 1771 арештований власне з поводу такого обвинувачення і при тому арештований самим паном Пясецьким і хорунжим Гродецьким, що припадково здїбали його в Бердичеві на ярмарку. Що зруйнування панського маєтку, вчинене Залїзняком і в Кам'янім Бродї і в Боярцї було страшенне, маємо ми і друге свідощтво окрім свідощтва Процька Ямкового. Селянин Мусїй Лебедниченко, обвинувачений в належности до ватаги ватажка Сарожина, доводив на судї в Кюднї, що він не рабував і не вбивав, бо йшов з Сарожиним через Боярку і інші місця, де проходив попереду Залїзняк; в таких же місцях, як казав Лебедниченко, не можна вже було рабувати, бо там все було зрабовано і всіх Поляків, панів-унїятїв і Жидів вибито.

Окрім наведених вгорї більш чи менш подрїбних вказївок що до перебування Залїзняка в Кореунї, Богуславї, Кам'янім Бродї, Боярцї ми маємо ще ряд дрібних вказївок про цїкавого гайдамацького ватажка. Заслугують на увагу між иньшим відомости про те, що не скрізь селяне тих місцевостей, де проходив Залїзняк, поголовно співчували повстанню. Багатьох, переважно тих, що бажали хоч якого будь спокою і забезпечення цїлости свого добра, мусило часом настроювати проти Залїзняка і иньших ватажків повстання вимагання ними инодї жертв маєткових. Так, нерїдко траплялось, що ватага потребувала коней — і в таких випадках вона все брала їх в селах у кого прийдесть ся — в панів, так в панів, в селян, так

в селян. Забирання ж потрібної худоби важким тягаром лягало на селянську господарку і через те не диво, що багатьом селянам було дуже прикро поносити з конечности такі втрати. Так, селянин с. Орловця, Коваленко, коваль¹⁾, коли ватага Залізняка зайняла в нього пару коней, сам рішився йти за ватагою і деє при відпочинку випросити коней назад. Залізняк ішов тоді з Смілої на Черкаси і Богуслав. І от Коваленко коваль, іде з ватагою, не вступаючи до її гурту, спершу до Черкас, а потім і до Богуслава. Скрізь він невідступно просить гайдамаків віддати йому його власність і очевидячки так всеї набриднути їм, що вони його міцно побили. Тільки після цього він рішився без коней вернутись до дому, при чому сам він вже не міг дійти і мусив найняти чоловіка, що довів би його в Орловець (с. черк. пов. над р. Мідяною на С. Півд. С. від Городища). В Орловцю він промучився два тижні і вмер від гайдамацьких побоїв. Був, правда, донос на цього коваля Коваленка від селянина з того ж села Білоусенка — ніби він Коваленко не коні ходив визволяти, а сам пристав до гайдамаків, що б розбивати з ними разом і ніби побили його не гайдамаки, а ті, кого він грабував. Але сей донос, як виявилось, Білоусенко зробив для того, що б відвернути увагу польських команд від його власної справи, бо його син пішов з гайдамаками і був деє убитий. На тодішні порядки, Білоусенка самого могли схопити замість сина і от він обмовив Коваленка коваля, тоді вже небіжчика, та ще додав, що ніби вернув ся коваль до Орловця зі здобичю і здобич ту віддав синові Грицькови. Замір був влучний. Про Білоусенка самого забули і він всеї втікти за границю, а Грицька Коваленка коваля забрали і відправили до Кореуня за батькову провину. З Кореуня-ж привезли в Кодню, але там його виправдали; після довгого увязнення його випущено на волю. Викази Грицька Коваленка перед судом були нам головним джерелом сих відомостей.

Цілком анальоґічний з Коваленковим випадком маємо ще випадок з Іваном Воробченком, селянином з села Кам'янки (м. чигир. п. над Тясьмином на З. від п. міста)²⁾. У нього те ж

¹⁾ Кодн. кн., ст. 80.

²⁾ Кодн. кн., ст. 536.

зайняли коней гайдамаки Залізняка, коли проходили через Кам'янку. Воробченко те ж пішов слідком за гайдамаками, маючи надію вернути своє добро. Коли ж і він, як Коваленко коваль, не добив ся нічого, то рішив вернутись до дому і тільки голод примусив його спершу зайти до Онуфрієвського монастиря (біля Жаботина). Та мабуть і тут харч був не добрий, бо він в купі з якимсь бурлакою дяконом заняв чийогось вола, зарівав його і з'їв. Очевидячки, остання обставина дала привід кодненському судови думати, що Воробченко й сам пішов в гайдамаки; на підставі сього його присудили на кару смерти.

Відбувати кару за Залізняка приходилось селянам і з інших причин. Так, саме пияцтво гайдамаків часто лягало і на громаду і на поодиноких людей важким тягаром. Для ілюстрації наведемо випадок з селянином Прокопом Галабурдою, що жив в селі Яблонівці (с. черк. п. над Тясьмином на Півд. С. від Смілої)¹⁾. Скоро в Яблонівку прийшов Залізник, зараз велів дати горілки своїм землякам і в них почалась пиятка разом з де-якими й яблонівцями. „До тієї горілки і я вкочив і пив з ними і впив ся“, виказував потім Галабурда перед судом. Коли ж опісля з Яблонівки Залізник рушив на с. Смілянку, що пів милі від Яблонівки, то паний Галабурда потяг і собі з ними на „кращу горілку“. В Смілянці пиячили знову, і Галабурда, як показано в документі, там „upil się do należytości“. Тим часом тоді ж убито там жида-шинкаря і в убійстві запідозріно Галабурду. З тяжким трудом він виправдв ся з сього перед судом, обстаючи при тому, що жида вбито ще до прихода туди ватаги Залізняка, а з нею прийшов туди і він, Галабурда. Особливо тяжко було йому переконати судів, що опісля він втік за границю не з бажання втекти від суда, а з konieczności бути коло свого кредитора, Ворони, котрому він був винен сім рублів і котрий пішов на „Україну“; сам Ворона ніби вимагав від нього сього переселення. Такими-ж тяжкими були материяльні обставини Галабурди власне після описаного пияцтва з гайдамаками Залізняка в Яблонівці і Смілянці. Діло в тім, що після повороту його з Смілянки

¹⁾ Ibidem, ст. 6 і 47.

в Яблонівку економічна адміністрація виправила з нього за випиту гайдамаками горілку десять рублів, як виправила вона по стількиж і з інших яблонівців, що те-ж пили тую горілку. Десять же рублів взяли з нього, знов таки як і з інших, і за смілянську горілку. Після виплати ж 20 рублів, він натурально був цілком знищений і його перший кредитор, Ворона, міг його примусити навіть іти з ним за границю. Галабурда однак не урвав звязків з Яблонівкою і одного разу прийшов туди на проводи, але тут його й забрали на основі згаданого вище підозріння. Таким робом гуляння з гайдамаками і в дослівнім і переноснім значінню коштувало йому недешево.

Але ряд таких утрат для селян не перевищав тих симпатій, що були розбуджені в них до Залізняка його свободолюбними замірами. І в тих навіть фактах, що ми зараз подали, нема, властиво кажучи, нарікань з боку скривджених ним: в них є тільки вказівки на розгардіяш в Залізняковій ватазі.

Взагалі ж в народі панувало високо почестливе відношення до Залізняка, свого рода ідеалізація його, що й відбилась виразно в народніх піснях.

Семен Неживий.

І на основі польських мемуарів про уманську різню р. 1768, і на основі окремих джерел з того часу, одним з видатніших ватажків після Залізняка в повстанню означеного року треба безперечно вважати ватажка Семена Неживого, що звав ся курінним отаманом війська запорозького і тим відрізняв ся від Залізняка, що титулував себе запорозьким полковником.

В серії документів, що є в кодненській книзі, ми знайшли тільки два, що дотичать сього діяча: один — се викази селянина Івана Ботвиненка, що був на військовім суді в Кодні¹⁾, другий — невеличка судова замітка про справу шляхтича Миколи Чоповського, що те ж був на тім же військовім суді²⁾. Коли

¹⁾ Кодн. кп., ст. 11, 49.

²⁾ Ibidem, ст. 482.

не обидва то бодай один з сих документів досить добре характеризує особу Неживого, але для сього треба порівняти наші відомости з відомостями, добутими ранійш і головним робом, натурально, з документами про Неживого, надрукованими М. Костомаровим в „Кіевской Старинѣ“ в серпневій книжці за р. 1882. Ми так і зробимо, виложивши наперед зміст наших документів.

Селянин Іван Ботвиненко родив ся в селі Христинівцях лубенського полку і коло р. 1765 переніс ся з Гетьманщини на польську сторону в Україну і осів в с. Сегединцях. Очевидячки і його, як багатьох, приманили сюди заведені тимчасово польськими панами вільготи, конче потрібні на їх думку для успішного залюднення все ще порожнього краю. В Сегединцях Ботвиненко оженив ся і жив собі тихо. Тим часом почалась селянська ворохобня і Сегединці не лишились на боці від народного руху, що появив ся довкола. Саме тоді прийшов до них з своєю ватагою ватажок Неживий і почав намовляти людей, щоб приставали до нього. Він скликав для того сегединців на раду і на радї читав їм якісь накази і кликав до Залізняка.

Ніяких кривд під час свого перебування в Сегединцях Неживий нікому не чинив, не взяв він ніукого навіть коня і, скінчивши читання і переговори, він вирушив звідти в Лисянку, де тоді був Залізняк.

Зразу з сегединських людей ніхто не пристав до Неживого, але зараз же після його відходу серед них почались балачки з powodu його речей, а селяне Різниченки Михайло та Тиміш і Іван Попович після тих балачок зайшовши до Ботвиненка в хату, сказали йому про свою думку пристати до гайдамаків; вкупі з тим стали вони його намовляти піти за їх прикладом. Ботвиненко зразу не годив ся з ними, а потім, переконаний їх доказами, рішив, що й йому треба пристати до гайдамаків. Збірались не довго і всі згадані люде здогнали Неживого в с. Верещаках (село — тепер їх два — чигир. п. над р. Верещаками на З. Півд. З. від пов. м.), прилучились до його ватаги і пішли з ним в Лисянку. В Лисянці вони застали Залізняка, але він лишав ся там при них не довго: він своє діло там скінчив і попрямував до Умані З сегединських же нових гайдамаків разом з ним пішли обидва Різниченки, иньші ж лишились в Лисянці при Неживому, у котрого тоді вся ватага разом з свіжо

завербованими складалась з шістьох (sic) люду. Але й Неживому нічого було там робити — він також вийшов звідти з своїми людьми. Куди думав він тепер рушити — з виказів Ботвиненка не видно. Знаємо від нього тільки, що по дорозі з Лисянки Неживий випадково здибав якогось селянина з с. Тарасівки (чигир. п. над допливом Дніпра на Півн. С. від повітового міста) дуже сполоханого, що кликав його на поміч проти якихсь гайдамаків, що рабують Тарасівку. Неживий зараз рушив туди, але гайдамаків-грабіжників не застав вже в Тарасівці. А про те зловити їх він захотів яким би не було способом. Тому він зібрав до себе всю тарасівську громаду і вкупі з нею і з своєю ватагою кинув ся на здогін за грабіжниками в село Кирилівку (звенигород. повіту на Півн. С. від повітового міста). Не знайшовши грабіжників і в Кирилівці, Неживий підбив і кирилівців прилучитись до його ватаги для гонитви за селянськими напасниками. З кирилівцями він нарешті наздогнав грабіжників в селі Пединівці (звениг. п. над р. Ольшанкою на Півн. С. від повіт. міста). За ватажка в них був якийсь Гайдаш. Певна річ, здивований бажанням Неживого переслідувати його за взяту ним силоміць реквизицію з селян, він подумав, що Неживий мабуть Лях. Через те Неживому прийшлося навіть присягнутись, що він думає йти до Залізняка в Умань і що коли й Гайдаш іде туди ж, то їм один шлях. Почавши в своїх виказах мову про се, Ботвиненко так і не розповів — чи оборонив таки Неживий перед Гайдашем інтереси зрабованих останнім тарасівців. В своїм оповіданні Ботвиненко просто перейшов до того, що Неживий з Гайдашем разом рушили до Умані. Але дорогою між ними, як оповів Ботвиненко, знов зайшли нелади і Гайдаш казав був вже розстріляти Неживого, а його гайдамаків арештувати. Що втримало його в другий раз від виконання сього наміру — з документа не видно. З дальшого ж оповідання Ботвиненка знати, що Гайдаш став там грабувати якогось пана Чеканського та мабуть і селян його, — се й могло викликати суперечку з Неживим, що дозволяв тільки грабувати панів і сам навіть дістав якусь одягу Чеканського. Невдовзі після сеї грабіжки Ботвиненко втік за границю в слободу капітана Чорного, сербського полка Артипормарка. Вернувши ся ж у межі Річи Посполитої вже після того як край трохи заспокоїв ся, він попав ся в руки військової польської команди, був відданий нею під суд і нарешті стятий.

Другий наш документ про Неживого — се, як вже сказано, замітка кодненського військового суда в справі шляхтича Миколи Чоповського. Замітка дотичить засідання суда 7 липня року 1769. В ній сказано, що шляхтич Микола Чоповський родом з Меджибожа (м. летич. п. де вливаєть ся р. Бужка в Буг), був з ватажком Шелестом в гайдамаках, як казалось тоді, і спалив двір пана Пенінського, а з ватажками Савкою і Неживим в Каневі заколов на смерть трьох жовнірів та крім того рабував в ріжних місцях з трьома названими ватажками. За такі провини Чоповського посаджено на кіл, що також занотовано в судовій замітці.

Перше, що впадає в око після прочитання більшого нашого документа — се піклування Неживого про те, як би не зробити кривди селянам при конечности утримати гайдамацькі ватаги. Він при сьому не тільки сам не рабує селян тих сел, куди йде його шлях, але готов ще карати тих гайдамацьких ватажків, що були западто безоглядні при добуванню всього потрібного для утримання своїх ватаг. Погоня за Гайдашем, що грабував тарасівців, з сього погляду гарна ілюстрація.

Виясняючи на такий спосіб суперечку Неживого з Гайдашем і взагалі зазначаючи в його поведжінню певний намір не кривдити оборонюваних людей, ми не натягуємо факта. Ще виразнійше ніж в нашім документі означені риси Неживого виступають в документах про нього, поданих М. Костомаровим. В числі останніх ми знаходимо свідoctва на письмі від мошенських мешканців, від канівських міщан і козаків і від медвідовців про те, що Неживий не зробив нікому з них ніякої образи, а на їх жадання визволяв їх від Поляків і Жидів, що чинили їм кривди.

Розглядаючи докладнійше зміст названих документів, ми з свідoctва мошенців (Мошни — м. черкас. п. над р. Ольшанкою на З. Півн. З. від п. міста), дізнаємось¹⁾, що утискав їх місцевий губернатор Підгородецький, при чому утискались за „благочестие“, не тільки „свецкіє люди“, але й „духовний чин“.

„Тогда людей свецкихъ, читаемо в свідoctві, до полусмерти

¹⁾ Н. И. Костомаровъ, Матеріали для исторіи колієвщини „Кіевск. Стар.“ р. 1882, кн. 8, ст. 307.

кіями забивали, уніатамъ гонителямъ великую протекцію давали во всемъ, а наши священники мошенскіе, которіе до благочестія пристали, всюды гонимы были, по лѣсахъ и по разныхъ мѣстахъ укривались“. „Сверхъ же того, кажутъ далі мошенці, той же губернаторъ на нашу громаду великое страхованіе наносивъ и заподлинно мнилъ на насъ конфедерацію сировадити изъ ляховъ, чтобъ зъ насъ христіанъ ни одній души въ живыхъ не осталось“. І отъ при такихъ обставинахъ на помічъ мошенцямъ явивъ ся Неживий. Полякамъ і Жидамъ скрутно прийшлося, але нікого иншого вінъ при тому не скривдив. Останні слова про нього в свідочстві мошенцівъ такі: „что же г-нъ Семень Неживий атаманъ бытностию его в Мошнахъ и з воинствомъ людямъ нашимъ ни меньшей кривди не учинилъ, со вѣстію о томъ свидѣтельствуемъ и какое подписуемъ, не грамотные бывши, крестами“.

З другого свідочства — мѣщанъ і козаків каніевських¹⁾ ми бачимо, що Неживого вони прикликали на помічъ для оборони від панів, що, якъ вони казали, задумали спокволу повідбирати в козаків каніевськихъ зброю і опісля беззаступнихъ перебити їх, що й почали були помалу робити. Коли Неживий прийшовъ до Канева, пани заперли ся в замку, але гайдамаки примусили їхъ звідти вийти, підпаливши двіръ поручника, що від нього загорівъ ся й замок. Якъ тільки вийшли звідти Поляки, на нихъ заразъ напали не тільки гайдамаки, але й ті козаки, що були з ними в замку і що пристали теперъ до Неживого. Бойовище було страшенне, але й тутъ Неживий не вчинивъ кривди оборонюванимъ. „Той же вышеупомянутый атаманъ, — такъ кінчить ся свідочство каніевцівъ — будучи въ городѣ нашемъ Каневѣ, жителямъ здешнимъ никакой обиды не дѣлалъ, но токмо и то по возможности своей отъ мѣщанъ каневскихъ что имѣлъ, тѣмъ войсковыхъ козаківъ кормилъ и грабительства христіанамъ никакова не дѣлалъ; въ томъ мы ему атаману вышеупомянутому войска запорожскаго козаки и мѣщане каневскіе даемо квитанцію съ подписаніемъ рукъ нашихъ во свидѣтельство“.

На рѣшті в третімъ свідочстві, виданімъ медвідовцями²⁾ оповідаєть ся про нападъ конфедератівъ спершу на Жаботин (м.

¹⁾ Ibidem, ст. 319.

²⁾ Ibidem, ст. 313.

черк. п. над р. Жабянкою на Півд. Півд. С. від п. міста) в числі 450 чоловіка, а потім на Медвідовку (м. чигир. п. над р. Тясьмином і Медвідовкою на З. Півн. З. від п. міста) в числі 100 чоловіка. „Сего 1768 г. мѣсяца мая 18 числа, — читаємо в свідочстві, — въ польской области въ староствѣ чигиринскомъ вездѣ по городахъ и селахъ великое разореніе народу показалося отъ поляковъ, т. е. отъ конфедератовъ, которые то, пріѣхавши войска чотыреста пятьдесять человекъ съ козаками и черезъ три дни стоячи, ходили пяные по лѣсахъ и людей жаботинскихъ, которые позбѣгали по лѣсахъ, ловили и имущество отъ нихъ отобравши, до полусмерти кіями забивали, и скота рогатого зъ города Жаботина немалое число забрали“. Те ж саме зробили потім конфедерати і в Медвідовці. „И неотмѣнное ихъ такое намѣреніе было, читаємо в документі, чтобъ пановъ и козаковъ съ собою собрать, а священниковъ греко-россійской православной вѣры и людей главныхъ и ктиторей мучити смертію за блаточестіе и чтобы привесть всѣхъ до присяги и на вѣрность конфедераціи“. Не прийди при такихъ напастяхъ Неживий „то бы оные поляки, чтобъ похотѣли, то тобъ и здѣлали съ нами“, — додають медвідовці. Неживим і його поступованнемъ вони були задоволені. Про його ж господарські військові справи вони при сьому сказали так: „онъ отъ насъ громадъ требуетъ харчей, а грабительства не дѣлаеть. И въ томъ мы ему атаману Семену Неживому свидѣтельство (даємо) и подписуемъ руками своими властными. Написуемъ кресты“.

Совістне відношеннє Неживого до селянських громад зробилось навіть здобуткомъ народних переказів. В „Запискахъ о южной Руси“ Куліша¹⁾ ми знаходимо оповіданнє з народних уст про те, як у селянина Білика під Мошвами якийсь гайдамака з ватаги Неживого віднимав доброго коня. Білик всякими способами старав ся заховати коня, але на решті гайдамака доправив таки свого. На потїху Біликови гайдамака сказав: „ну прийдеши же у Канїв, то там Неживий тобі заплатить“. Білик справді пішов туди, застав уже Канїв спаленим і з тяжким трудомъ заявив Неживому свою скаргу. Саме в той час

¹⁾ Записки о юж. Руси Кулиша, т. I. ст. 151—154.

ватага Неживого руйнувала винокурню в Нетеребці (с. канівськ. п., над Росю) і виймала з печі казан. Неживий звелів віддати Білкові за його коня сей казан. Не його вина, що після його відходу властитель винокурні, довідавшись, де казан, відобрали його у Білика. Віддаючи казан, Неживий не вважав його присвоєння незаконним: се було не селянське добро, а таке добро він не вагався брати собі, як в нашім документі він не вважав несправедливим забрати собі одежу пана Чеканьського.

Всі наведені факти, думаємо, цілком виясняють гуманне відношення Неживого до простого люду, що й розпочав повстання, але ми можемо зазначити тепер ще другу властивість характеризованого нами ватажка. Се друга його властивість — є бажання всякими способами уникати акції ватажків нарізно, без пляну. Конечну потребу пляна, організації відчували певно і інші визначніші ватажки, але Неживий надто якось був перейнятий свідомістю сього. Він наче б то докладніше від інших розумів, що, провадячи тільки партизанську війну, селянство рано чи пізно наскочить на значні організовані сили ворогів і безперечно буде ними побито. Дуже часто, як нам здасть ся, в документах про Неживого виступає ся його риса.

Так у наведеном вище великім документі з кодненської книги Неживий просто заявляє себе сегодніській громаді прихильником і однодумцем Залізняка і кличе сегодніців до нього. Сам потому йде в Лисянку, де, як він знав, був тоді Залізняк і там віддає йому більшу частину людей з своєї ватаги, сам же лишаєть ся всього з шістьма людьми; опісля вже його ватага побільшуєть ся знов свіжими силами. Окрім того, знаючи, що головна мета більшости ватажків однакова з ним, Неживий виступає нерідко спільно і з іншими ватажками, не тільки з Залізняком: він ладен був іти поруч навіть з Гайдашем, хоча перед тим сей останній зробив діло, огидливе моральному почуттю Неживого, а власне — зрабував тарасівських селян. Очевидячки, Неживому треба було так чи так направити досить значну ватагу Гайдаша на підмогу Залізнякови — і він досягнув сього. Далі з другого кодненського документа видно, що часами Неживий діяв спільно з ватажками Шелестом і Савкою, бо власне на сих двох ватажків і на Неживого вказали свідки в справі учасника селянського руху

шляхтича Чоповського, як на загальних керманців його антишляхетських злочинств, цілком відповідних тодішньому настрою українського люда.

Коли тепер для провірення нашого вивода що до заходів Неживого коло зміцнення єдності між ріжними народними ватагами того часу, ми спробуємо заглянути в давні джерела про нього, то і в тих джерелах знайдемо ясно виражені відзиви про Неживого, яко про людину, що трималась „гурту“ та на жаль лише факти наведені для potwierдження не скрізь okazують ся вірними. Розповідають, що коли Залізняк після уманської різні і вже після приходу до нього й Гонти генерал-майора Кречетнікова розмислив ту небезпеку, що йому грозила і вихваляючись, що „не убере його, запорозьця, Москаль в свої шори“, рішив ся втікати з свого табору, то потягнув за собою кількох визначнійших гайдамаків і в тім числі нїбито й Неживого¹⁾.

З загальним напрямком діяльності останнього се певно б годило ся, та про те факт в сїм оповіданнї невірний. І справді з сих відомостей виходить 1) що і в уманській різні брав участь Неживий, коли вже він був в таборі Залізняка і 2) що той же Неживий виступав в спілці з Залізняком і після виходу з табору, коли Залізняк рушив з під Умані, простуючи до Палієвого Озера, Балти і Голти. Тим часом ми, перевіривши се, мусимо признати, що Неживий не брав участі нї в уманській різні, нї в нападї на Палієве Озеро, Балту і Голту. Що Неживий не брав участі в уманській різні — се перший зазначив М. Костомаров, друкуючи свої документи про Неживого. Уважаючи на дати поданих Костомаровим свідоцтв про Неживого — мошенців, канівців, медвідовців, люде сї мали Неживого коло себе в протягу трохи не цілого червня; так мошенці видали йому свідоцтво 15 червня, канівці 12 червня а медвідівці першого липня. Тим часом бути з ними коло сього часу він не міг би, коли б брав участь в уманській різні і бенкетах після неї аж до самої утечі Залізняка, бо уманська різня відбувалась 8 і 9 червня, а бенкетування після неї тягли ся принаймі до 18 червня, коли Залізняк нїби то з Неживим

¹⁾ А. Скальковскій, Назвды гайдамакъ, ст. 110.

і иншими втік до Пал'євого Озера і ин. Окрім того в переписці Румянцева ми знаходимо виразну вказівку на те, що 9 червня Неживий справував ся в Каневі¹⁾.

Датами ж на инших документах М. Костомарова доводить ся непевність і другої гадки — немов би Неживий був з Залізняком і в Пал'євім Озері, і в Балті і в Голті. Напади гайдамаків на сї місяця відбулись після 18 червня; на Голту, наприклад, напали вони 24 червня²⁾. Тим часом в сї ж дні як раз Неживий писав листи з Медвідовки до командира гусарського полка Федора Чорби і підполковника Хорвата як стоїть справа в Придніпрянщині, де він був тоді. Цілком припадковою треба вважати ту обставину, що М. Костомаров балські і голтянські події гайдамаків накинув гайдамакам Неживого.

Але обертаючись до гадки про постійне піклування Неживого виступати відповідно пляну і злученими силами, ми думаємо, що вона потверджує ся далеко більше ніж вигаданими фактами, власне тою обставиною, що Неживий, налагодившись з Лисянки йти до Умані за Залізняком, справдїж вирушив до староства черкаського і чигиринського. Річ в тім, що коли до Умані позбігалось все польське панство України, що шукало тільки ратунку свого життя та деякого майна, що могло хіба боронитись, а не нападати, тоді в згадані висше староства понаходили барські конфедерати, люде активні, що самі нападали і почали там страшенно лютовати, як знаємо се з одного висше наведеного документа М. Костомарова. Очевидячки, Неживий в згоді з Залізняком і иншими визначними ватажками на закликання мошенців, кайівців і медвідовців мусив для більшого успіха справи повстання йти і покінчити з активним ворогом в Придніпрянщині, подібно тому як такі ж обовязки в центрі Київщини і на півночі її мали виконати ватажки Швачка і Бондаренко.

Зазначивши таким робом і другу характерну рису Неживого, ми сим ще не вичерпали особистих властивостей сього дїяча. І на підеставі наведених нами вказів селянина Ботвиненка

¹⁾ Переписка гр. Румянцева „Кіевск. Стар.“ р. 1882, кн. 9 ст. 541.

²⁾ Костомаровъ „Матеріаль“, „К. Стар.“ 1882, 8, ст. 310.

і на підставі де яких документів М. Костомарова, він визначаєть ся від інших ватажків ще третьою визначною рисою: він шукає санкції своїй діяльності в „указах“, котрі він читає людям, закликуванним до руху, і уперто до самого арешту свого лишаєть ся при переконанню, що російські власти мусили конче співчувати повстанню в чистім його напрямку.

„Укази“, що на них покликував ся Неживий в Сегединцях, він показував всім і в Каневі, як се бачимо з одного ордера Румянцева командиру карабинного полка Протасєву¹⁾.

Але тут ми тимчасового урвемо наше оповідання про Неживого, що б вияснити справу з указами. Укази єї, як відомо, ніби виходили від самої цариці Катерини і на підставі версій де котрих польських істориків, були потайно дані нею ігумену Мотронинського монастиря Мальхиседеку Значку — Яворському, коли він р. 1765 був у Петербурзі в справах монастиря. Так само виясняли собі появу сього указа і багато Українців, до кого він був звернений. З документів того часу ми знаємо тільки про суть того непевного указа: в ньому цариця наказувала ніби то українському православному люду і запорозьцям нищити на Україні всіх гнобителів православя — Ляхів і Жидів. Але з ширенем в народі указом ні в яким разі не треба змішувати вигаданого Поляками указа, надрукованого ними ніби в французькім перекладі в Парижі в збірнику Ангенберга, що містив в собі дипломатичні акти в справах Польщі²⁾. Наведемо тут в мові русько-українській сей цїкавий фальсіфікат.

С. Петербург, ⁹/₂₀ червня р. 1768.

Бачучи ясно, з яким призирством і безсоромністю поводять ся Поляки і Жиди з нами і з нашою православною релігією, переслідуючи оборонців нашої грецької віри, утискаючи їх всякими способами і караючи смертю, ми вже більше не в стані терпіти такі образи, таку зневагу і гнобительство нашої св. релігії, пригніченої і зневаженої, даємо сей указ і приказуємо Максиму Залізняку з землі Тимошівської, полковнику і командиру в наших землях Низового Запорожа, вступити в межі Польщі,

¹⁾ Переписка гр. Румянцева. „Кіевск. Стар.“ р. 1882, кн. 9, ст. 540.

²⁾ Костомаровъ. Матеріалы... „Кіев. Стар.“ р. 1882, кн. 8, ст. 297.

взявши ще кілька відділів донських козаків з наших російських військ, аби вирізати і знищити, з помочю Божою, всіх Поляків і Жидів, хулителей нашої св. релігії. Сим способом ми робимо кінець всім скаргам, зверненням до нашого престолона сих немилосердних убивців, сих кривоприсяжників, що, потураючи поганій вірі нечестивих Жидів, хулять і зневажають нашу релігію, утискаючи нарід вірний і невинний. То ж приказуємо, перейшовши Польщу, викоренити саме імя Поляків, що б і спомину про них не лишилось потомству. Але для того, що б умови і дружби з нашими сусідами були заховані, ми забороняємо під найострійшими карами ображати або турбувати купців турецьких, грецьких, вірменських і наших російських, що приїздять до Польщі для торгових інтересів; ми хочемо навіть, аби вони завжди мали вільну перепустку і всяку за допомогу, що повинна їм належатись від сусідів-приятелів.

Для більшої певности ми потверджуємо сей наказ і сей дозвіл.

Дано в С. Петербурзі, припечатано нашою гербовою печаткою і підписано нашою власною рукою 20 червня р. 1768.

Катерина.

До виконання.

Кошовий отаман Петро Кальнишевський з сьвідками⁴.

Як каже пок. Костомаров, фальсифікат сього маніфесту незаперечно довів д. Рева, перекладчик польського мемуара Вероніки Кребе про уманську різню; мемуар сей видав д. Рева в Києві р. 1879, додавши до нього передмову. В сій передмові д. Рева вказав насамперед на те, що грамота, видана Катериною, датована в збірнику Антенберга 9 червня ст. ст. або 20 червня н. ст., тим часом як сама уманська різня відбувалась 8—9 червня¹). Виходить, що грамоту видано трохи не в самий день уманської різні і Залізняк вже ніяким способом не міг з помочю грамоти наwerbувати свою ватагу в цвітні і маю. Та на решті, коли грамоту видано 9 червня 1768 р., додамо ми, то її вже ніяк не міг привезти на Україну Мельхиседек Значко-Яворський, що був в Петербурзі ще р. 1765²). Зазначив

¹) Рева И. М. Уманская різня, ст. 12—13.

²) Арх. ю.-з. Р., ч. 1, том II. Передмова, ст. XCIII—XCV.

д. Рева, розглядаючи документ, і занадто вже очевидну недоладність в титулюванні Залізняка і кошового Петра Кальнишевського. Першого названо „полковником і командиром наших земель Низового Запорожа“, а другий наче б то сам підписався „кошовий отаман Петро Кальнишевський з свідками“. В дійсности ж титула, видуманого для Залізняка, цілком не було, а кошовий підписував ся так: „Петръ Кальнишевскій, атаманъ кошовый войска запорожеского съ атаманнею и со веѣмъ старшимъ и меньшимъ товариствомъ“.

Певна річ, між народом ходила не ся польська недоладна видумка. Найможливійше, що вона навіть появилася на світ чи не в самий рік видання збірника Ангенберга. Під час же колівищини, очевидно була розповсюджена грамота иньшої фабрикації, більш приступної для народного зрозуміння. Про се є де-які свідочтва. Так д. Скальковський в книзі своїй „Наѣзды гайдамакъ¹⁾“, покликуючись на відомі йому акти запорозького архива, запевняє, що в перший раз золоту грамоту передав архимандрит Мальхиседек кошовому Петру Кальнишевському, що видано її було власне тому ж кошовому і що в ній „висловляв ся даний війську запорозькому наказ — помагати веѣма силами пригнобленій церкві“. Далі про вражіння, справлене грамотою в Коші, Скальковський каже: „кошовий, звичайно неписьменний, дав наказ для прочитання військовому писареві Івану Глобі; розумний козак зараз же побачив, що се фальсифікат і переконав кошового не втручатись в сю справу. Ігуменові дано відповідь: коли б велика монархія потребувала справді служби козаків, своїх щиро-підданих, то б прислала свій наказ не через ігумена, а через окремого посланця „якъ то изъ вѣковъ бывало въ Запорожьѣ“.

Друге свідочтво про ту ж грамоту — графа Румянцева²⁾, до котрого доходили звістки про сей указ, при чому він чув між иньшим, що „онъ написанъ подъ титулой ся императорскаго величества, за подписомъ атамана куреннаго уманскаго, котораго имени не помнилъ, и за печатью кошеваго“.

¹⁾ А. Скальковскій. Наѣзды гайдамакъ, ст. 69—70.

²⁾ Переписка гр. Румянцева. „Кіев. Ст.“, р. 1882, кн. 9, ст. 544.

З сих свідоцтв бачимо, що золота грамота не була видана на імя Залізняка, бачимо й те, що вона мусила бути дуже просто написана. Повна простота і брак грубих книжних вигадок в титулах південно-руських козацьких властей, — все се однаково мусило визначати той документ, що ходив по руках гайдамаків, і в тім випадку, коли б уложив його сам Мальхиседек, як гадає д. Скальковський і Тучапский, польський мемуарист¹⁾, і в тім, коли б, як думає иньший польський мемуарист Мощиньський і небіжчик Соловйов, грамоту сю уложив економ переяславського архиєрея, якийсь ігумен, що його небожа невдовзі перед повним вибухом селянського повстання р. 1768 Поляки посадили на кіл²⁾. Ігумен сей, ніби то що б пометитись на Поляках за сей їх вчинок, при помочи уложеної ним фальшивої грамоти, прискорив повстанне в народї, обуренім лютостию барських конфедератів і пропагаторів унії. Простотою мусив би нарешті визначатись цікавий для нас документ і в тім разі, як би його укладачем був чернець Мотронинського монастиря, по прізвищу Молдаван, як се чув М. Максимович. На основі його записки³⁾, херсонський архиєрей Іннокентій, будучи ще викарієм київської митрополїї, був раз у Мотронинськїм монастирі при ревізїї своєї пастви і застав там одного живого сучасника Мельхиседека. Дїдусь сей розповів Іннокентію про Молдавана, що брав особисту участь в урядженню Мельхиседеком аптики і за його вказівками робив написи на аптечних фляшках з травами і иньшими ліками. Молдаван сей, як оповідав той же дїдусь, був ще за життя Мельхиседека писарем архиєрейським і тоді написав цікаву для нас золоту грамоту⁴⁾.

1) Bunt haidamaków na Ukrainie. Lippomana, Tuczapskiego i Bezimiennego, ст. 124.

2) Adam Moszczyński. Pamiętnik, ст. 135; Соловьевъ. Ист. Россіи. т. XXVII, ст. 306—307.

3) Арх. ю.-з. Р., т. II, ч. I. Передмова, ст. XXXVII. Увага.

4) Наведемо тут для повности і народне оповідання про укладача золотої грамоти. Беремо його з „Записокъ о южной Руси“ д. Куліша. „Ляхи взяли си гнать на благочестіе. — „Чого вони, кажуть, на нашій землі живуть, а благочестивого государя поминвають“. І давай голови лупить благочестивим. Ото

Та хто б не був укладачем золотї грамоти, вона в усякім разї і в тїм і иньшїм варіантї істнувала, і р. 1768 та й пізнійш багато людей вважали її за правдивий указ Катерини II. За правдиву вважали її і польські історики, як напр. Моравский і Шуйский¹⁾; але були між Поляками і люде, що відкидали можливість для Катерини II при її відношенню до Річи Посполитої співчувати гайдамацькому рухови р. 1768: до числа таких належать автори мемуарів про той час, Лішоман і Моциньский. Сам гр. Румянцев, коли в перший раз почали заходити до нього чутки про якийсь невідомий йому указ Катерини II, був дуже замішаний і очевидячки ладен був допустити, що такий указ був. Так в однім донесенню до цариці він писав про своє тяжке становище ось як: „...но тепер, поелику не знаю, щобъ отъ вѣшого императорскаго величества даны были на сей случай какія особыя повелѣнія запорожскимъ козакамъ, въ моей командѣ находячимся, а по поступкамъ ихъ считая быть каковою либо разбойнической партіи, воспріялъ я сім мѣры...“ и т. д.²⁾ По части той же сумнів спостерігаєть ся і в наказї графа Румянцева командиру карабинового полка Протасєву, що був посланий під Канїв проти ватаги Неживого. В наказї сім між иньшим читаємо³⁾: „...овладѣть ими (козаками Неживого) и тогда требовать у нихъ того указу, который они тамъ объявляютъ о присылкѣ своей; а когда бъ таковое сходственное письмо вѣроятно бы они предъявили, то оное заразъ отпразилъ бы, при своемъ

спалили перш титаря в Маїєві, а далї й хуторки чернечї мотропенські поналили. А в тому монастирї бувъ гумень... охъ, забудь же я, якъ його звали. Бачить, що лихо ляхи роблять, подуплять голови благочестивимъ, а писака добрий бувъ, та якъ удравъ з о л о т у г р а м о т у! А Максимъ Залізнякъ приїхавъ на поклонення, а вінъ єму й піднісь: „великъ свѣтъ государина велить рїзати жыда й ляха до ноги, щобъ і не смерділи на Вкраїні“. Якъ гукнувъ Залізнякъ на охотника, такъ и поваливъ народъ, — уся Смілянщина й Чигиринщина. Якъ пішли винники, то-що, тогдї вже велїла мати і валь брати (Зап. о южн. Р. ч. I ст. 149).

¹⁾ Morawski. Dzieje Polski. V. 87. Józ. Szujskiego Dzieje Polski, IV, 440.

²⁾ Переписка гр. Румянцева. „Кіев. Стар.“ 1882, кн. 9, ст. 543.

³⁾ Ibidem, ст. 540.

рапортъ, чрезъ полкову канцелярію штафетомъ ко мнѣ по почтѣ, держа до резолюціи подъ рукою запорожцевъ“ чи певнійше селян ватаги Неживого. — „А когда, — писав далі Румянцев, — такового письменнаго вида не покажутъ или явится сомнительнымъ, или видимо ложный, то ихъ всѣхъ запорожцевъ, токмо перехвативъ, возвратиться съ оными“ і т. д. Гублячись в здогадах, Румянцев в наказі кошовому Калнишевському на решті просто питає остатнього з powodu розруха, зробленого Неживим в Каневі — „не дано ли письменнаго какого приказанія или самовольно и злодѣйскимъ образомъ такая шайка вышла“¹⁾.

Але Румянцев, як і инші урядники того часу і люде культурні, що мали до діла з усякого роду правдивими документами, незадовго могли сміливо не вірити в істнуванне указа Катерини II Залізнякави чи Калнишевському — про винищення Поляків і Жидів на Україні. 9 липня р. 1768 Катерина II видала маніфест, цілком вже правдивий, що був присланий з Петербурга Румянцеву для оголошення. Маніфест сей є повним запереченням цариці всякого співчуття з її боку до гайдамацького руху. В нїм між иньшим читаємо²⁾: „никто нами не посылался въ Польшу для того, чтобъ поднимать на бунтъ нашихъ единовѣрцевъ противъ ихъ согражданъ другихъ исповѣданій“. „Лица, выдающія себя за отрядъ нашего вѣрнаго низоваго запорожскаго войска, будто отправленный нами, въ дѣйствительности суть разбойники, воры и нарушители общественаго спокойствія“. На решті „всѣ таковыя разбойники, читаємо далі, отъ военныхъ нашихъ командъ повсюду будутъ преслѣдуемы въ конецъ, и, послѣ поимки, будутъ представлены всѣ безъ изыятія въ надлежащій судъ для понесенія справедливой кары“.

Недостатність тодішніх способів для оголошення навіть державних документів і особливо трудність такого оголошення в тодішній Річи Посполитій, позбавленій правильної адміністраціі — все се довело до того, що правдивий маніфест

¹⁾ Ibidem, ст. 545.

²⁾ Маніфестъ ц-цы Екатерины II „Кіев. Стар.“, р. 1882, кн. 5, ст. 308—311.

російської царци не дійшов до відомости багатьох з тих, до кого був звернений і навіть мало був звісний всій польській інтелігенції. Досить сказати, що навіть для науки він вперше виринув на світ божий тільки р. 1882, коли особа, що знайшла його в рукописах львівського інституту Осолінських, подала його до „Кіевск. Старини“. Чи можна ж дивувати ся, що й після правдивого маніфеста Катерини II в народі все ще жила віра в стару золоту грамоту, що так припала до серця зневоленого народа. Але про се нам ще прийдесть ся говорити, а тепер після так довгого збочення звернемоь до цікавого нам Семена Неживого.

І він, як маса темного люду того часу, щиро вірив співчуттю царци до гайдамацького руху, — се ми вже знаємо. Зовучи нарід до повстання, він покликував ся при тому частійш від иньших ватажків на золоту грамоту Катерини, як се видно і з нашого документа і з переписки Румянцева в справі канівських розрухів. І така віра Неживого в те, що царця на боці народного руху, виявилась в ряді його вчинків. Так, напавши з своєю ватагою на місто Крилів польський і не знайшовши там „а ни единого поляка, также якъ и жида“ та дізнавшись, що всі вони сховались в Крилові руським, де стояв з своїм відділом підполковник Хорват, Неживий, страшенно сим обурений, прямо заявив Хорватови¹⁾: „не знаємъ, съ какой причины ваше высокородіе онымъ погано-невѣрнымъ врагамъ и непріателямъ ея императорекому величеству, также жъ и правовѣрнымъ христіанамъ, принимаете; понеже оные проклятые жидове весь народъ христіанскій своимъ поганствомъ скверняютъ, то хіба вашому высокородію великое награжденіе зделали, что оныхъ принимаете? за что? Просимъ отъ оныхъ все имущество отобрати и на сю сторону къ намъ выдать, хоча и сонныхъ. Не за имущество втруждаемся, только абы вѣра христіанская отъ нихъ не была большъ скверненная и чтобы не было враговъ на государство, также жъ и на правовѣрныхъ христіанъ“. Коли б же Хорват не захотів видати Поляків на його листовну прозьбу, Неживий просив

¹⁾ Костомаровъ. Матеріали для исторіи Коливщини. „Кіев. Стар.“ р. 1882, кн. 8, ст. 309.

його, нім йому зовсім відмовить, побачитись з ним, виїхавши для сього на половину греблі.

Таке оберненне до російського офіцера було можливе з боку Неживого при повній його певности, що тільки з непорозуміння Хорват міг дати захисток в руськім місці ворогам православя — Полякам і Жидам. Через те для нього цілком незрозумілим лишилось і те, як його прозвібі про видачу спільних ворогів могли відмовити. Тим часом власне так і стало ся. Для перемови з Неживим виїхав „на половину греблі“ з невеликим відділом салдатів не сам Хорват, а поручник князь Іван Манвелов. Неживий зустрів його з хлібом-сілю. На друге проханне видати йому Жидів і Поляків, Манвелов відповів, що „тѣхъ жидовъ и поляковъ, потому что оныя въ силѣ предложеніевъ находятся у насъ подъ защитой отдать невозможно“¹⁾. Як се могли бути в російських офіцерів під охороною люде, що їх, як було сказано в золотій грамоті, російська цариця веліла вирізати „до ноги“, — Неживий не міг зрозуміти і йому здавалось, що причиною сьому — хабарі. „Хиба вашому высококородію (Хорватови) великое награждение зделали, что оныхъ (Поляків і Жидів) принимаете?“ — писав тін тоді.

А ще ранійше Семен Неживий звертав ся з Медвідовки до командира гусарського полка Федора Чорби з заявою, що він розігнав вже конфедератів, „которые народу христіанскому великія бѣды и разоренія дѣлали“ і при сьому питав ся, що йому робити далі. „Теперича, писав він, содержусь въ Медвѣдовцѣ со всею своею командою и ожидаю отъ вашего высококородія милостивой резолюціи: что мнѣ впредь поступать“²⁾.

Ясно, що так міг звертатись до російських офіцерів тільки чоловік, цілком певний, що робить діло, бажане російському урядови.

Але що особливо вражає при читанню наведених що-йно заяв Неживого, — так се те, що він все таки вважає своє діло приємним і російському урядови навіть і після захоплення генерал-майором Кречетніковим гайдамаків під Уманю. Наведений лист до командира гусарського полка Федора Чорби

¹⁾ Ibidem, ст. 315.

²⁾ Ibidem, ст. 306 і 307.

був, наприклад, написаний 21 червня, а перемови про видачу Поляків і Жидів з Крилова велись ще пізнійш. Не вже ж Неживий не мав ще тоді звісток про акцію Кречетнікова під Уманю, що відбулась не пізнійш 18 червня? Імовірнійше, що Неживий і його ватага вже знали про се, і коли він, як перше, вважав, що його справа санкціонується російськими властями, то вже чи не тому, що межі своєю діяльністю і вчинками Залізняка і Гонти він ладен був бачити де-яку різницю? Він розумів, звичайно, що і є останні ватажки гайдамаків та й інші йдуть до певної суспільної мети, але разом з тим він і в Залізняка і в інших бачив і другу прояву — жадобу особистого збогачення і легковажне відношення до рабунку і насильства, що чинили їх ватаги; сам же Неживий не почував в собі сих других спонук і ніякого насильства не виправдував. Може, через те він подумав, що захоплення генералом Кречетніковим гайдамаків під Уманню було власне запластою Залізнякови з боку російського уряду за ряд розбійницьких вчинків його ватаги, а як сам він, Неживий, ні в чім подібнім не завинив і робив завжди, керуючись тільки громадською метою, то він і вважав, що може звертатись до російських властей, як до своїх природних спільників, неприхильности котрих він нічим не заслужив. Основуємо ми таку нашу гадку на тім, що Неживий власне після нещастя Залізняка і Гонти завважив потрібним, питаючи собі в командира гусарського полка Федора Чорби вказівок що до дальшого поступовання, додати до свого листа вище подані нами свідоцтва мошенців, канївців і медвідовців про те, що він, Неживий, їх не грабував і взагалі народу християнському ніякої кривди не чинив. Без сього пояснення засилка Неживим свідоцтв лишила ся б цілком незрозумілою.

Сим ми закінчуємо наші уваги що до третьої характерної риси Семена Неживого — його безмежної віри в санкцію його справи і в співчуттє йому російського уряду а разом з тим закінчуємо і взагалі нашу характеристику Неживого, сього найбільш ідейного ватажка гайдамацького руху в р. 1768.

Нам тільки лишається зазначити ще кілька неясних рис біографії сього діяча. Родом він був з с. Мельниківки, недалеко

від Мошен¹⁾ і був гончарем, але не самостійним хазяїном, а тільки наймитом в другого гончаря, якогось Артема. В переписці з російськими властями він скрізь називав себе запорозьким атаманом уманського куріня, але чи був він ним в дійсности — відомостей для провірення цього нема, як нема відомостей і про те, чи належало до його ватаги багато запорозців, як се думав гр. Румянцев, називаючи всіх його гайдамаків запорозцями²⁾. Може справді запорозців у Неживого було більше ніж в інших ватажків, коли він був людиною цілком ідейною і через те мабуть найсимпатичнішою і запорозцям, що знали границю між розб'єм і політичним повстанням³⁾. Вони могли пристати до нього на тій же підставі, на якій, очевидно, пристав до нього шляхтич Чоповський, що покинув свій загаль для участі в винищуванню ганебних порядків і був покараний військово-судовою коденевською комісією найлютіше, а власне — посаджений на кіл. Та й з виказів запорозця-гайдамаки Федора Бондаренка, виказів, наводжених Скальковеким в його „Наѣздахъ гайдамакъ“⁴⁾, знати, що в склад ватаги Неживого входили „добрі селяне, що кинули свою хату, родину і майно“ — для високої мети оборони своєї віри і незалежности, додамо від себе. Запорозцям, давнім репрезентантам українських ідеалів, натурально було також бути в ватазі Неживого.

Про кінець Неживого згідно оповідають три джерела: зазначені вгорі викази Федора Бондаренка, народне оповідання⁵⁾ і мемуар Липомана⁶⁾. Неживий був арештований командиром гусарського полка Хведором Чорбою, що йому він довіряв, вважаючи свою справу і справу заступників російського уряду тож-

¹⁾ Bunt haidamaków na Ukrainie. Pamiętnik Lippomana, ст. 9.

²⁾ Переписка гр. Румянцева „Кіевск. Стар.“ р. 1882, кн. 9, ст. 544, 545 і інші

³⁾ Найбільше, як побачимо далі, запорозці уникали великих ватаг, приймали ж участь в загонах і вели партиз. війну в протязі всього повстання.

⁴⁾ А. Скальковскій, Наѣзды гайдамакъ, ст. 120.

⁵⁾ Кулишъ. Записки о юж. Руси, ч. I, ст. 278.

⁶⁾ Bunt haidamaków. Pamiętnik Lippomana, ст. 18.

самими. Хведір Чорба, прийшовши в село Галаганівку, хитростию заманив до себе Неживого окремо від його ватаги, вдаючи ніби хоче вести з ним перемови і коли Неживий прийшов до нього, він його зрадинцьки схопив. В народнім оповіданні Чорбу названо Щербою і говорять ся, ніби арештовано Неживого на греблі, що може є наслідком змішання обставин арештування Неживого з попередніми сходами його на греблі з поручником князем Манвеловим.

На решті, ще один народний переказ оповідає, що Неживий, як ще був гончарем у Артема, „все було каже: я хоч на один день, а буду паном“. Тепер після зробленої нами характеристики Неживого по відомостях про його діяльність, ми можемо вивести, що не про звичайне шляхетське панування він міг мріяти і що він тільки страшенно бажав мати змогу завести в своїм краю лад, відповідний його переконанням. Може, де яким потвердженням такого нашого здогаду може бути слабкий натяк в документі на те, що в відбитім у Поляків Каневі він завів свої економічні порядки. Так, в раторті цариці Катерині про канівську¹⁾ справу Румянцев писав 19 червня р. 1768: „Губернаторъ (канівський) Новицкій показаль... что когда изъ мѣстечка Канева полковникъ Зеллеръ съ жолнерами бѣжали за границу російскую, то запорожцы гнались за ними по Днѣпру лодками и, настигши, нѣкоторыхъ предали смерти, и возвратясь живутъ и до днесь въ мѣстечкѣ Каневѣ, учреждая тамъ порядки економическіе, къ чому уже опредѣленъ отъ нихъ економъ изъ тамошнихъ жителей городской писарь греческаго исповѣданія“.

Яків Швачка.

Гайдамацький ватажок Яків Швачка грав в руху 1768 року не менш важну ролу, як і два попередні. Про се згідно свідчать не тільки польські мемуаристи того часу, але й народні пісні. Та треба тямити, що і ті, і другі

¹⁾ Переписка гр. П. А. Румянцева. „Кіевск. Стар.“ р. 1882, кн. 9, ст. 542.

дають нам відомости про нього дуже неповні і неточні, при чому неповність і неточність відомостей мемуаристів мусять бути пояснені тим, що головна діяльність Швачки з'осереджена була в місцевости, де не було або майже не було інтелігентних свідків, бо все шляхецтво звідти повтікало, і писали про нього на основі чуток здалека, а фактичні недостачі в піснях — звичайне натуральне з'явище народних поетичних творів; вартість їх не в документовній докладности, але в суцільности змальованих ними образів і в вірности віддання настрою народа в ті чи інші хвилі історичного життя.

Що б усунути з материялів про Швачку всякі непевности, треба, звісно, мати документовні відомости про той час. Як нам здаєть ся, судові справи, що ми маємо з кодненської книги, можуть почасти послужити нам для сього.

Насамперед нам важно знати, де була з'осереджена діяльність Швачки і чи багато людей було в його ватазі. На такі питання відповідає нам розсліджувана на кодненському суді справа Олекси Яхименка¹⁾.

Олекса Яхименко родив ся й жив в селі Яцьках в Васильківщині. Під час селянського руху пристав до ватаги Швачки, коли той появил ся в Фастові і став кликати до себе козаків з найближшої округи. Вперше в постанову Олекса Яхименко взяв участь, коли вся ватага Швачки рушила до с. Гребінок в тій же Васильківщині (с. васильк. п. над р. Роткою на Півн. від Білої Церкви). Там Яхименко убив пятох шляхтичів, при чому з убитих знав він тільки двох, пана Сімашка і пана Кондрацкого, останні ж були йому не знані навіть з імени. Потім Яхименко брав ще участь в убивстві васильківського губернатора Сташевського і його мазура Станіріла. Що ж до убивств у Фастові, куди ватага Швачки вернулась знов, то їх, як виказав Яхименко, було там без ліку. З Фастова Швачка пішов до Білої Церкви, де, як відомо, поховались ті з околиць панів, що не встигли втікти в Білосток і иньші, безпечніші захистки. А в тім, обставини показали, що Біла Церква, завдяки свому замкови, положеному на горі, оточеній валами, оказалась також досить безпечним при-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 49, 5.

тулком. Принаймні вже Залізник, після слабої проби, залишив думку дістатись туди і волів посунути на південь. Тепер знов Швачка не зважив ся атакувати сього міста, хоч в його ватазі, як казав Яхименко, було не менш 1000 чоловік; Яхименко при сьому просто каже, що страх здержав гайдамаків від атак. Відступили вони до села Блощинець (с. васильківського п. над р. Узинсю на С. від Білої Церкви) і тут наткнулиє на Москалів, очевидячки — на відділ полковника Протасєва. „Хто з нас — каже Яхименко, — поляг в бойовищу, хто втік, а 500 люда було забрано до Київа, де нас тримали щось коло року, а потім одних заслали, а иньших випустили“. Яхименко був в числі останніх і з Київа вернув ся в Яцьки до батька, а там був арештований паном Кондрацким, що його сина вбив. Військово-судова коденєська комісія присудила — дати йому два удари ремінцем і опісля стяти голову.

З виложеного ми насамперед бачимо, що Швачка орудував в усій Васильківщині, почавши від Фастова і скінчивши Блощинцями.

Відомости сї потверджують ся одною з реляцій графа Румянцева про акцію посланого ним проти гайдамаків відділу полковника Протасєва. По словам реляції¹⁾, Протасєв, прийшовши в „Польщу“, поткнув ся на дві значні ватаги гайдамаків — на одну біля с. Блощинець і на другу — під Богуславам. Обидві ватаги він, Протасєв, розбив, при чому виявилось, що ватагою в Блощинцях командував ватажок Журба, а в Богуславі — Швачка. Останнє ніби то не годить ся з поданими вказами Яхименка, що нічого не каже про Журбу, а тільки про Швачку, але се стало ся мабуть від того, що вся ватага називала ся ватагою Швачки і тільки в останній хвилі її істновання Швачка поділив її на двоє, при чому в відлученій меньшій частині наставив ватажком Журбу.

Така гадка тим імовірнійша, що Швачка, як казав Яхименко, мав у себе під Білою Церквою щось 1000 чоловік, тим часом по реляції Румянцева, Протасєв в Блощинцях мав діло

¹⁾ Реляцію сю подано в М. Максимовича. Див. Твори його, т. I, ст. 615—616.

з 300 гайдамаків, та під Богуславом тако ж з кількома сотнями, що разом і могло скласти приблизно тисячку душ. Цілком хибе в виказах Яхименка тільки число заграних Протасевим; він рахує се число на 500 чоловік. Тим часом по реляції Румянцева, під Блощинцями вбито 30 гайдамаків та піймано 64, а під Богуславом — 68; разом значить узято в полон 132 чоловіка. Сим же цифрам, здасть ся, можна більш вірити, ніж цифрі Яхименка, бо певно не в інтересах Румянцева, а вже тим більше Протасєва було зменьшувати число гайдамаків, узятих Москалями в полон.

Але обмеживши район діяльності Швачки одною Васильківщиною, ми тим самим перечимо звісному твердженню польських мемуаристів, ніби то Швачка був співдїячем Залізняка і Гонти в Умані і ніби він вкупі з Залізняком 18 червня, як і Неживий, втік звідтіля після того, як Залізняк зрозумів, що ген-майор Кречетников задумує проти нього щось недобре. Але таке противоріччє може, думаємо, нас не стїснати. Польські мемуаристи, що б надати більшої величності уманській різні, могли повписувати в товариші Залізняка і Гонти цілий ряд людей, а в тім числі і Швачку.

Тим часом співучасть Швачки в уманській різні просто мусить бути відкинена на основі реляції графа Румянцева з 15 липня р. 1768¹⁾, де між иньшим читаємо: „который (Швачка) послѣ допросовъ показалъ, что они будто отъ Запорожскаго полковника Максима Желѣзняка съ атаманомъ Неживымъ посланы по всей польской Украинѣ для истребленія поляковъ и жидовъ, которыхъ они во многихъ мѣстахъ истребили, а Желѣзнякъ сію посылку якобы чинилъ по указу; въ ватагу же приставали польскіе разнаго званія люди и козаки; третья же партія (перша Швачки, друга Журби), по показанію сего пойманнаго атамана (Швачки), съ атаманомъ Неживымъ, нынѣ находится въ Чигиринѣ, а самъ полковникъ съ большою партією въ Умані“.

Чи не ясно ж, що як би Швачка разом з Залізняком втік з під Умані 18 червня цілком розбитий, то він не міг би вже до початку липня зібрати ватагу з 1000 душ, перебити

¹⁾ Максимовичъ. Сочиненія, т. I, ст. 616.

з нею масу шляхтичів і Жидів і опієля вже оповісти на допиті все више подане про Залізняка і Неживого? Ясно, що се міг сказати Швачка тільки при умові, що він зовсім не був під Уманю і наказ справуватись самостійно в указаній місцевості дістав від Залізняка ще перед Уманською різнею, так само як і Неживий. А що допит Швачки і його полоненне сталось власне в початку липня — се доказує ся покликуванням Румянцева в своїй реляції на рапорт Протасєва з 9 липня.

Обмежуючи діяльність Швачки васильківським або білоцерківським районом, ми разом з тим не ведемо його і в Смілянщину. Про перебування Швачки в сій останній і про його пійманнє Москалями під Смілою в лозах, дійшов врешті тільки д. Куліш¹⁾ зо слів свого оповідача Кіндрата Таранухи Смілянського, що, кажучи про загиб Швачки, висловив ся так: „тогда стійчики, що замку стерегли, застукали їх от-тут в лозах“. Але в сїм разї, як цілком слушно каже Максимович²⁾, — се свого роду licentia poetica, тим більше, що той же Тарануха в пісні про Швачку сьпівав, що його повезли з Богуслава.

Після вяснення питання про місце діяльності Швачки, про час забрання його в полон і число його ватаги, нас тепер натурально найбільше цікавить те, що він робив. Що його заповідною метою було добути таке велике гніздо, як Біла Церква, де сховалось чимало шляхти і Жидів — се видно і з тих документів, що ми вже навели. Та за явною неможливістю здійснити сю мету навіть при тисячній ватазі, Швачка очевидячки вичікував щасливіших обставин і, вичікуюючи, нищив шляхту і Жидів спокволу, відповідно тому, як йому приводили їх селяне тої округи, де він обертав ся. Устроїв він свою, так сказати, головну квартиру у Фастові і туди то приволочувано на вбивство шляхтичів і Жидів обидвох полів і ріжного віку. В книзі коденського суда є кілька вказівок що до такої діяльності селян. Так селянин з с. Скредівки Олекса Кочубай³⁾ був поставлений своєю громадою на сторожу, що б зловити шляхтичів — Оль-

¹⁾ Кулішъ. Записки о юж. Руси. т. Оглав XVI і текст ст. 135.

²⁾ Максимовичъ. Сочиненія, т. I, ст. 615.

³⁾ Кодн. кн., ст. 538—539.

шевських, чоловіка й жінку, зятя їх Русецкого з жінкою і чотирма дітьми, — що налагодились були втікати. Кочубай дієно підстеріг їх і тоді селяне з тієї ж Скрелівки, Василь Юценко і Кузьма Ткаченко з волі громади відвезли їх у Фастів; за се громада через Кузьму Антоненка заплатила кожному по 7 копійок. Військово-судова комісія присудила, звичайно, всім трьом стати голови. Окрім того, Павло Ткаченко, син ткача Нечипора з села Веприка, ніби то поміг гайдакакам, що везли Поляка на вбивство в Фастів, ввіймати коня, коли той їм вихопив ся з рук, а опієля, коли гайдамаки зайшли до шинку пити горілку, пильнував шляхтича, що лишав ся на возі. Сей Ткаченко попав перед кодненській суд, дякуючи доносу економом свого села і чомусь цілої громади. Але військово-судова комісія спинила сю справу *ad resolutionem*. Коли Юценко і Кузьма Ткаченко привезли Ольшевських і Русецких до Фастова, Швачка всіх їх повбивав, окрім двох дівчаток. Сим він подарував життя, але казав їх охрестити.

Зробивши у Фастові справдішню бойню людей, де на основі відомостей кодненської комісії, за короткий час було вбито 700¹⁾ людських жертв, Швачка мусив дбати про те, як ховати трупи, що б вони, гниючи, не заражали повітря, та й про те як вести процес самого вбивання. Про ховання трупів в землю мусила, звичайно, дбати і Фастовська громада. Відомости про се ми дістаємо з розглядової на кодненській суді справи якогось Грицька Васюка. Показуєть ся, що при вбиванню своїх жертв Швачка запровадив такий порядок: кожного привезеного шляхтича він власноручно бив по лобу тяжким обухом, а потім вже напівмертного віддавав добивати своїм гайдакакам. Ті докінчували справу і при тому здирали з трупів і коштовні річі і все чисто до самої сорочки; коштовні річі частійше знаходились у Жидів зашитими в одежі. Закопувати ж трупи в землю гайдамаки та й селяне вважали низьким для себе — і для сього діла Фастовська громада скликала „старців-торбішників“. Між останніми траплялись тако ж незгірші грабіжники і коли труп діставав ся їм до рук не зовсім обдертий, вони забирали й решту і при сьому

¹⁾ Ibidem, ст. 419 — 420.

часом знаходили і коштовні річи. Бажаючи в Швачки запобігти ласки, де-хто з тих старців відволочував сьвіжі трупи на пожертє псам. Один з таких старців-торбішників і був поставлений перед кодненський суд, више згаданий Грицько Васюк. Трупи шляхтичів, як казав він сам, він тільки ховав, а не віддавав на пожертє псам і самих убитих не грабував; а що при ньому знайшли золотий галун від жидівської одежі, так галун сей він знайшов на дорозі. Тому й викази якогось Осадчого, ніби він, Васюк, був одним з ревнійших слуг Швачки, цілком фалшиві. Про те кодненська судова комісія не повірила Васюкови і щоб видобути з нього зізнанне, віддала на катуванне першого степеня, себ то звеліла його канчукувати. Але й після сього Васюк обставав при своїх перших виказах. На зтанне судової комісії, по кілько Швачка платив селянам за кожного привезеного пана, Васюк відповів, що взагалі він не чув, щоб селяне брали надгороду за привезених ними панів і Жидів, але одного разу дійсно Швачка подякував селянинови, віддавши йому кобилу і вола того самого пана, що він привіз на вбивство. Сей селянин був з села Паланичинець і звав ся Семен Куцопал. До чого присудили в Кодні Васюка — з документа не знати.

Понурим, озлобленим, немилосердним малює Швачку і другий добутий нами документ, що належить до часу перебування його в Білоцерківщині. Сей другий документ¹⁾ містить в собі викази Яна Весньовского, що був у Швачки за хлопця, так само як брат його Василь Весньовский (про нього ще буде мова далі) був за хлопця у Залізняка. Ян Весньовский був не лїпший від брата свого, що обмовляв людей. Се були шляхетські парости з найлихійшими зародками. Ян Весньовский переважив навіть брата свого, бо з його виказів на кодненському суді видко, що його обовязком було розстрілювати козаків і гайдамаків на перше слово Швачки. Ми бачимо таким робом, що Швачка не зносив заперечення від своїх людей і що не вагаючись карав смертю всіх тих хто не слухав ся його волі, для чого й мав спеціального виконача в особі Яна Весньовского.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 475.

При таких властивостях Швачки в народї заховались спомини про нього, як про чоловіка сильного, страшного для ворогів православя і волї. Подвиги його навіть перебільшили, приписавши йому те, чого не було — захоплення Білої Церкви. Але разом з тим над міру нелюдське відношення Швачки до ворогів примушувало народних співаків здрігати ся і не похваляти за се Швачку. Ось пісня¹⁾, де все се було висловлено:

Да не буде краще, да не буде лїше
Як на тій Україні,
Що не буде жидів, що не буде ляхів,
А третей унії!
Ой не звїть мене да Швачкою,
А зовїть мене Кїйло!
Позаганяв жидів, позаганяв ляхів
В Білу Церкву на стїло.
Ой вже ж тая да Білая Церква
Да обитая китайками;
Ой тепер вона да звойована
Да славними козаками!
Ой хвалив ся батько Швачка
Да до Хвастова йдучи:
„Ой будемо драти, панове-молодці,
Із китайки онучи!“
Да ходить Швачка да по Хвастові
Да у жовтих чоботях;
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів
Да на панських воротях.
Да ходив Швачка да по Хвастові,
Да став собі в кутку:
„Ой не має жидів, ой не має ляхів, —
Ох мій тяжкий смутку!...“
Да пішли старці-торбішники
Да стали ляхків бити:
Ой не подобає панове-молодці:
З неживого глумити!

¹⁾ Максимовичь. Сочиненія, ст. I, ст. 613.

Що Швачка своєю діяльністю і своєю особою зробив сильне вражіння на своїх сучасників — се potwierджує не тільки народна поезія, але й документовні відомости про самозванців, що з'являли ся в різних місцях і видавали себе за Швачку. Так у коднеській книзі ми знаходимо цілий ряд певних побутових картин про походження п'яниці — бурлака Осипа Митинського, брата у первих Якова Швачки по матери; в сих картинах виразною рисою виступає бажання Митинського імпонувати иньшим то своєю порідністю з Швачкою, то просто його іменем, що він без вагання присвоїв собі.

Дуже близьких відносин з сим Митинським у Швачки не було, та про те Митинський був в його ватазі і одного разу навіть з ним самим недалеко від московської границі біля Триполля напав на турецьких купців з арнаутів, при чому Швачка убив тоді двох купців, а Митинський — одного; хотіли вони потому разом же забрати крам з п'ятох возів, покинутих погоничами після вбивства купців, але тут їм перешкодили Москалі, що раптом з'явили ся на місці вчинку і захопили все в свої руки. Крім того, лишаючись в ватазі Швачки тижнів зо два, Митинський з його наказу під Володаркою (м. сквир. п. над р. Росю, на Півд. Сх. від п. міста) вбив двох Жидів. Коли Протасев розбив під Богуславом ватагу Швачки, то в числі забраних в полон був разом з Швачкою і Митинський. Як і всіх тоді захоплених, Протасев відослав Митинського в Київ, певно не надаючи йому більшого значіння як иньшим. В Києві Митинський просидів з рік, і був свідком того, як там Швачку „покнутовали“, як йому „пошарпали“ ніс і як опісля відправили на заслання. Митинського ж після одnorічного ув'язнення випустили на волю і з сього часу починають ся його дивні пригоди.

З Києва пішов він, очевидно, до дому. Родом він був з Красилівки (м. староконстантинівського п. біля р. Случа на З. Півд. З. від п. міста). Безпешно дійшов він до Очеретної і Погребища (м. бердичівського п. над р. Росю на Півд.-З. від п. міста) при чому йшов трохи не півроку, очевидно, стаючи до роботи в різних місцях, щоб не вмерти з голоду. Але за Погребищем щастя його покинуло і коло Босогоброду його арештували уманські надвірні козаки, що провадили якогось

арештанта до Кодні. Без жадного білета, одягнений в шляхетський чорний жупан, що цілком не відповідав решті убрання, а до того ж охлялий на вигляд, Митинський здав ся підозрілим на думку команди, що вела арештантів. В Кодні перед військово-судовою комісією Митинський зручно втаїв свою участь в гайдамацькім русі, прикидаючись волоцюгою-дяком, що їх тоді на Україні було доволі. Розповів він судям, що з Красилова, де він родив ся і де батько його був возним, він попав в Київ до митрополита і був там півчим і шафарем, що потому він був три роки в Радомишлю, півроку в Гранові у протопопа Заблонського, з котрим визитовав церкви. Перед арештом же він не мав певної посади, бо захорувавши в Гранові, довго опісля жив в с. Очеретній і заробляв на кавалок хліба тимчасовим дяконованнем то в тій церкві, то в иньшій. Військово-судова комісія, повіривши його зізнанню, признала його волоцюгою і присудила йому 300 різок під шибеницею.

Але кари сієї Митинський спекав ся, дякуючи добросердній панї Слотвинській, що була з чоловіком у Кодні і приймала участь в бенкетах і забавах суддів під час їх дозвілля. Вона впросила останніх відпустити Митинського небитим і він безпечно вийшов з Кодні і знову протягом цілого року дякував на сей раз в с. Мєрополі, живучи там при церкві і при школі. Але за якийсь час він знов вєкочив в біду. Прийшов він одного разу в с. Погоріле в саму північ, коли всі спали і почав стукатись до тамошнього каплана (уніят. священника) Корнелія Плєсовського. Йому відчинили, пустили в хату. Підбадьорений сим, Митинський став сміливіший.

— Ви й не знаєте, якого гостя приймаєте? спитав він і зажадав, що б принесли йому з корчми горілки.

Плєсовський по горілку до корчми не послав, але до сьвіта частував гостя своєю горілкою і сам з ним пив. За чаркою йшли розмови, а крім того закликали ще тамошнього дяка, що б на потіху гостеви заспівав. В розмовах гість вихваляв ся, що він Осип Швачка, брат звісного ватажка, що в нього є під Хмельником 5000 чоловік і що з ними він буде різати шляхту і Жидів від самого передгірря коло Бродів аж до Дніпра. Каплана ж Плєсовського він обіцяв помилувати в подяку за його гостинність і для безпеки від непримних випадків видав йому „лібертацію“. Охоронну грамоту сю він схотів зараз

же написати. Почав він з підпису і підписав ся генералом Биловим, сказавши, що так веліла йому на далі підписуватись російська цариця. Текст же лібертації був потому написаний такій: Libertacya dana popowi Pohorylskiemu od tegoż Szwaczki. Był zdes Josef Szwaczka w domu przewielebnego xiędza Kornalyia Plisowskiego w Pohoryley. Tam będący ubogim zawolany jest u nayiasnieyszey Monarchini carowey Katarzyny Alexyiowny Generalem Bylowym, żadney krzywdy nie wczynił tylko odpoczol u poszedł uboga“.

Тим часом як се все діялось в домі каплана, на дворі вже заділо і каплан поквапив ся донести про свого дивного гостя в погорільський двір, де „диспозитором“ був московський поручник карабинового полка. Почувши про гультая, він велів привести його до себе, при чому посланці поручника знайшли Митинського вже не в каплана, а в корчмі. Після короткого допиту поручник відправив його під конвоем до другого свого товариша в Ягодинці, а ягодинський поручник — до команди в Меджибож (м. летичев. п., де вливається р., Бужка в Буг на З. Півн. З. від п. міста) куди для наочного обвинувачення витребовали і каплана Плісовського. Але після допитів російська команда Митинського відпустила: мабуть там не завважили потрібним в другий раз задержувати чоловіка, що вже був раз відпущений на волю київськими властями. Митинський, після того вспів наробити ряд нових історій і знову попасти під суд в Кюдні вже обвинувачений в гайдамацтві.

Нові його історії, на основі його зізнання, були такі. З Меджибожа опинив ся він в Любарі (м. новгородволинського п., над р. Случем на Півн. від п. міста) і там похвалав ся так же саме як в Погорілім. І в Любарі він назвав себе братом Швачки, що збирає велику ватагу проти шляхти і Жидів, але тут він між иньшим ще додавав, що з ватагою своєю він спершу хотів напасти на турецьку границю і що коли турків на границі не знайде, то тоді вже почне вирізувати шляхту і Жидів. Вихвалки сї Митинський в Любарі висловлював між иньшим і перед студентами, ночуючи в тамошній школі і студенти, слухаючи його і дивлячись на його непоказну фігуру, як сам він признавав ся, сміялись з нього. В иньших же місцях, як казав він же, слухачі його гайдамацьких речей почи-

нали перешептуватись межі собою і тоді він, Митинський, хав ся швидче вітки поки живий-здоровий, боячись арешту. Але певно таких слухачів, що не вподобали балаканне Митинського про нову різню шляхти і Жидів, було не багато. Сам же він в своїх виказах заявляв, що вихваляв ся він іменем Швачки і п'ятьма тисячами наготовлених гайдамак між иньшим тому, що його за се поїли і годували. „To mowil aby mu wszędy dali iesc y pic“, „chodzil od wsi do wsi y to samo gadal, aby pil y iadł“, — се дослівні вирази Митинського.

І от се власне свідоцтво Митинського про те, що всі його охоче слухали, коли він виявляв себе братом Швачки і казав про свої наміри вести се діло далі, є для нас яеним потвердженням того, що імя Швачки всіх наводило на думку про можливість з помочю таких людей, як він, позбутись колинебудь польсько-жидівських кривд. Се ж імя Швачки на сій підставі давало бездомним бурлакам притулок і шматок хліба. А таке значінне мають в життю тільки імена тих людей, що зробили велике вражінне на своїх сучасників.

Справа Митинського, скажемо по дорозі, може бути для нас цікавою і з другого боку; з неї ми довідуємось, що ближші родичі Швачки були родом з Волині; принаймні Митинський, що доводив ся Швачки братом у первих по матері (cioteczny brat) родив ся в Красилові (староконст. п. біля р. Случа, на З. Півд. З. від пов. міста). Чи не там же було і родовище самого Швачки?

Не менш цікавим потвердженням гадки, що Швачка зробив глибоке вражінне на народ, служить нам ще й друга справа, що виникла трохи пізнійш ніж справа Митинського на самій московській границі, в Київщині поблизу кількох російських форпостів. Справа ся витягнена нами кілька років назад з архива київського губерньського правління¹⁾, є така:

В кінці р. 1768 кілька мешканців з найблизших до Києва сел і кілька киян, приїхавши в Борщагівку (київ. повіта), на тамошній монастирський двір, разом з черцем Лопудинським, що жив в тім дворі, спорудили добру п'ятику, при чому на потіху собі стріляли з рушниць. В п'яній балацці зайшла

¹⁾ Дѣло о грабежѣ въ имѣніяхъ польскаго князя Шуйскаго. Ст. 169—715.

в них між иньшим мова про те, що в свято Зачатія Пресвятої Богородиці в польськїм селї Ігнатівцї має бути ярмарок і що на ярмарку сьому добре б пограбувати Жидів і панів. Чернець Лопуцінський підтримав думку пяних гультаїв про грабуваннє і різню — і вони, не довго думаючи, на підводї, тут же добутий Лопуцінським, рушили в польську сторону. Перед кордоном біля білгородського форпосту вони рішили не спїшити ся і відпочити, при чому знов випили у тамошнього черця-шафаря; бачив ся тут з ними і білгородський молодий піп. Піп сей після сього швидче від гайдамаків перейшов через форпостові рогачки і опинив ся на ігнатівськїм ярмарку; там він, розмовляючи з жидами, договорив ся між иньшим до таких слів: „я би вамъ нїчто сказаль, но не могу, векорѣ увидите“. І дійсно се „нїчто“ жиди незабаром побачили. В саму середину ярмарку вїхали на кількох підводах чоловіка з двадцять напів пяних узброєних гайдамаків. Звичайно, сьому переїзду через границю на польську половину мусила перешкодити форпостова залага в Білгородцї, але сього не сталось. Коли форпостовому начальнику поручнику Лярекому, пяному як звичайно, сказали, що йдуть гайдамаки, то він тільки відповів: „пускай идуть!“ і навіть не підвів ся на ноги, а лишив ся лежати; салдати ж його не тільки не схотїли самі з власного почину перешкодити гультаям поживити ся добром польських Жидів і панів, але навіть ще доповнили їх узброєннє, подававши їм свої списи і рушниці. Прийшовши в Ігнатівку, гайдамаки насамперед здибались з молодим білгородським попом і він, як потім виказав один з захоплених російською властю учасників діла, „благословиль имъ грабить“. Само собою розумїєть ся, що як тільки з'явились на ярмарку гайдамаки, то між купцями і иньшим людом ярмарковим вчинив ся страшений переполох; але переполоханих гайдамаки почали заспокоювати, кажучи всїм, що „греческаго исповѣданія людямъ никакой обиды не учинять“. Після сього багато людей, що кинулись вже були втікати на російську половину, лишились в Ігнатівцї.

Але гайдамаки і тепер ще не почали розрухів. Спершу вони завважили потрібним прочитати привселюдно указ, що дозволяє їм різати шляхтичів і Жидів; указ дали до рук якомусь дякови і той на голос прочитав його. Тодї то почалась різня і грабуваннє. З пивниць повикочували бочки з горїлкою і пив

Ті всякий, хто хотів. Убито було не менш десятиох Жидів. Після того гайдамаки разом з новими ярмарковими гультаямп, що поприставали до них, по черзі побували в найблизших до Ігнатівки селах — в Гореничах, Лучанці, Петрушах, Шпитках, Некрашах, скрізь лишаючи криваві сліди. Було чимало звірячих вчинків. Так Нестор, слуга білгородського титаря „будучи гораздо уже п'янь“, убив полїном сповиту дитину, що лежала біля шинку, а потім кинув ся бити полїном вже вбиту перед тим матір дитини — орандарку шинку з ненависти, як сказано в судовім папері. Одного молодого жидика не добили відразу і де-хто бачив, як він, „кишки за собою волоча и глаза необыкновенно выставля“, кричав: „добейте меня“; знайшов ся якийсь Лаврентєв і з жалю торохнув його добиною по голові, чим і прикінчив його страшні муки. З шляхтичів найлютіше мордували губернатора с. Горинич — Горлинського: його спершу немилосердно били і кололи, а потім ватажок застрілив його з пістоля.

В грабуванню, що найвишого степеня досягло в Ігнатівці, брали участь не тільки гайдамаки, але й ярмаркові гості. В числі останніх був між иньшим сам форпостовий поручник Лярський; він не завагав ся взяти собі з жидівської крамниці три пуди свіжого сала. А вже ж тим більше не вчинив собі кривди при сій нагоді молодий білгородський піп: він взяв собі великий винокурний казан з трубами, оловяне начинне, шабашкові ліхтарі і жидівські „богомілля“, шовкові нагрудники, подушки; крім того самі гайдамаки дали йому грішми одного рубля за благословенне грабувати і багато хлїба на білгородську церкву.

В усій тій історії багато духа надало гайдамакам не що иньше, як імя Швачки. Іменем сим назвав ся ватажок тих, що напали на Ігнатівку. З виказів ріжних осіб, притягнених до справи ігнатівських розрухів, дізнаємось, що білгородський чернець-шафар ще перед трьома тижнями до самої різні розпускав поголоску нїби „всемилоствїйшая государыня гайдамацкаго предводителя Швачку изъ-подъ караула соизволила повелѣтъ выпустить и полковникомъ пожаловать, давъ ему власть поляковъ и жидовъ смертю казнить, и что ему Швачкѣ два ордены даны, отобранные отъ генерала-губернатора кїевского, по приказанію котораго оной Швачка наказанъ кнупомъ,

нось и уши рваны, за что ему губернатору голова долой“. З тих же виказів довідуємося, що ватажок тих, що напали на Ігнатівку, властиво звав ся Зайцем, імя ж Швачки взяв на себе під намовою білгородського шафара. І тільки завдяки сьому імени, як запевняли всі свідки, коло Зайця за короткий час могла зібратись така значна ватага.

В кінці, маючи на увазі, що в особі Швачки темні риси перемішувались зо світлими, цікаво було б означити — які-ж з сих особистих рис його робили найбільше вражіння на його сучасників. Відповіддю на таке питання в сім разі може бути нам захована з тих часів народна пісня про сього діяча. В ній нарід вболіває над його долею, „по йому засмутилась уся Україна“, на решті величають його в ній „батьком“.

Ось та пісня¹⁾:

Ой на козаченьків на молоденьких
Пригодонька стала,
Що у середу да у в обіді
Їх Москва забрала.
Ой як крикнув батько Швачка:
„Гей, із коней до долу!
Гей, не даймо ся, панове-молодці,
Да у тяжкую неволю!“
А москалики та недурні
Да розуму добрали:
Насамперед батька Швачку
Із осаулою звязали.
Ой ізвязали да попаровали
Да на вози поклали,
Із Богуслава до Білої Церкви
Їх у неволю забрали.
Ой ізвязали да попаровали
Ой як голубці в парці
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці.
Ой повезли да батка Швачку
Да густими лозами;

¹⁾ Максимович, Сочиненія. Т. I, ст. 614.

Ой оглянув ся батько Швачка
Да й умив ся сльозами.
Ой вивезли да батька Швачку
Да у чистее поле;
Ой оглянув ся батько Швачка:
„Ой тут менї горе!“

Іван Бондаренко.

Четвертим визначним ватажком руху р. 1768 безперечно був Іван Бондаренко.

Про Бондаренка знали поки тільки з невеличкої замітки в мемуарі Ліппомана. Пробували, правда, доповнити сей матеріял ще відомостями з одного документа запорозького архива, та на жаль невдатно, бо документ сей, як виходить, зовсім не дотичить ватажка Бондаренка. При такій бідности матеріяла важна була поява в друку народного оповідання про Бондаренка, що подає докладні відомости і про місце його уродин і про його загибель. Не без інтересу може будуть і відомости про Бондаренка, що ми витягаємо з Кодненської книги.

Найбільш важним документом до характеристики Бондаренка в згаданій книзі являеть ся для нас справа якогось Корнїя ¹⁾, охарактеризованого кодненською комісією епітетом „hultaj z calego świata godem“. В документі містять ся викази сього Корнїя, що пізнійше назвав себе Москаленком, при чому викази його двоякі — одні добровільні, а другі — корпоральні, себ то вимушені катом. В добровільних виказах розповів він судови тільки про своє вештанє по буртах і поташнях в так званій Дідовщинї (тепер частина радомського і київського повітів) і навіть Полїсю і про дві-три крадіжи свої в селян то свиток, то кожушанків для застави їх в шинкарів за горілку. В корпоральних же виказах є в нього і зізнаннє в убивстві і ціле оповіданнє про участь його в ватазі Бондаренка.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 533 і дд., та 537.

Зо слів Корнїя довідуємось, що того року, як почалась на Україні „різанина“ і swywola, він весною був робітником на будї (на поташній) ковалївській в Полїсю. Чутка про swywolę примусила його кинути роботу і попрямувати на Україну. Пішов він до Фастова і по дорозї попав в Брусилів (м. радомиського п. над р. Здвижою на Півд. С. від міста). Вийшовши ж з відтіля, здивав ся він з Бондаренком, що само-четвертий їхав грабувати. Звичайно, Бондаренку не тяжко було намовити Корнїя, що б пристав до його ватаги. Коли той згодив ся, Бондаренко казав йому їхати в Брусилів, де дав йому списа. Уже в Брусиліві Бондаренко показав свою вдачу, зрабував містечко, і Корнїй при сьому власноручно вбив двох Жидів. З Брусилова поїхали гайдамаки в с. Грузьке (київсь. п.) місце уродин Бондаренка, як довідуємось пізнійше. Тут Бондаренко рішив затриматись довше і заїхав до попа. В сї дні в Грузькому з панських і жидївських винниць горілка річкою текла — і веселощам народа не було кінця. Треба думати, що ватага Бондаренка складалась тоді не з п'ятьох чоловік, як виказав Корнїй, а з більшого числа. Натїшвшись у Грузькому, Бондаренко подав ся в Бишів (київськ. п. над р. Лупою). Тут він ограбив і вбив сїмох Жидів і трьох шляхтичів, ксьондза ж звелїв повісити, але не самого, а поруч і з собакою і Жидом. Мордований катом, Корнїй признав ся, що се припорученнє він взяв на себе. З Бишова пішли в Андрїївку (с. київськ. п. над р. Здвижою) і тут між иньшим зазначили свій прихід тим, що вбили шляхтянку, привезену до них якимсь селянином; але нїм її застрілили гайдамаки два дні тримали її у себе. Потім зрабували вони с. Рожів (м. радомиського п. на границї київського над. р. Здвижою) і на решті прибули до Макарова (київського пов. над р. Здвижою на З. від Кїїва). При самім вїзді в се село зустріли вони Жида з жінкою і трьома дїтьми, що не весїв завчасу втекти від нещастя. Гайдамаки тут же на греблі вбили Жида і двох синів його, а третього обіцянкою подарувати йому життє намовили застрілити власну матір; жидня зараз же вволило їх волю; тоді Бондаренко обіцяв вихрестити його і взяти до себе за хлопця. В Макарові Бондаренко перебив всїх Жидів і сїмох шляхтичів. Лишав ся він там досить довго і власне в Макарові схопили його місцеві надвірні козаки. Серед сїєї катастрофи Корнїй всїв без-

печю сховатись і коли опинив ся перед судом, як се ми знаємо, то далеко пізнійш і то przypadково.

Крім справи Корнїя-Москаленка дає нам відомости про Бондаренка ще невеличка судова замітка кодненського суда з поводу справи Грицька Грущенка¹⁾, уродженого в с. Гулаку в тій же Дідовщизні. Сей Грицько Грущенко був у Бондаренка в Макарові, а перед тим числив ся, здаєть ся, надвірним козаком у Бишові. На основі його власних виказів брав він участь в Макарові і в грабуванні і в убійствах, при чому виправдував ся тим, що був змушений так робити. І він, і бишовські козаки, як доводив він, по неволї пішли за Бондаренком, бо в противнім разі гайдамаки ніби загрожали їм смертю. Але се виправдуванне не помогло Грущенку на кодненськїм судї: йому стяли голову.

В справі сїй має для нас значінне ще одна обставина. Грущенко між иньшим розповів перед судом, що кілька гайдамаків їздили десь за трьома панночками Струтинськими і якоюсь удовою; самі вони сих шляхтянок не вбили, а послали чомусь до Фастова, очевидножки, до Швачки, де одній з них даровано було життє. Можливо, се посиланне панночок у Фастів вказує на звязок між Бондаренком і Швачкою.

Не без користи, як виходить, для нашої мети є й ряд документів в тій же кодненськїй книзї про вбивство в с. Димірі якогось шляхтича Вонсовского²⁾. Село Димір недалеко від Макарова (Димір — м. київськ. п. над р. Пеховкою на Шівн. З. від міста) тому й Бондаренку легко було мати зносини і з мешканцями Диміра за весь час його довшого перебування в Макарові. Зносини сї справдї були, але при сьому не можна запевняти, що вбивство пана Вонсовского було спонукано ним: в якї нема певних слїдів про се. Зносини з ним мав димірськїй пп. З виказів дяка димірської церкви видно, що пп їздив до Бондаренка в Макарів, при чому брав з собою Данила Ковалья, примушуючи його, дяка, бути погоничем. Приїздячи до Бондаренка, пп довго з ним радив ся, але про що власне — дякови не казав. Та не всі димірські мешканці були такі відважні,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 540.

²⁾ Кодн. кн., ст. 529—533 і 440.

як їх піп. Багато з них бояло ся знатись з Бондаренком, через можливість доносів. Перший дяк дуже неохоче запрягав попови коня, коли той збирав ся в Макарів, — одного разу наприклад попови прийшлося три рази посилати по нього, а на четвертий він вже сам прибіг до нього з wielką furją і лаючи його каналією. Так само і два селяне, що їх піп посилав по щось до Бондаренка, воліли доїхати до греблі, до середини дороги, пробули там до вечера і овісля, вернувшись до Диміра, сказали попови неправду, що ніби Бондаренка вже нема в Макарові. Нарешті коли сам піп заїхав з Макарова, де бачив ся з Бондаренком, в с. Бородянку (міст. квієсь. повіта на Півн. З. від Київа) до тамошнього протопопа, то сей останній, довідавшись з відки приїхав до нього гість, прямо не похвалив сих зносин з Бондаренком і сказав: „злесте зробили, бо лядчина як була так і буде“. Очевидячки — в Дідовщині не було цілковитої певности, що Поляків можна легко подужати.

Між тим коли де, то в Дідовщині мусили знати ворогів своїх дуже добре; вже одно те, що уніятські митрополити і їх офіціяли жили в Радомишлю — значить немало. Але й окрім сього тамошня шляхта, як кажуть, давала ся в знаки. Сама справа про вбивство Вонсовского де що говорить про се. Може саме вбивство сього дрібного неважного шляхтича, що пив з приятелями по корчмах, і не має цілком політичного характера, але ж в усякім разі воно було сповнено не для рабунку, а скорійше чи не за надто свобідні відносини його до жінок. На се вказує принаймні наведена в судових паперах розмова одної димірської дівчини, що йшла до Київа на жнива, з одним селянином, що був свідком на суді. Дівчина казала йому, що ще давно перед смертю пана Вонсовского вона просила війта свого села — „аби старого вивезли“ і на се війт їй відповів „от його хлопці на вулиці киями били“. Нарешті пана сього вбито не в власнім домі, а в підозрлій хаті 50-літньої баби Мотрі Малашихи, де як раз тієї ночі, коли сталось убивство, була ще якась иньша жінка, нею запрошена. А така обставина мимохіть наводить на гадку, що пан Вонсовский був людиною розпустною і тим легко викликав до себе ненависть димірців, що їм від легких панських звичаїв певно не дуже то легко жилося на сьвітї.

Випадок сей, кажемо знов, показує, що спільне лихо не минуло димірців в ріжних своїх виглядах і не брак його міг здержувати їх від звязку з Бондаренком, а тільки непевність про успіх розпочатого ним діла. Вертаючись ще раз до справи про вбивство Вонсового (завважимо, що гадка наша про приватний характер сієї справи може знайти собі подекуди заперечення, по перше, в тій обставині, що вбив Вонсового, як казала Малашиха, не хто иньший як коваль Данило, той самий, що їздив з попом до Бондаренка, по-друге — в тім, що вдер ся коваль в хату Малашихи для убивства не один а разом з попом і ще якимсь Опанасом Лагоденським і на решті по третє — в тім, що після убивства ніп поїхав за московську границу, ніби то уникаючи відповідальности. При таких умовах цілком відкидати гадку, що справа ся сталась без поради Бондаренка — нема підстави.

Але покинемо подробиці кодненьких документів і виберемо з них все найважійше для характеристики Бондаренка. Найважійше для нас з сього погляду — означити район його діяльности. В першім документі нашім означено його досить докладно: обертав ся він в Дідовщині, в теперішнім радомиськім повіті і побував з своєю ватагою в Бруслові, Грузькому, Бишові, Андріївці, Рожові і на решті в Макарові. Далі, з того ж першого документа нашого видко, що в усіх сих місцях Бондаренко був на весні р. 1768, тоді саме як в ріжних місцях на Україні почалась різня. Коли ж так, то він, навперекір запевненню Ліппомана, ні в яким разі не міг бути ранійш в ватазі Неживого, бо Неживий сам обертав ся в Черкащині, Чигиринщині і Смілянщині власне в тій же весняній порі. Ми маємо таким робом в додаток до Залізняка, Швачки і Неживого ще четвертого ватажка, що вів свою акцію рівночасно з ними, але в окремім районі.

На решті що до властивостей самого Бондаренка, то він своїм типом більш подібний до Швачки, ніж до Неживого. І він, як Швачка, не застановляючись над способами, неухильно йде до своєї мети — викоренення унії, шляхти і Жидови. Жаль — не з тих чеснот, що виявляють ся в ньому часто. І вчинок з жидівською родиною під Макаровим і вбивання шляхтянок, як непосредно так і вiа Фастів -- все се несамохiть напроваджує на такий вивід. Далі, він знов таки

як Швачка, а не як Неживий, не звертав уваги на моральні ознаки людей, що приставали до його ватаги. Корній Москаленко, сей *hultaj z calego swiata rodem*, був в його ватазі трохи не правою рукою його. А на основі свідоцтва Грущенка бачимо, що приставати до своєї ватаги Бондаренко змушував багатьох під загрозою смерті, так що участь в ній бишивських козаків була ніби не з доброї волі. І коли тільки викази Грущенка не фальшиві, то се знов таки риса зовсім чужа Неживому. З огляду на все те ми, як і в Швачці, бачимо в Бондаренку людину фанатичну, роздрочену, що не зносить супереки і готову чисто на все для досягнення своїх замірів.

Трохи інші виводи робили про Бондаренка на основі давніх відомостей про нього.

Його наприклад вважали немов би наступником Неживого після того як той був арештований Чорбою. Слідком за Ліппоманом¹⁾ д. Мордовців у книзі своїй „Гайдамачина“ просто запевняє²⁾, що Бондаренко був „проводирем ватаги, що склала ся з розбитих частин ватаги Неживого“. Д. Мордовців до того ж думає, що до виступу в ролі ватажка Бондаренко був в ватазі Неживого, оповідає навіть, як Неживий переконував Бондаренка пристати до гайдамаків тоді як той ще ніби жив в с. Чаплинях. І такі відомости подав згаданий автор на підставі виказів гайдамаки Федора Бондаренка, зловленого в межах Вольностей Войська запорозького і допитуваного в коші 25 червня р. 1768³⁾. Користуючись сим документом, д. Мордовців подав тут же відомости і про минуле Федора Бондаренка, вважаючи його за ватажка. Виходить, що він був родом з села Могулевця Лубенського полка чигирин-добровеської сотні і ще за життя батька свого Василя Бондаря переніс ся в с. Чаплинці, де його й підманив в гайдамаки Неживий, що ніби то прийшов сюди. Далі з документа д. Мордовцева, або вірніше Скальковського, бачимо, що Федір Бондаренко справді таки був в ватазі Неживого; він міг принаймні досить до-

¹⁾ Bunt haidamaków na Ukrainie. ст. 49.

²⁾ Мордовцевъ. Гайдамачина, ст. 457.

³⁾ Про сей документ довідуємось з книги Скальковського „Наѣзды гайдамакъ“, ст. 120.

кладно оповісти про неї в коші. Навівши всі сі відомости д. Мордовців сам зазначив суперіч межі виказами Федора Бондаренка, що ніде не згадує про свою важну ролю ватажка, і запевненнями Ліппомана, що в Бондаренка була велика орда, що він був важним ватажком; окрім того не можна було погодити Мордовцеву факта вловлення Бондаренка на Запорожу зо звісткою Ліппомана, що ватага Бондаренка і сам він були схоплені сотником z dobr korninskiich imienia Proskurow dziedzicznych на прізвище Щербиною.

І дійсно, всі сі суперічи не згідливі і викликані вони змішанням ватажка Бондаренка з його одноіменником, що також був гайдамакою, але не ватажком. Ватажок Бондаренко був Іван, а не Федір, як се видимо з нашого документа¹⁾, де Іваном Бондаренком названо особу, що виступав яко ватажок в повітах житомирськїм, овруцькїм і кїївськїм та в тїй же ролї і в тїм же районї виступав вона і в иньших наших документах²⁾. Далї, — в ватазі Неживого, як ми вже сказали, ватажок Бондаренко не міг бути, бо вже весною виступав в Дїдовщизнї, яко самостійний діяч і виступав самостійно значить тоді, коли в иньшїм районї виступав Неживий. Знаємо ми до того ж, що й по своїм особистим ознакам Бондаренко не міг бути продовжувачем Неживого. Що ж до запевнення польського мемуариста про схоплення Бондаренка козацьким сотником Щербиною в Макарові, то се запевнення дотичить власне Івана Бондаренка, як се бачимо і з виказів Корнїя Москаленка. На решті ми вже почасті знаємо, що й родовище ватажка Бондаренка було не в Могулївцї, а в с. Грузькому бишовеської волости житомирського повіта; повним же потвердженням сього служить народне оповідання, записане давнім мешканцем села Грузького³⁾. Оповідання сього, коли була написана Мордовцевим його книга, в літературі, звичайно, не було.

Згадане оповідання, даючи нам важні відомости про Бондаренка, разом з тим малює його образ трохи в иньшїм світлї, ніж зувляли ми його собі на основі наших документів. В на-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 540.

²⁾ Ibidem, ст. 529—533.

³⁾ „Кїев. Стар.“, р. 1882, кн. 3.

роднім оповіданню Бондаренко трохи з'ідеалізований, повурій вигляд його там з нього знято, як знято його в народних піснях і зо Швачки. Зміст народнього оповідання такий.

Бондаренко був родом з села Грузького, де був дідичем Харлінский. В окономії призначили Бондаренка, ще як був він хлопцем, сторожем при кухні — і тут в сій ролі зазнав він чимало лиха. Нарешті він сказав собі: „дай, Боже, ноги, — куди очи втраплять, туди й дорога“, і втрапив до Залізняка і Швачки. У них він здібав Нечаєнка, що й став йому нерозлучним другом. Незабаром Бондаренко зробив ся правдивим „лицарем і характерником“, що вмів замовляти зброю — його самого й куля не брала. Зібравши за якийсь час свою ватагу, Бондаренко вже яко ватажок зважив ся побувати і в своїм родовищу, у матері, в Грузькому. Про се і в пісні співаєть ся:

Не захотів Бондаренко на Україні жити
Да приїхав до Бишова Жидів, Ляхів бити.
Не багато він постояв на бишівськїм мостї
Да приїхав до Грузької до матері в гостї.

В Грузькому привітали Бондаренка добре і священник благословив його „на все добре“. У священника в домі Бондаренко й жив. Нікому в селї кривди він не чинив; тільки „шапаря“ (клюшника) Яроша за „господиню“ (клюшницю) Мариську він настрахав трохи і навіть звелів його обграбувати, знаючи яким нечесним способом він нажив ті гроші і памятаючи власні кривди від нього. Увесь час, коли був він в Грузькому, він бенкетував в селянами, беручи горїлку з панських складів. Але тих селян, що мали роботи, він не тримав при собі і після первого ж бенкета дав їм похмелитись і відпустив. Бенкетуючи, Бондаренко всеж таки не забув про свою родину і що б допомогти матері він послав приятеля свого Нечаєнка з кількома гайдамаками в околицї Грузького грабувати і здобичю сїєю обділив матір і родичів, порадивши їм замінити назву і виїхати за московську границу. Коли до нього привели малого, сина дідичевого, то він погладив його по голові і дав йому пряника. Бабі, що його принесла, велів його доглядати, кажучи: „адже ж буде він вашим паном“. Пішов Бондаренко з Грузького, як довідуємось з оповідання, скоро явив ся тудя відділ

польських гусарів, чого, як ми знаємо, в дійсности не було. З сими гусарами Бондаренко ніби почав навіть битись, про що і в пісні співаєть ся:

Наїхали гусари Грузьку палити,
Бондаренко з Нечаєнком стали боронити.
Нечаєнко на дзвіницю міх пороху тягне,
Бондаренко в правій руді рушницю готує.
Ой, як стрелив Нечаєнко — коника підстрелив,
Ой, як стрелив Бондаренко — гусарика встрелив.
Ой, рушили гусари з Грузької втікати —
Бондаренко з Нечаєнком стали доганяти.

Після сього фантастичного епізода розповідаєть ся далі в оповіданню про прихід Бондаренка в Макарів і схоплення його там козацьким сотником Щербиниою з Корнина, що, як ми вже знаємо, потверджуєть ся і Ліппоманом і нашим документом. Нарешті в оповіданню говорить ся про те як був покараний смертю Бондаренко в Чорнобилію, що дієно й сталось по присуду домініяльного суда.

І так в народнім оповіданню Бондаренко зовсім не є фанатичним неависеником своїх ворогів: він жадує сина свого пана, хоча й бачить в ньому будучого пана; він навіть не мстить ся смертю над своїми найлютішими ворогами — „шапарем“ і „господинею“, а обмежуєть ся тим, що настрахав їх обох; він на решті добрий сім'янин. Такий Бондаренко, певно, не подібний до зхарактеризованого нами, історичного Бондаренка, що дозволив на своїх очах вбивство матери з примусу гайдамаків, що сам вибивав своїх ворогів на право й на ліво, і навіть жінок. Але така різниця між Бондаренком коднеських актів і народнього оповідання і пісень не мусить нас ризити. Народу тяжко було згадати темні риси своїх оборонців, риси, що неували б суцільність змальованого думці чистого образу борців за віру і правду.

Гайдамацькі загони.

Вертаючись знов до вказаної нами в початку розділу організації серед гайдамаків і до їх пляну охонити Україну,

розмістивши головні свої сили в чотирьох пунктах сієї країни, ми бачимо тепер, що для потвердження сього в нас є, перше — викази Швачки після його арешту Протасєвим і, друге — фактичні відомости про згуртованне гайдамаків біля Умані, в староствах чигиринськїм, черкаськїм і кавівськїм, біля Білої Церкви і на схід від Радомишля на границях київського полїся. Трохи сумніватись могли б ми хіба що до участі в сїм пляні Бондаренка. Швачка, згадуючи в своїх виказах про Залїзняка, Неживого і себе, не згадує про Бондаренка, при тому-ж у останнього не було ні одної великої стички з ворогом. Але для відкинення такого сумніву що до ролї Бондаренка, треба пам'ятати, що ми маємо тільки уривки фактів до характеристики його діяльности і що з другого боку є рація думати, що він мав велике значінне в повстанню р. 1768. На се вказують і звістки про те, що в Бондаренка була ціла орда гайдамаків, і страхи попів і селян, — що мовляв „лядчина як була, так і буде“, аби їх не підозріли в зносинах з сїм небезпечним ватажком, і на решті твердження мемуаристів так і сяк, що в Бондаренка таки був звязок з Неживим. Усе те, правда, з фактичного боку, вказівки непевні, але все се вірні вирази вражіння, що лишилось у сучасників від діяльности Бондаренка.

Що ж тичить ся до цільности вказаного пляну, то напевно можна сказати, що при слабости тодішніх польських сил гайдамаки могли б, користуючись їм, довго протриматись на Україні і можливо навіть опанувати всїм київським воеводством. І справді, все се воеводство трохи не з р. 1712 було тільки в руках великих магнатів-дїдичів. Нїяких державних властей, ні цивільних, ні військових тут не було. Комісари, губернатори, посесори того часу — се все або управителї панських маєтностей (комісари — управителї великих маєтностей, губернатори — меньших) або орандарі. Їм віддана була не тільки господарка країни, але й частина полїційна й суда. Економічний двір був свого роду урядовою інституцією, що мала як найширші права над селянами. Оборона краю була також цілком приватною: надвірні міліції при панських замках все мусили заступати розбещених жовнїрів української партії, себ то тої частини війська Річи Посполитої, що мала охороняти Україну. При таких же умовинах та ще при повсяк-

часній готовості народних міліцій, що набирались з місцевих селян, переходити на бік повстанців, подужати Поляків гайдамакам було б цілком можливо. Тільки несподівана для них поява в краю російського війська неминуче мусила потягти за собою повне розбиття задуманого плану.

Завдяки сій появі свого рода *deus'a ex machina* не багато допомогло ділу й те, що вказаний висше плян посїлости Україну був побудований не тільки на надїї на головні сили чотирьох визначних ватажків, але й на надїї на потужність партизанської війни, що її мусили вести і вели гайдамацькі загоони. А втім, дякуючи сим загонам, навіть і російські сили довго не могли зовсім викоренити повстання. З огляду ж на таке значіння загонів — вони заслуговують великої уваги всіх тих, що цікавлять ся колївщиною.

Провадженне війни загонами в українських країнах, звичайно, перенято було від татар, але про те не треба забувати, що в татар „загон“ або невеликий відділ, відлучений від головного війська орди, був щось таке, не зовсім похуже на загоони українські часів Хмельницького, а тим більше часів гайдамачини.

Що таке татарський загін, накрасше можемо побачити ось з якого опису Боплана¹⁾. „Татари, пише він, привикли змалку до всіх умовин степового життя і були незвичайно витревалі, незвичайно зручні і дуже добре знали степи. За три або чотирі милї від границї вони спляють ся в яким небудь потайнім місці і відпочивають там днів два або три. Тут усе військо поділяють на три частини. Дві третини складають головний корпус, а остання третина — два крила, праве і лїве. В такій формі воно входить в ворожий край і заходить в глиб його на 60 або 80 мил, нічого за той час не руйнуючи; тільки при поворотї назад обидва крила віддаляють ся від свого корпусу і починають свою руйнуючу діяльність. Вони поділяють ся на кілька невеликих відділів (загонів) в 500 або 600 чоловіка в кожному, що розсипають ся по селах, оточують селитьби з усіх чотирьох боків і що б не втікли мешканці їх, розкла-

¹⁾ Описаніє України Боплана. Ст. 50—51.

дають в ночі великі огнища, потім грабують, палять, ріжуть супротивників, уводять з собою не тільки чоловіків, жінок з малими дїтьми, але й волів, корів, коней, овець, кіз і иньше, а ненавистних мусульманам свиней заганяють до сушні і підпалюють її з чотирьох боків. Сї віддїли не сміють віддалятись в бік більш як 8 до 12 миль; отяжені здобачю вони хапають ся сполучитись з головним військом, що й легко знаходять години за чотирі, бо головний корпус, маючи в першім ряді близько 500 коней, розтягаєть ся на велику просторонь. Скоро вертають ся грабіжники, — два сьвіжі крила віддїляють ся на право і на ліво, грабують і плюндрують так само як і перші і потім вертають ся, а натомість виходять на здобич нові віддїли.⁴

За часів Хмельницького в боротьбі з Поляками український люд теж воював загонами, але загопи наші меньш були звязані з головними козацькими силами, ніж загопи татар зі своїм головним корпусом. М. Костомарів так характеризує загопи, що розсипались по Україні в лїтку р. 1648¹⁾. „По українській землі, читаємо в нього, кружляли узброєні віддїли, що звались загонами. В старовину ся назва давалась татарським полкам, але тепер вона означала руських військових охотників, переважно втїклих і непокірних панських селян. З кількох містечок і сел збірались молоді й старі, тільки здатні до бою селяне, узброювались, коли всім не вистачало зброї, косами і ломачем і сходились до Хмельницького, що записував їх в полки, подїляв на сотні, наставляв начальників, часто з них же, коли між ними були відважні і спритні голови. Потім такі юрби йшли вичищати, як говорили тоді, руську землю. Иньші ж зовсім не зносились з своїм „батьком“, а просто збіралась ватага, вибирала отамана і йшла на грабування і убивства. Вони звались козаками, хоча б організовавшись в ватаги самовільно, і не були записані в козацький реєстр: число їх зростало незвичайно швидко, до того, що незабаром вони могли руйнувати не тільки панські двори, але й укріплені замки і міста. Звичайно, скоро козацький загон з'являв ся в панськїм містечку і селі, піддані вітали гостей

¹⁾ Костомаров, Богданъ Хмельницькій, ст. 314, 315, 321.

як визволителів, сполучувались з ним і йшли разом на палац або двір свого властителя. Тоді вже не було милосердя ні старим людям, ані малим дітям: вбивали і домашніх слуг, коли вони були католиками або уніятами і загодя не пристали до них, спалювали панське житло, а майно паювали з селянами, винагороджуючи за довгочасні здирства і панщину“.

„Таких загонів була „безлїч“, як читаємо в літописі. Тримались правила: хто не за них, той проти них, і через те багато людей мусило проти власної волі братись за зброю. Загони мали назви здебільшого від імен своїх ватажків і декотрі завдяки своїй численности і діяльности, лишились в історії і народній пам'яті“ (Морозенко).

Не такі величезні, натурально, були загони в період колївщини: замість тисячів, а часом і десятків тисячів хлопців, як се було за Хмельницького, тепер в загоні бувало часто кількадесять і рідко дві-три сотні чоловіка. Тільки відвага і сміливість були такі-ж, як колись. Що-ж до залежности нових загонів від організаторів головних сил і до звязку їх з тими силами, то в період колївщини, маючи на увазі звісні нам загони, і те і друге ще тяжче означити, ніж можна було се означити за часів Хмельницького. А втім, обертаючись до відомостей про загони, виїнятих нами з Кодненьської книги, ми легко бачимо, що в районі діяльности кожного з чотирьох головних гайдамацьких ватажків періода колївщини були свої загони і тільки декотрі з сих загонів виступають перед нами без жадних політичних замірів і являють ся просто перетвореними в розбійницькі ватаги, шкідливі й для селян. Що подібних перетворень було не багато і що в усякім разі між загонами і головними силами була мовчазлива згода і тожсамість замірів, — що все се було, в сїм може й треба бачити свого рода організацію колїв, об'єднану серйозними мотивами настрою народної маси, а не зверхніми умовами.

Загони колїв завжди мали своїх ватажків. З відомостей про них завжди можна судити і про діяльність загонів, що носили їх імя.

З ватажків загонів, що обертались в південно-західнім і західнім куті Київщини, значить в районі Залізняка, в Кодненьській книзі названо 8 чи навіть 9. Не всі вони виступають,

яко політичні діячі; декотрі виступають яко прості розбійники.

До останніх ватажок Ніс¹⁾, що з нього ми й почнемо, очевидно не належав, хоч відомостей про нього дуже мало. З Кодненьської книги ми знаємо тільки, що гайдамаків з його ватаги — Василя Постоленка, Яцька Работенбута, Федора Єднокоса і Савку Малеого кодненьська судова комісія присудила на кару смерті, тільки з Матвієм Кривим не знала комісія що робити і поки що лишила його *ad resolutionem*, але від дальших клопотів і він визволив комісію, бо вмер, сидячи в ямі (тюрмі). Злочинства цих гайдамаків з загону Носа в судових замітках означені різно: один був ніби поводаром Носа і забирав казани в Козацькій Долині; про другого сказано, що він пристав до ватажка Носа і грабував; про третього, що він мав щит, добутий в Лисянці і був в загоні Носа. Що до місцевости, де обертав ся Ніс, то се невеликий район в межах теперішнього звингородського повіта; в судових замітках про носівських гайдамаків згадують ся принаймні такі селитьби і містечка звингородського повіта: Бугачівка, Козацька Долина, Лисянка.

Ватажок Саражин²⁾ обертав ся в південній частині звингородського повіта і між иньшим в Боярці, де його загін і був захоплений польським „под'їздом“. Муєй Лебедниченко і Марко Пластуненко, оскаржувані судом за участь в його загоні, запевняли, що вони ні в грабунку ні в убивствах невинні, бо були в місцевости, де проходив Залізняк, що не лишив по собі для Саражина ніякої поживи. Про Саражина згадує небіжчик Максимович³⁾, як про ватажка запорозького загону, що доходив до 131 чоловіка. Саражину ніби то підлягали ватажки невеликих запорозьких гуртів по 17—20 душ: Бандурка, Скорина, Петро Вітер. Але Максимович каже, що Саражин був захоплений не польським „под'їздом“, а гусарською

¹⁾ Кодн. кн., ст. 447.

²⁾ Ibidem, ст. 536.

³⁾ Максимовичъ. Сочиненія, т. I, ст. 586.

командою, де він сам був раніш квартирмайстером і до того ж не в Боярці, а коло с. Нерубайки (уман. п. над. р. Нерубайкою, на С. від м. Торговиць). Погодити відомости Макенмовича з відомостями Кодненської книги нема можливости. Можливо навіть, що в обох джерелах іде мова про різних осіб, але спільного імені.

До загонів Залізняка, що найбільше від нього віддалились, здасть ся, треба зачислити загін Івана Чорного, названого в документах „отаманом од ватаги Залізняка“¹⁾. Загін сей з'являв ся в Орловцю (с. черкавськ. п. над. р. Мідяною на С. Півд. С. від м. Городищ) і взагалі в Смілянщині. Під рукою сього отамана було часами чоловіка вісім гайдамаків, але й з таким маленьким відділом він грабував і вбивав людей, хоча один з його помішників і запевняв, що на самім початку руху гайдамаки уникали різні.

Під титулом „отамана од ватаги Залізняка“ здибаємо й другого Чорного Микиту²⁾, що справував ся в Уманщині в Вороннім, Бастачках, Зеленім Розі (с. уман. п. де р. Конела вливаєть ся в Гірський Тикич) Шабардашу. Микита Чорний обграбував і вбив багато людей. Дивна його доля: його самого вбили гайдамаки, мабуть розбійницькі, що приїхали в Воронне з Маньківки; всю здобич, що була при Чорному, гайдамаки сї забрали собі.

Зовсім стороннім і навіть ворожим до Залізняка виступає ватажок Паралюш³⁾ (sic), що зібравши загін, орудував ним в півн.-з. частині Уманщини. Побував він в отсих селах: Манастирищу, Охримові, Цибулові, Попудні, Квяжій Криниці. У нього були два отамани — Панасюк і Караниш (sic); перший був

¹⁾ Кодн. кн., ст. 12 і 51, а також 476.

²⁾ Ibidem, ст. 593.

³⁾ Ibidem, ст. 3 і 56.

чоловік тамошній, родом з Охримова. В Манастирищу Паралюш спалив костел, а під Цибуловим заняв стадо і, облігши тамошній лїс, виловив всіх шляхтичів, що поховались там, і казав всіх їх перебити. Коли ватага ся прийшла потім до Княжої Крилиці і там до Паралюша дійшла чутка, що в с. Зарубинцях якісь гайдамаки зрабували церкву, він зараз же послав туди на розвідини одного з своїх — Гната Щербину. Той прийшов в Зарубинці, але громада зарубинська там його зараз схопила і відправила до с. Житника, де був тоді якийсь загін Залізняка. Щербину ватага ся побила і кинула, а сама рушила до Умані.

Очевидячки Паралюш вів акцію цілком незалежно, хоча і в спільнім дусі повстанців. Годї вияснити факт спалення церкви загоном Залізняка і ненависти, виявленої сим загоном до ватаги Паралюша.

Всі висше подані відомости витягнено з справи Гната Щербини, одного з гайдамаків ватаги Паралюша. Вироком Кодненської комісії съому Щербині стято голову.

Дуже розпущеним і навіть розбійницьким виступає перед нами загін Івана Романченка.

До характеристики сього ватажка і його загону в Кодненській книзі знаходимо справу Івана Мельника.¹⁾

Іван Мельник родом був з села Стгочок нїжинського полка, значить по тодішньому в межах Річи Посполитої був чоловіком заграничним. Вже жонатим перейшов він з свого рідного села через Київ в с. Квітки (черкаськ. п.). Коли прийшов він туди, то люде квітківські затримали його, щоб жив з ними (*przyszed do Kwitek gdzie od ludzi gromadskich przytrzymanu aby tam mieszkal*). Очевидячки мешканці недавньої руїни все ще відчували останки старої пустині і для нормального людського життя в свіжо залюднюваних селах їм потрібні були люде і люде. На перші часи свого життя в селі Квітках Іван став за наймита в млинї (*siedzial w mlynie*); самостійним же

¹⁾ Кодн. кн., ст. 1, акт 3-й.

хозяїном зробив ся аж тоді, як промовши у млині цілу зиму, купив собі хату.

Невдовзі перед вибухом повстання 1768 р. прийшов в Квітки до Івана Мельника запорожець Лапа і став у нього жити. І от з сим то Лапою „*gdy zaczęła się rewolutia i gdy orda do slobod wychodzila*“ Мельник і пішов до ватажка Романченка, що збірав загін для нападу на орду. Знайшли вони Романченка в Ольшаній. Три дні були вони там у нього, поки він не повів їх до московського війська, що вийшло проти орди. Далі про справу з ордою в нашім документі мови нема; сказано тільки, що дійшов Романченко до Тикича і там розпустив своїх людей. Запорожець Лапа після того пристав до ватажка Губи, що стояв в Лебедині, а Мельник похопив ся до Квіток, щоб переселити звідтіля жінку і діти заграницю. Колиж він сам, вже переселивши жінку і діти, з'явив ся потім на ярмарку в Красноселищі, то його затримали там квітківські-ж люде і видали найближшій військовій під'їзovій команді в Корсуні. Про причину сього затримання Мельника квітківськими людьми кодненські судді висловили цілком справедливу гадку, що Мельника просто обвинувачено в тому, що він вкупі з ватажком Романченком і запорожцем Лапою грабував с. Квітки, палив його і потім мусів втекти з нього сам і забрати свою родину. Опинившись заграницею, Мельник зараз був втягнений там в спис при розкладанню на мешканців пикниреських тягарів; разом з двома иньшими селянами він мусів утримувати одного пикниера і за се його самого на правім березі Дніпра, коли він явив ся туди на якийсь час, прозвали пикниером. Кодненський суд присудив стяти йому голову.

Цікаво, що квітківська громада нічого не мала проти Івана Мельника ні тоді як жив у нього запорожець Лапа, ні тоді як пішов він з ним до Романченка в Ольшану ніби то для нападу на татарську орду, що вдерлась в слободи. Такі вчинки Мельника люде вважали цілком згідними з спільними інтересами. Але коли опісля загін Романченка, де був і Мельник, перевернув ся в грабіжницьку банду, то потреба покарати їх була для громади вже цілком натуральною.

Що Романченко був тільки грабіжником, хоч се й відкидав Мельник в своїх виказах, видно і з иньшої судової справи —

якогось Василя Чапенка,¹⁾ що також належав до ватаги Романченка.

Сей Чапенко пристав до загону Романченка за його особистою намовою і при тому далеко пізнійше від Івана Мельника, коли інтензивність народного руху вже ослабла. Йому було тоді не більше як 21 рік і жив він в містечку Могилеві (с. алекс. п. херсонськ. губ. коло верховини Інгула). Родом же він був з Могилева над Дністром і покинув се місто разом з батьками. Романченко стрічав ся з Василем Чапенком на хуторі Щорби, де в нього, Романченка, була родичка. Романченко був там не сам, а з своїм приятелем — Василем Щербиною. Обидва вони були вже пікниерами. Щасливо викрутившись від відвічальности за вчинки 1768 р., Романченко очевидячки веспів в гетьманщині придбати становище, що трохи маскувало його колишне. Став він навіть не тільки пікниером, а пікниерським сотником. Стрінувшись з Чапенком на хуторі Щорби, Романченко підмовив його красти з ним воли, запевнивши його, що до нього прийде ще шість чоловіка для сього-ж діла. Коли Чапенко згодив ся, почав ся ряд нахабних нападів на селянську худобу, але напади сї часто мали нещасливий кінець. Спершу вдавалось одначе всім уникати арештів; але по однім нападі на московських фуражирів, Чапенка, що не мав під собою доброго коня, піймали і відправили до Кодні. На суді окрім всего вложеного нами, виявилось, що в 1768 р., коли кодненський губернатор Радашевич втік з Кодні на московську границю, Василь Чапенко, не вважаючи на вимагання своїх товаришів парубків вбити ляха, що ховав ся від своїх же людей, не вбив його і иньшим не дав вбити. Завдяки сьому, чоловіка, що грабував селян, кодненська комісія відпустила на волю без жадної навіть кари.

В наших документах є ще невеличка замітка про третього гайдамаку з ватаги Романченка. Гайдамака сей — Карпо Настиченко²⁾, родом з Юрківки, був обмовлений не тільки своїми селянами, а навіть рідною матірю. Його-ж поступки, по тодішнім законам, вимагали конче кари смерти.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 43.

²⁾ Кодн. кн., ст. 447.

Дивлячись на таких учасників загона Романченка і на його власну діяльність, ми мусимо прийти до переконання, що загон Романченка був розбійницький, за що і селянські громади відносились до нього ворожо.

Про загін ватажка Ремези ми маємо відомости з вказів селянина Грицька Безносенка¹⁾, що, як сам признав ся, був 1768 р. сам в тім загоні.

Грицько Безносенко 1768 р. жив у с. Вербівці смілянській, куди він перед тим прийшов на слободи з Луки під Межирічем. Родив ся-ж він під Коростишєвим в с. Родівці; та покинув своє село ще з батьком-матірю, промінявши його на с. Луки. В Вербовець, де став жити Безносенко, і прийшов Ремеза ще поки що з невеличким загonom. Там до нього пристало кілька вербовчан. Окрім самого Безносенка се були, як він оповідав, Іов Савка, Трохим Куличка і Микита Гончаренко. Всіх їх Ремеза заманив до себе запевненєм, що коли-б не пощастило на Україні, то їм можна податись на гетьманщину і вступити там в пикнери, тим більше, що як раз тоді був набор. Побільшивши свою ватагу, Ремеза мусів подумати про її озброєнь, харч і одежу. Щоб добути все се, він рішив ограбувати Вербовець, де тоді стояв. Колиж все потрібне було добуте, він рушив грабувати в иньші місця. Тяглось так се доти, доки в с. Папужинцях не наткнув ся він на уманських надвірних козаків. Козаки атакували ремезівський загін, вбили самого Ремезу і з ним ще 20 козаків, а решта гайдамаків повтікала, навіть не стрілявши.

Окрім Безносенка, що втік з під Папужинців за границю і потім випадково був ввійманий вже в пикнерській стані на крадіжці худоби біля Вербовця, цікавий ще й другий учасник загона Ремези — музика-бандурист Василь Ворченко²⁾. Ворченко сей, родом з Виногородки, прийшовши в Козацьку Долину, був заарештований там Ремезою на забавку ватазі. Прий-

¹⁾ Кодп. кн., ст. 415.

²⁾ Кодп. кн., ст. 449.

шов він з ватагою в с. Водяницю (звенигор. п. над допливом Тикича, на Півд.-З. від Лисянки), звідтіля в с. Кобилячку і нарешті в с. Папужинці, де, як вже сказано, ватагу розбито а Ремезу вбито. І Безносенку і Варченку кодненська комісія присудила стати голови.

Ватажок загона Яреміян Лупул¹⁾, що в кодненській книзі числить ся сотником, грабував з своїм загonom в Уманщині в кого трапить ся, в панів і селян, річи, скотину, пасіки. Громади ріжних сел, кожна з окрема, зажадали відшкодовання в місцевім уманськiм уряді на кілька тисячів рублів. Кодненській військово-судовій комісії прийшлося мати у себе на суді, окрім самого Лупула, ще двох його ватажан — Василя Левченка і Михайла Тарана. Останнім випали на долю кари ще досить легкі — 500 різок коло ганебного стовба, самому-ж Лупулу кодненські судді присудили кару смерті; тільки він її не дочекав ся і вмер в тюрмі швидко.

Ватажки розбійницьких загонів Богун і Джурджа²⁾ виходили грабувати на Україну з-за границі. Вислав їх туди ніби то поручник чорно гусарського полка Маріанович. Були вони між иньшим в Лисянці.

Переходимо тепер до ватажків і загонів їх, що обертались в південно-західній частині Київщини в районі діяльності Неживого.

Почнемо з загона Василя Шелеста. Про ватажка сього в кодненській книзі є тільки окремі згадки в судових замітках³⁾ а нема жадного цілого документа. Тому то ми й не знаємо навіть числа його ватажан і тих пунктів, де він пере-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 475, 476 і 486.

²⁾ Кодн. кн., ст. 8.

³⁾ Кодн. кн., ст. 481.

бував. В замітках про нього цікаво для нас подекуди те, що в його ватазі були і „заграничні“ люде; принаймні з дев'ятьох гайдамаків, що судились за грабування разом з ним, чотири — заграничні, при чому декотрих з них названо за-дніпрянськими. Далі, може, важно буде й те, що з 9 звісних нам співучасників Шелеста 7 покарано смертю, а одного шляхтича, Чоповського навіть посаджено на кіл; тільки двох покарали різками. Що до характерів сих дев'ятьох гайдамаків, то з них визначають ся, натурально, своїм родом шляхтич Чоповський, той самий, що разом з Неживим нищив Поляків в Каневі, людина очевидячки ідейна і через те особливо ненависна польському судови, що бачив в ньому небезпечного ренегата. З тих двох, що не підпали карі смерти, один Іван Хмаренко був кравцем з села Пшеничників канівських і був взятий Шелестом до ватаги для шитва одежи. Певно сей Хмаренко робив у Шелеста до початку руху 1768 р., коли Шелест вкупі з Лусконогом і Гнидою тільки що приїхав з Запорожжя і клопотав ся над заготовленням зброї, одежи, обуви і иньш. для гайдамаків, сидячи в лісі Матронинського манастира¹⁾.

Був ще 1768 р. загін ватажка Василя Смілянського²⁾. Про ватажка сього знаємо, що двоє з його загону, по-павши перед кодненський суд, були присуджені на шибениці. Один з сих двох, що були на суді, Максим Швець був запорожець. Що до числа членів ватаги Василя Смілянського, то вона з середніх: в судовій замітці сказано, що в ній було 50 чоловік. Але нема жадних вказівок — де Василь Смілянський обертав ся з своєю ватагою, коли тільки не вважати за вказівку самого прізвища його.

Ватажок Іван Таран³⁾ орудував дуже невеличким загonom в Чигиринщині. Під Лебедином він стояв на чолі всього шістьох чоловік, як виказав на суді один з його ватажан Іван Щербіна, присуджений кодненським судом на кару смерти.

¹⁾ Куліш. Записки о Юж. Руси, т. I, ст. 235.

²⁾ Кодн. кн., ст. 485.

³⁾ Ibidem, ст. 449.

Загін ватажка Шунбри¹⁾ обертав ся в Смілянщині, де під селом Млѣвним і був розбитий корсунськими надвірними козаками. В ватазі сій було сто чоловік. Один з гайдамаків Шунбри, що ставив ся перед суд коденської комісії, був запорожець. Суд присудив його на шибеницю.

Трохи більше загонів, як в районі Неживого, здибаємо ми в центральних сторонах Київщини, де головними силами повстанців керували Швачка і Бондаренко. Велике залюднене сих місцевостей і головно велике число в них панських маєтностей — замків, палаців і иньш., — все се натурально концентрувало тут і сили загонів. А в тім, останні нерідко заходили звідси і в район Неживого і в район Залізняка — перешкод сьому не було...

В самий розпал селянського руху, що цікавить нас тепер, в південній частині теперішнього бердичівського повіту на якийсь короткий час з'явив ся ватажок Микита Москаль з невеликим загonom, але тим не менш він цікавий для нас своїми розмовами з селянами, де дуже виразно підносив соціальні мотиви всього руху.

Сей Микита Москаль, як бачимо з наших відомостей, задумав напасти на село Малинки, власність пана Крижановського, арендоване тоді паном Грабовским. Очевидячки, до Микити дійшла чутка про те, що Грабовский, як і иньші пани, сподіваючись неминучої біди, старав ся поховати свої річи, що скрині з сими річами він все хотів сховати в православній церкві свого села, як се робили иньші пани, ховаючи свої річи в католицьких костелах. Почув, мабуть, Микита і про те, що вся малинківська громада зажадала, щоб піп її, що вже прийняв був до церкви панські скрині і пакунки, надріз відмовив би пану Грабовському, на що піп і мусив пристати, рішившись навіть кинути панови церковні ключі і не схотівши доглядати за церквою...

¹⁾ Кодн. кн., ст. 486. Не ручимо, що вірно подаємо імя ватажка. В рукопису воно написано дуже невизначно.

²⁾ Кодн. кн., ст. 421—437, 589—591.

Микита не зразу напав на село; насамперед розвідчик його випитав про все потрібне в декотрих малинківських селян, що були на роботі за селом. Від одного косаря довідався він між иньшим, що Грабовский відвіз свої скрині з церкви в лїс, потім, що в селі є жид — шинкар Нохомка і що в панськїм домі лишилась молоденька небога Грабовского.

Маючи всі сї відомости, Микита Москаль вїхав з своїм загоном в Малинки, захопив там панну і зараз же послав економічні підводи в лїс по панські скрині. Малинківцї охоче привезли йому панське добро і він зараз же почав ним поряdkувати. Казав повідбивати скрині з одежою чоловічою і жіночою, сам одяг ся в багатий кунтуш і велїв пишно приборати панну, сказавши, що хоче з нею повінчатись. Перед шлюбом одначе пїп мусить ще її вихрестити на православє.

Перешкод в сьому ніхто Микитї не робив. Грабовского в селі не було, надвірних козаків він не мав. Що-ж до малинківської громади, то вона й гадки не мала — бачити в Микитї ворога. Вона прийшла до нього на панський двір з хлїбом-сїдлю і дуже радо прийняла запросини на торжественний шлюб Микити з панною і на бенкет по шлюбі.

Але перед шлюбом мали ще охрестити панну та разом з нею одним заходом Микита казав охрестити і її стару тїтку, що була при нїй. Обидві панї страшенно пручались при хрещеню, але їх мідно тримали: тїтку тримав Прокїп Головка і стара попадя, а панну один гайдамака і молода попадя. Що акт хрещеня, як і самий шлюб Микити з панною, відбув ся при таких силоміцьких умовинах, того не заперечив оісієля сам священник села Малинок — Григорій Пилипович.

По шлюбі в Малинках був бенкет. Горїлки панської і жидівської була сїла страшенна. Пили і ріжні делїкатні вина, що тільки знайшлись в пивницях Грабовского; та вина сї щось не припали до смаку малинківцям і тому багато флашок було збито, а саме вино вилито на землю, — таке наприклад стало ся і з великою судїєю „Larendogga“.

Не обїйшлоь на бенкетї й без промов. Микита Москаль казав малинківцям: „панщини відбувати більш не будете, жито і всякий хлїб збірайте на свою корнєть, сїно косїть тільки собі, кабанів панських ріжте й їжте“. А Гаврило, син Сивого, казав до одного з прислужників Грабовского, козака

Мандзюшки: „годї вам з паном Грабовским пановати; маємо вниших панів; панщини робить більш не будемо“.

Після бенкету Микита Москаль звелїв запрягти в панську колясу чвірку коней і вкупі з панною Грабовскою, своєю жінкою, поїхав через Погребище в Саражинці. Двір і тут був опущений паном і Микита гадав вже там розташоватись на якийсь час, але тут його спіткала невдача: його з гайдамаками разом забрала під арешт сама саражинська громада. Дали знати про се погребищецькому губернатору Елїяшу Шишковському і той явив ся в Саражинці з своїми козаками і підмогою від капітана польських війск із Бердичева; окрім того генерал Фабулов (sic), що був в Лещинї, порадив його перебити гайдамаків. Шишковский легко опанував весь загон і всю його здобич, що складалась з річей Грабовского. Панну Грабовску також визволили з рук нахабного судженого.

Арештованого Микиту і багатьох малинківців, що брали участь в грабуваню, відправили спершу до Бердичева, але, не знайшовши там відповідної власти для переведеня слїдства і суда, відвели в Тульчин, де був тоді якийсь російський генерал. Став перед ним Микита і в усім признав ся. Генерал переслухав все, подивив ся на ватажка і влїпив йому три ляпанці по щоках. На сьому суд мав скінчити ся, але посланці Шишковского лишили Микиту в арешті. Про дальшу долю Микити в кодненьській книзі відомостей нема.

Шлюб Микити Москаля з панною Грабовскою, ограбуване дїдича ради користи — все се промовляє за тим, що се був простий пройдисьвіт, що хотїв користуватись неспокійним часом для особистих замірів; але цікаво, що й при таких замірах сей пройдисьвіт мусїв перед селянами заслонюватись бажанєм знести панщину і польських панів. Своєю проповідю проти панщини він притягнув малинківців на свій бік; мабуть, неменьшого успіху засягнув би він і в Саражинцях, але там очевидно у Поляків була сильнійша оборона і саражинці знали, що лихо їм буде, як перейдуть на бік Москаля, коли до Саражинців прийде погребищецький губернатор Шишковский з своїми надвірними козаками.

Ватажок Савка Плиханенко¹⁾ обертав ся з своєю ватагою в південно-західній частині Білоцерківщини. Був він в селі Романівці, Малім Половецькім і в інших. Правда, заходив він і в східну частину Білоцерківщини; був наприклад в с. Блощинцях, звідки навіть думав напасти на Білу Церкву. Мав він при собі, треба думати, досить великий загін, інакше про напад на Білу Церкву йому було-б годі й думати. Всеюди, де тільки Плиханенко був, він вирізував панів і жидів, навіть власноручно; добував при тому й гроші. Цікаво, що в ватазі його траплялись запорожці. Яко ватажани його перед судом кодненської комісії фігурували — Федір Базарний, Левко Малий, Клима Білий, Василь Прокопенко, Микола Чоповський і Степан Пйотровский. З них перші три — запорожці. Клясовий стан останніх двох — вже знаного нам учасника в ватазі Неживого і в загоні Шелеста шляхтича Чоповського, і товариша його шляхтича Пйотровського — робить обох їх цікавими, вже одним тим, що вони були в гайдамацькій ватазі. Один тільки Василь Прокопенко з Київа, був селянин. В такім доборі людей в загоні Плиханенка військово-судова комісія не могла не побачити явно політичного і соціального характеру і тому з учасниками його поступила дуже суворо. Кари призначені нею в сім разі були справді вийняткові. Самого Савку Плиханенка колесовано, Левка Малого четвертовано, Клима Білого теж, Федора Базарного і Василя Прокопенка повішено, Пйотровському стято голову, доля-ж Чоповського нам вже звісна.

Майже рівночасно грабували в Білоцерківщині і загони Грицька Вовка і Савечки.

Грицько Вовк²⁾ ограбував село Погибляки і з великою здобичю з синами і з жінками їх сховав ся в лісі під Гутю Богуславською. Але про нього донесли в Богуслав сотнику тамошніх надвірних козаків Шелесту і той зловив його з усім його добром. Скоро довідав ся про се каменобродський губер-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 482, 483, 484.

²⁾ Кодн. кн., ст. 177, 178.

натор і намістник с. Боярки, зараз же зажадали вони від Шелеста, аби видав їм самого Вовка і все награбоване ним — на тій підставі, що він їх підданий. Шелест згодився на їх жадань, але до якогось часу здобич Вовкова лишалась в богуславському замку, бо вивезти її звідтіля без конвою боялись.

Про Савечку теж мало знаємо. В загоні його, здається, були переважно козаки канівські і з'явився він в Білоцерківщині тільки випадково, довідавшись, що надвірні богуславські козаки з сотником Шелестом вийшли з Богуслава на поміч полковнику Протасєву, що, як звісно, виступив проти Неживого і Швачки. Савечка рішив, що поки нема Шелеста, не тяжко буде захопити здобич Грицька Вовка, покинену в богуславському замку, і дійсно — він не помилився. Дізнавшись про зрабуване Савечкою богуславського замка, Шелест взяв у Протасєва кількадесят карабинерів і своїх козаків і явився в Богуслав. Але в Богуславі Савечки вже не було, а гнати за ним Шелест не рішився, почувши про численність його загону. Рушив за ним сам Протасєв з усією своєю командою і наздогнав його аж біля Мошен, де ватага його була розбита і розігнана; багато гайдамаків забрано і відослано до Переяслава.

Про ватажка Максима¹⁾ знаємо, з невеличкої судової замітки, що він 1768 р. ходив „грабувати полісьє“. В його загоні був між иньшим той самий Степан Пйотровський, шляхтич, що був і в загоні Савка Плиханенка. Окрім Пйотровського, з Максимового загону фігурував перед кодненським судом ще Василь Письмененко. Кодненська комісія і в сім разі, як і в справі гайдамаків Савка Плиханенка, не могла бути поблажливою, бачучи межі Максимовими гайдамаками польського ренегата і вважаючи політичним настрої всього загону.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 483.

Ватажок Бандурка¹⁾ мав загон з 300 гайдамаків і обертався з ним і в Білоцерківщині і півн.-зах. частині теперішнього черкаського пов.; виступав він майже рівночасно з усіма визначнішими ватажками. З Кодненської книги дізнаємось, як люто були покарані гайдамаки сього загону після того як їх розбив під Валявою князь Баратов, що був, здається, офіцером якогось сербського полка. На підставі свідництва богуславського писаря Градовського бачимо, що князь Баратов, знаючи численність загону Бандурки, зміцнив свою команду прилученєм до неї надвірних козаків білоцерківських, рокитанських і богуславських. З такими силами він побив і взяв в полон всіх до одного гайдамаків Бандурки. Покарати їх він рішив звірцево, для чого звелів викопати яму, зробивши з неї імпровізовану тюрму. Поки нещасні сиділи там, з околиць сел казано було скликати селян — чоловіків і жінок — і благочестивих попів. Коли зібралось народу досить багато, тоді Баратов звелів всім тим гайдамакам вийти з ями і поставати округ неї на самім краю, а людям своєї команди стріляти в них. Звичайно, і вбиті і ранені однаково падали в ту яму. Коли на горі більш нікого з полонених не лишилось, Баратов казав своїй команді засипати яму і зрівняти її з землею, хоча звідти неслись крики і стогнанє недобитих гайдамаків. Відбиту в Бандурки здобич попаювали межі всіма козаками і Сербами, що були в команді князя Баратова.

Ватажок Степан Гловацький не був з ватажків ідейних. Загін його складався з 11 душ і з ним він нищив то там, то сям в досить великій районі, грабуючи людей по дорогах, надто при повороті їх з ярмарків. Таким робом грабував він людей коло Шполи (звениг. п.) і коло Богуслава підчас товарячого ярмарку. Ні сам Гловацький, ні сїм його товаришів, що судились кодненським судом, признаючись до грабїжки, не признались до жадного вбїйства. А про те військово-судова комісія присудила самого Гловацького розчвертовати, а останнім постинати голови. Не вважаючи на

¹⁾ Кодн. кн., ст. 180, 448.

²⁾ Кодн. кн., ст. 530 і 540.

таку суворість присуду, все-ж треба думати, що Гловацький, як Романченко, Лупул, Паралюш і декотрі інші був не більше, як простим грабіжником, що старався покористуватись замішанням 1768 р.

Ватажка Якова Саченка¹⁾ названо в судовій замітці давнім гайдамакою. Він зібрав загін гайдамаків і сказав їм: „ходім у середину Польщи до Білої Церкви“. Чи досяг він своєї мети — не знати, бо в судовій замітці йде мова тільки про одного з членів ватаги, заграничного селянина Івана Яновського, що випадково заблудився в лісі і відстав від загону в самім початку його діяльності. Яновський сей запевняв, що ні він та й ніхто з загону Саченка, поки він був там, нікого не грабував і не вбивав. А про те присудом кодненської комісії йому стягли голову.

Звичайно, в кодненській книзі ми знайшли відомости тільки про ті загни, що члени їх фігурували на кодненськiм суді. Але окрім згаданих тут було багато ще інших. Мемуаріст Ліппман²⁾ згадує про загни, що обертались коло Гранова, Теплина, Дашова, Тульчина, Манастирища, Гайсина, Конели, Божувки, Жидичина, Лодижина. У Ліппмана-ж є вказівка і на те, що окрім Залізняка до Балти прийшов з своїм загоном сотник Шило.

Та про те годі думати, що сям додатком Ліппмана вичерпується все число загонів на Україні в період колішвицини. Безперечно їх було більше і вони заходили далеко на захід і південь від Київщини, куди головні сили гайдамаків і не думали направлятись.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 541.

²⁾ Bunt hajdamaków na Ukrainie, ст. 39.

ГЛАВА II.

Селяне Київщини і Брацлавщини, яко головні діячі коліївщини.

Рух 1768 р., будучи останнім виразним вибухом так званих гайдамацьких заколотів, що наповняли собою в історії правобічної України все XVIII. стол., польські мемуарісти визначили, яко рух крайнього озвірення південно-руського поспільства і яко прояву його незвичайної дикости і грубости. Така характеристика коліївщини є на перший погляд тим основніша, що взагалі страшні бувають народні повстання, викликані рядом тяжких утисків з боку тих, хто має власть і силу. Думаємо, не могла-б бути нестрашною і коліївщина, коли польський гнет і з релігійного і з економічного погляду почав запроваджуватись в знов повернутій правобічній Україні з відкритою нахабою і безупинною послідовністю в протягу всього XVIII. ст. При иньших сподіванках людности, що посунула в сей край і головно при иньших обіцянках шляхти, що заманила її сюди — часи Хмельницького з усією немилосердною суворістю мусили були вернути ся для народних напасників, для польської шляхти і жидів, що з минулого досьвіду нічому не навчились і нічого не забули — і часи сї дійсно в багатьох місцях і випадках начеб то вернули ся знову. Уманська різня, вигубленне шляхти Швачкою у Фастові — все се страшні прояви розгнuzданих поривів у местників за свою віру і волю. Але коли почасті коліївщина і являєть ся начеб то відгуком Хмельнищини, коли в тих і иньших випадках народне обуренне 1768 р. було крайнім, то все-ж таки сей рух не може зрівняти ся, проявами народної ненависти до гнобителів, з хмельницькою і иньшими народними селянськими рухами в Европі. В сїм переконують нас всі взяті на купу відомости про коліївщину. Особливо-ж гарно можна вияснити сказане характеристикою учасників руху 1768 р. Таким робом, коли ми тепер в додаток до схарактеризованих вже нами ватажків сього руху, покажемо, на основі тих же відомостей Коднянської книги, ще й простих гайдамаків з великих ватаг і загонів і селян — по-

мічників тих і вньших — то ми не сумніваємось, що люде сі нікому не здадуть ся фанатичними борцями за справу, що цілковито пройняла-б їх душу, і що більшість їх не можна навіть і порівнювати з борцями хмельнищини.

Ясна причина — звідки могла взяти ся така ріжниця в настрою народних мас в двох згаданих нами епохах. За часів хмельнищини борцям сим не було иньшого доброго виходу з тяжкого становища, утвореного для них Річю Посполитою, як тільки побіда над Поляками. Позбутись гнету переносинами за Дніпро в дикі місця будучої слобідської України було не легко; жонатим же людям цілком було неможливо піти й на Запорожє. В XVIII же столітю від тяжкого польського гнету можна було переселяти ся, коли не в гетьманщину, що ставала чим раз люднійшою, то в досить вже владжену слобідську Україну; та з рештою і вільности війська запорозького почали вабити навіть жонатих людей, бо де-далі запорозька держава переставала бути військовою спілкою і в ній все більше й більше набирали сили принціпи хліборобські і родинні. Не в одній побіді над Поляками міг значить бути тепер вихід з тяжкого становища, утвореного по недавній руїні Річею Посполитою для південно-руського правобічного православного люду, що за якоесь півстолітя вспів знов окультивовати недавню пустиню. А раз, окрім вихода через побіду над ворогом, існують ще й иньші — озвіренне, фанатизм борців — появи не конечні, а скорійш навіть війняткові.

Не малий вплив на настрій борців мусила мати й иньша обставина — се участь в повстанню не всієї південно-руської людности, як було за Хмельницького, а тільки людности недавньої руїни, себ то майже всієї Київщини і Брацлавщини, що складала дві третини теперішньої подільської губернії. Що повстанне спалахнуло власне в сій частині, а не в більш західних і залюднених частинах південної Русі — може здатись ніби то непонятним. І справді, коли зважити силу гнету, що тиснув тоді руських селян від Поляків¹⁾, то виявить ся, що найтяжчим було житє селян на Волині, далі-ж чим ближше до ко-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. VI., т. II. Исследования о крестьянахъ (передмова до актів), ст. 44—55.

лишньої руїни, в Полісся і північній частині Київщини тягарі кріпацьких відносин ставали лекші і на решті — в межах остаточної Київщини і Брацлавщини, де властиво і була руїна, оголошені дідичами пільги на початку залюднення робили до якогось часу житє приїшлих знов сюди селян і зовсім зносним. Завдяки сій останній обставині, нерідко бувало, що волінські селяне, втікаючи від своїх грізних дідичів, осаджувались в Київщині і Брацлавщині, як в місцевостях з придобними умовинами житя. Безперечно, така різниця умовин селянського житя в одній державі залежала від того, що в місцевостях густо залюднених, далеких від степових границь, польські дідичі користувались своїми кріпацькими правами в як найширшій мірі, в місцевостях же, де робітників було дуже мало, де селянством треба було дорожити і куди його треба було ще заманювати, самі дідичі відчували потребу давати йому різні пільги бодай до якогось часу. В другій половині XVIII. столітя, правда, в Київщині і Брацлавщині вільготні роки здебільшого вже минули, та про те непевність, щоб земля знов не спорожніла, примушувала дідичів не дуже різко заявляти свої права. І от при таких то умовинах спалахнуло повстанне не на Волні, не в Полісся, не в Поділю, а власне в меньш залюдненій Київщині. Непонятна на перший погляд поява ся має одначе своє цілком певне значінне. Насамперед, звичайно, важно те, що українська людність Волні, західного Поділя і Поліся тягла ярмо давне, подекуди навіть звикле, і тому до якогось часу вона протестовала тільки пасивним способом — утічками. Не то — приблизно недавні слобожане Київщини: вони приїшли сюди з надією на лїпше і відвикнувши за довгі роки слобід (слободи давано на 15—30 років) від думки про кріпацьку залежність, виявляли простий активний протест проти багатьох заходів шляхетства уїняти їх вільготне житє. А через те, що до шестидесятих років минулого столітя майже всім слободам речинець збіг, то і число селян, готових силою відбиватись від насуваного на них ярма кріпацтва, ставало все більше й більше. Коли-ж рівночасно з тим в Київщині, в межах переяславської єпархії, почали, як ми вже зазначили, сильно гнати на православє, що мало замінити ся широко пропагованою унією, то для початку повстаня потрібний був

тільки невеличкий імпульс. Імпульсом таким, як звісно, була барська конфедерація.

Звичайно, коли-б повстане в Київщині, ніким не захищеній, не здібало на своїм шляху сил чужої держави, то воно поширило ся-б і по всьому Поділю і по Волині і по Полісся, хоч там і була невеличка оборона — і історія може-б зазнала другої хмельнищини. Та сього не сталось. Район повстання був обмежений і ся обставина, як ми вже сказали, була другою причиною, від котрої залежав настрій тих, що бороли ся з Поляками в 1768 р. Сила, інтензивність руху конче залежить від численности учасників, однаковости в поглядах більшої маси людей: віра в успіх свого діла тоді росте і при тому не від одної свідомости своєї материяльної сили, але й від заповітних мотивів. Тоді обрана мета освітлюєть ся перед очима учасників діла так, що нею починають вони легко виправдувати всякі способи для її здійснення, навіть найогидливіші. Так було за хмельнищини, коли вся південна Русь повсталала, та не так було за коліївщини, коли тільки частина українського народу повсталала за свої права і віру. Фанатичний настрій поодиноких коліїв не можна вважати за настрій цілого народу.

З 440 гайдамаків, що про них ми витягли звістки з коденської книги, про 300 ми знаємо, звідки вони родом і де жили в період коліївщини. З сих трьох сот — двіста шістьдесять чотирі чоловіка походили з правого берега Дніпра. Обертаючись тепер до обіцяної вище характеристики поодиноких гайдамаків, ми власне насамперед візьмемо під розвагу правобочан району недавньої руїни. Тут ми побачимо, що і в сій, навіть найважнійшій, групі повстанців не було завзятости борців хмельнищини: перед нами все більше проходить муть люде, що ніби не цілком вірять в успіх повстаня і тому не вважають його справою всього свого життя; будуть натурально і винятки, але їх не буде багато. Не можна буде нам промовчати і цілком негативні елементи серед борців за чесне діло: сї елементи були — і їх не втаїти.

Одним із вартих уваги гайдамаків згаданої вище місцевости був подібаний вже нами при характеристиці

Швачки — Олекса Якименко¹⁾). Се був молодий чоловік 25 років, родом з села Яцок білоцерківських. В Яцках він і жив, і був, значить, чоловіком цілком осілим. Скоро в Білоцерківщині з'явився Швачка і його ватага, Якименко зараз же пристав до нього і був досить довго його співробітником. Так, у с. Гребениках він убив п'ятьох шляхтичів, з котрих на ім'я знав тільки двох — пана Сіماشка та пана Кондрацького, а потім, як прийшов він із Швачкою до Фастова, то й лік згубив вбитим їм панам. Був він на решті і під Блощинцями, де, як звісно, Швачку розбив російський полковник Протасєв. Якименко при тому був в числі 500 інших гайдамаків, забраних в полон і відведених до Київ, де і його, як інших, протримали з рік, поки рішили кого з них заслати, кого відпустити на волю. Якименко був в числі відпущених на волю. Він прийшов до батька в Яцки, але тут його арештовав пан Кондрацький, що його сина він убив. Опинившись потім у руках військово-судової кодненської комісії, Якименко, не під муками, а добровільно признався в усім вище висловленім, очевидно вважаючи себе морально правим. Очікувана ним кара смерті не злякала його як чоловіка, певного в конечности тої справи, що в ній він брав участь і був тепер за неї караний.

Другий гайдамака з правобічної України, Михайло Казан²⁾ теж пристав до гайдамаків не з бажання особистої наживи. З виказів його на суді визнаємо, що родом він був з с. Дацок смілянських, зріс же в с. Орловцю в батька, рано втративши матір. Незабаром його оженили з дівчиною з с. Будок смілянських. Злидні примусили Михайла вступити в число надвірних козаків в Корсуні. З Корсуня він одначе частенько навідувався до своїх в с. Орловець. Тут в Орловцю застав він одного разу Івана Чорного, „атамана від ватаги Залізняка“. Сей Іван Чорний очевидно дуже добре вияснив і Михайлу Казанови і багатьом іншим з орловецької громади всю тяжкість, що терплять вони від панів і уніятів, і всю серйозність цілей Залізняка. І от Михайло Казан і інші орлов-

¹⁾ Кодп. кн., ст. 49, 5.

²⁾ Кодп. кн. ст. 12, 52.

ці охоче вступили в ватагу Івана Чорного і рушили з ним до Корсуня, нігде одначе нікого не ріжучи: тоді ще тільки починалось повстанє і самі гайдамаки ще не були призвичаєні до різні. В ватазі Залізняка Михайло Казан одначе був недовго, а про те, коли розбили всю ватагу Залізняка і Гонти, то й його арештовали, не знаючи властиво жадної його провини. З нещастя визволив його пан Дунин, товариш корогви панцирної, що вставив ся за ним. Дунин взяв його до себе на службу, але Михайло Казан утік від нього. Його піймали і вкинули в корсунську кордегардію. З відти він з кількома иньшими втік і на сей раз до донців, де був протягом двох тижнів. Його знов піймали, коли він одного разу їхав в Орловець до родичів. Кодненська судова комісія, що судила його знов, присудила стягти йому голову. Ні грабунків, ні особистих користололюбних вчинків за Казаном не було. Він, як бачимо, має родину, — про неї не забуває він серед всіх пригод важкого політичного часу. Сьвідомість громадських обовязків веде його спершу до Залізняка а опісля до донців, що, на його думку, були прислані для оборони інтересів, близьких і йому. Молоді літа — Казан мав щось 21 рік, виправдувають його останню помилку.

Розуміне політичних умовин того часу бачимо ми між иньшим ще й у кількох сегединських селян — братів Різниченків, Михайла і Тимоша, Івана Поповича та Івана Ботвиненка¹⁾. Останній, правда, жив у країні досить недавно: прийшов він у село Сегединці аж у 1765 р., та осів ся тут зовсім і очевидячки не думав знов відходити в своє рідне село Христинівці, на лівому березі Дніпра, в лубенському полку. Чуючи всю моральну вагу свого життя, названі сегединські селяне та Ботвиненко самі на свою відповідь одначе не починали нічого ворожого шляхті; аж як прийшов у їх село Неживий і витолкував їм стан справ і в додатку прочитав фальшовану, але правдиву для нього самого золоту грамоту російської цариці, вони, подумавши серіозно, зважили ся пристати до ватаги Неживого і порвати з своїм легальним станом. Що так поступили вони власне після того, як розважили і всі свої

¹⁾ Кодн. кп., ст. 11, 49.

терпіня, і всякі надії на вдачу, про котру міг говорити Неживий — се ми висновуємо з інтересних висказів Ботвиненка перед судом. Він казав, що Неживий зразу не мав прихильників серед сегединців; що аж після того, як він пішов, селяне Різниченко та Попович, зійшовшись, рішили дігнати ватажка і пристати до него, при чому переконали й Ботвиненка. Потім Різниченко та Попович перейшли, за згодою Неживого, в ватагу Залізняка, а Ботвиненко лишився з Неживим і очевидно був з ним до самого краю, після чого втік до Сербів у чорний гусарський полк. Аж через кілька років він знов вернув ся до Сегединців, міркуючи, що за давністю не буде караний за гайдамацтво, але його піймали, і кодненська комісія присудила стягти йому голову. Про долю-ж Різниченків та Поповича нема звісток.

Вдумуючи ся в суть наведених гайдамацьких біографій, не важко бачити з декотрих із них, що в ватаги йшли більше люде молоді, і що вони були переконані, ідейні між иньшим дякуючи свому околови і спеціально може дякуючи їх власним родинам. І Михайло Казан, і Олекса Якименко — люде з гарних родин, що з ними звязь у них не рве ся до кінця їх життя. Те саме, треба думати, виснує конче всякий, переглядаючи маси иньших гайдамацьких біографій. Але найвиразнішою ілюстрацією звязи ватажної молодіжи з переконаними старими своїх сел може служити справа двох Дубенних — батька і сина, в котрій ми маємо в кодненській книзі *interrogatoria et responsoria gromady litwinowskiey*¹⁾.

Дубенний — син, а не батько, тільки й був властиво гайдамакою в однім з загонів. Та про нього ми знаємо тільки, що він пристав до коліїв, що поїхали на Литвинівку і опісля брав участь в убієстві чотирьох шляхтичів, що випадково попались в руки сьому загонови. Що до грабуваня, то ся ватага дозволяла собі грабувати тільки панське добро, як се, наприклад, трапилось під час перебуваня її в Литвинівці.

Далеко цікавіший від Дубенного-сина Дубенний-батько, бо очевидно завдяки йому і син пішов у гайдамаки. В самім початку руху сей чоловік був переконаний, що тільки гайдамаки

¹⁾ Кодн. кн., ст. 575—580.

визволять прагнечене поспільство з біди. Тому то він страшенно зрадів, коли гайдамацька ватага прийшла в Литвинівку, закликав всю ватагу у свій двір — і вона там довго розкошувала, добуваючи собі мед, пиво і горілку з панських пивниць. А ще раніше, коли тіж гайдамаки підійшли до села Житників, він дав їм подрібні вказівки що до того, як найпридобріше буде їм заняти худобу в маєтностях пана і тоді-ж розповів їм про кривду, заподіяну йому паном. Пан, як казав він, несправедливо відняв у нього „десятину“ (?). Підбадьорений надією на успіх сього повстання, старий Дубенний не вагаючись виступав проти польських порядків і всіма силами підбурював проти них своїх односельців і сусідів в с. Житниках. Прийшовши сюди, він почав наставати, що-б житниківів кинули робити панщину, кажучи: „як далеко землі до неба — так ляхам до нас, бо вже їх чорти забрали; а як що робити мете на їх панщину, як робили, то знову впереть ся у село яка небудь чортяка“. Коли-ж пройшла чутка, що в пятигирському лісі появил ся польський відділ, виславий проти гайдамаків, з якими житниківів і литвинівців братались, то Дубенний став підбивати всіх на те, щоб узброювались ще заздалегідь для зустрічі сього відділу. „Стійте на варті коло села, казав він, бо чув я від козаків, що є в пятигирському лісі Поляки. Щоб вони не почали напротивно вас помсти, возьміть коси, списи, ціпи, хто що має. Та дивіть ся, не давайтесь їм!“ Дубенний отверто став висловляти також свою неприхильність до католицтва і увії. Багатьом Полякам він говорив „żeby się odrzekali wiary świętej u abżędkow“. А на основі виказів якоїсь Терези Ольшевскої, він навіть „blaznił przeciwko wierze świętej“. Прийшовши одного разу до неї, він почав казати таке: „приставайте до віри православної, тільки-ж не до такої, як тепер завелась у нас. Ні — такої нам не треба. Приставайте, кажу, до такої, яка була в нас до цього часу. І коли вже пристаєте до нас, то треба буде відректи ся од віри польської і наплювати на неї та отця сьвятого, що живе у Римі — бо то антихрист, що людей обманює. Треба буде вам тоді залишати і тих пісень, що досі по костелах та церквах „виквінтували“. Уніятам, кажуть, те-ж діставалось від Дубенного. Одного разу він вийшов на зустріч людям, що йшли з церкви

з увіятеької відправи, і прямо сказав до них : „проклятий той, хто одправляв службу і той, що слуха увіятів“.

Так поведив ся Василь Дубенний поки рух гайдамацький все ширшав і надії повстанців на перемогу ворога мали хоч якусь підставу. Після-ж того як гайдамаків кілька разів розбили, Василь Дубенний став схилатись до думки, що увесь ратунок — в Москалях. Характерно висловлено се в виказах його брата Михайла Дубенного, що їх ми тут і наводимо.

„Прийшовши до мене, — казав він — брат мій Василь почав мене лякати Кодней, почав вговорювати мене, щоб я їхав за границю шукати протекції в Москалів. Я зрікався та казав йому : „схаменись ти, Василю, і зроби так, як я тобі молодший наражу“. А він мені на те : схаменись ти сам ! Ти не хочеш іти зо мною — то хіба хочеш встрянути у Кодню“. А я йому : „не попаду я у Кодню, бо ні в чому я не винуватий“. Тоді він знов : „І чого тобі жалко ? — Одного вола ? Мені-ж більш нічого не жалко : доволі вже бути в підданстві панам польським“. І після цього я все-ж сказав : „не поїду“, тільки-ж він почав підбуждувати мене, то прийшлося поїхати. Оце уже ми їдемо і приїжджаємо до Торговиці, до тітки нашої, далі і за Торговицю заїхали, прямуючи до границі. Саме перед границею зустрічаємо якогось чоловіка, Василь і пита його : „відкіля ти, чоловіче ?“ Той одвіча : „з заграниці“. „Щож там чувать ?“ „Чувать — чуму !“ Почувши таке, я й кажу братови : „вернемося, брате, до Литвинівки“. Завернули. Їдемо до Гранова, де тоді стояв сербський майор. Василь і пішов до того майора прохати протекції. Приходить назад, каже : „цей нічого не вдіє“. Їдемо тоді шукати другого і знаходимо в Пеяровці. Пеяровський майор пита нас : „чого вам треба ?“ Василь і каже, що не хочемо бути під польськими панами, а тільки під Москалями. „Я, додав він, зараз сина мого альбо племенника запишу до войска чи панщину згожусь робити — треба мені тільки, щоб було в мене степу доволі, лісу й води. Як що сього буде досить, то й слободи осажу“. Майор одповів Василеві : „їдіте до старшого майора, а я тобі напишу лист — то він дасть тобі протекцію і знайде місце, разом і запише вас в канцелярії“. Я, змірковавши діло, вийшов зараз з хати, а Василь забавив ся ще з майором. Майор зараз послав по порученню. Поручник прийшов і зараз поїхав з нами на ніч на квартиру.

В вечері питаю Василя: „брате, щось зле буде з того, що розпочав; до решти сам себе знищиш і мене переведеш ні на віщо, бо однимеш в мене остатню сорочку“. Одповів мені Василь: „мовчи, бо розібю тобі кієм голову. Роби, що до тебе належить — гляди тільки коней та санки“. Тоді я, доставши з санок горілки, напив ся разів два і ліг в санках спати. Коли знов приходить Василь і каже: „брате, ти ні у віщо не втручай ся, дивись тільки за кіньми; майор казав, що з нами у Литвинівку пошле поручника і гусарів на залогу і щоб ми собі вільно жили у Литвиновці через зиму до весни і хліб вимолочували, бо хоч би зараз перетяглись за границю, то все одно не було-б чим худобу до кінця зими додержати“.

Не знати, чи здійснилась обіцяна протекція і чи могла навіть вона здійснитись, але для Литвинівки перебуване там сербського поручника з невеличким відділом в усякім разі було памятне: одні з Сербинів кинулись захоплювати підводи, навантажені панським хлібом для доставки на Волинь, иньші почали бити війта і аж тоді відпустили його як він зрік ся війтівства і т. д. Таким робом наслідки сербської протекції показали, що надії на них, Сербинів, Василя Дубенного були що найменше не відповідні часу. З сього погляду з ним не годились очевидячки иньші селяне, що теж не цурались суспільних інтересів. Характерна з сього боку розмова Василя Дубенного по дорозі в Литвинівку, коли він вже вів з собою Сербинів. Заночували вони тоді в дорозі в Бузівці у Василевого кума — мірошника бузовецького. Мірошник і мірошничка привітали Василя з його непевними оборонцями дуже радо, але коли другого дня в ранці вони вже впрядили своїх гостей, то мірошничка коло воріт відозвала Василя на бік і сказала: „схаменись, куме — що ти робиш?“ Але на се Василь відповів тільки: „побачиш, куме, що я там зроблю“.

Для виявлення з повною докладністю всього складу думок старого Дубенного ми не обмежились переказом змісту нашого документа в тій його частині, що тичить ся року 1768, але взяли під розвагу і иньшу, що належить до років 1770 і 1771. Завдяки сьому ми бачимо, що Дубенний в ріжні часи шукав ріжних способів для досягнення своєї мети; спершу він сподівався полекші від гайдамаків, потім від Москалів. Взявши все се на увагу, мимохить приходиш до переконання, що в особі

Василя Дубенного ми маємо одного з тих знеможених батьків, що під їх натиском йшли в гайдамацькі ватаги і їх діти і багато вільних людей, що підпадали їх впливу.

Цікаві для нас в ватагах і такі люде, як Кіндрат Микишенко, людина середнього віку і осаул богуславських козаків. Не вважаючи на своє особисте, досить добре становище, він міняє його на небезпешне, непевне становище гайдамаки, пристає до страшного Швачки і лишаєть ся з ним до самого його кінця. Свідомість суспільної кривди очевидячки завела його так далеко. Впійманий опісля Поляками він був присуджений на кару смерти (рід кари в документі не означено)¹⁾.

Окрім селян, що отверто йшли в гайдамаки і приставали до тих чи вільних ватаг, дуже багато київського і брацлавського селянства виступало проти Поляків поєдинчо, не з'єднуючись у ватаги. Вбити тоді Поляка або Жида вважалось заслугою — і тому то ми знаходимо в Кодненській книзі багато справ про убійство шляхтичів і Жидів. Не вважалось не гарним і невстережене панського майна і навіть повне присвоюванє його поодинокими особами — і про се знов таки читаємо в документах Кодненської книги.

Переглянемо спершу ряд справ про убійства, заподіяні людьми з поза ватаг.

Тут перед нами різко фігурує знов урядова особа — з села Шпичаниць паволоцьких (село сквир. п. біля границі бердичівського, на з. від м. Паволочи), Мартин Лобода²⁾. І він, як багато вільних, не дорожив своїм досить поважним становищем в селі і користував ся ним тільки для того, щоб хоч в протягу короткого часу з більшим успіхом карати ненавистних Поляків і унійтів. Він раз по раз відшукував захованих панів і Жидів і віддавав їх на убійство; не жалував він при сьому і жінок, при чому з особливою лютістю пореслідував жінку гуменного, що був з роду Мазур. Робив так зрештою Мартин Лобода не зовсім сам один; були в нього між селя-

¹⁾ Кодн. кн. 448.

²⁾ Кодн. кн. ст. 62, 63.

нами і свідомі помічники. Одним з таких помічників був між иньшим якийсь Яків Руденко, чоловік літ 35, родом з села Жалобного коло Звягеля, що ще перед чотирма роками до повстання прийшов у Шпичаниці паволоцькі на слободи. Тут йому не велось добре, бо підстароста чинив йому різні кривди — займав худобу і иньше. Завдяки сьому, спонуканий Мартином Лободою, Яків Руденко став немилосердно вбивати всіх, що йому траплялись, шляхтичів і Жидів, а потім навіть пристав до донців в тій надії що, належачи до них, він буде мати можливість з більшою певністю губити своїх ворогів. То й нічого дивного, що коли його ввіймали Поляки і віддали на суд кодненській комісії, то ся остання присудила йому стяти голову. Така-ж кара ще раніш постигла його керманича — Мартина Лободу.

Розглядаючи поодинокі убіства, звернемо увагу на те, що страшенним обуренєм проти Поляків переймались нерідко ті з надворних козаків, котрим пани, що пристали до барської конфедерації, казали йти за ними помагати ділу конфедератів. Багато з таких мимовільних конфедератів при першій можливості втікали, не хочючи битись за неправе діло і втікши ставали людьми здалими на багато. В Кодненській книзі ми маємо між иньшим справу якогось Тимка. Сей Тимко вкупі з иньшими 13-ма козаками втік з конфедерацьких рядів, попав опісля в тюрму, потім опинив ся в Цибунові і тут косою зарівав шляхтянку. Тоді вже він мав зносини з гайдамаками. Кодненська комісія присудила йому кару смерти.

Широко розповсюдженою тоді неприхильністю до Поляків можна вияснити, очевидночки, і другий випадок подібного убіства: в селі Черепині косою-ж зарівав шляхтянку селянин Гнат Гудим¹⁾.

Убивали при тому не тільки шляхтичів, що так чи сяк дошкулили тим, хто вбивав, але й не знайомих. Так напр. селянин Лихогруденко²⁾ з Рокитної, вкупі з якимсь Роговським, убив шляхтича, що зустрів ся їм на дорозі. Коднен-

¹⁾ Кодн. кп., ст. 445.

²⁾ Кодн. кп., ст. 493.

ська комісія присудила Лихогруденку стати голову, а Роговського розчетвертувати. Уважаючи на кару, треба думати, що Роговський був польським ренегатом. Инакше нічим не можна пояснити собі лютої, виявленої до нього кодненської комісіїю.

До карі смерті в подібній же справі, як що йно розповіджена нами, присуджено було також Хведька Кирессу, Петра Микитенка й Андрушку, Гайдаєвого сина¹⁾. Вони вбили кіями якогось шляхтича. На суді перші два не хотіли признатись в убійстві, а третій Андрушко, Гайдаїв син признався і довів на товаришів. Рабунку при убійстві не було.

Крайня жорстокість тільки інколи траплялась при сих убійствах. Так, Василь Паламаренко²⁾, родом з села Кочериниць, був одного разу в селі Ромах і тут перед очима багатьох служниць пані Чаплінської став її, Чаплінську бити і коли вона вже впала в непритомности, Паламаренко розстроїв їй голову, вибив мозок і віддав його собакам. Чаплінська була тещею регіментаря Стемпковського, презеса кодненської комісії. На жаль, в судовій замітці нема вказівки, коли власне стало ся се злочинство. Коли воно стало ся вже підчас істнування кодненського суда, то легко могло бути викликано ненавпестю до Стемпковського, котрою може вияснятъ ся і лютість Паламаренка.

Страхом був для Поляків і Василь Бабачок, селянин родом з Соколівки уманської³⁾. Багато шляхти перебив він в селі Волощинівці уманській. Застрілив між иньшим паню Пшемійську і добив списом вже пораненого иньшими пана Пшемійського. При сьому Бабачок сказав синові вбитого, Антонію Пшемійському: „a wiesz ty o tym, przeklęty lachu, że was wszystkich lachów suka na morzu w kępie rodzi y wy stąd pochodzicie wszyscy y początek swoy od tego rodzaju macie“. Певна річ, Бабачка покарано смертю.

Страшенна також була помета селян над панями в селі Волнянці. В лісі біля Волнянки сховалось 18 чоловіка шлях-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 461.

²⁾ Кодн. кн., ст. 475.

³⁾ Кодн. кн., ст. 475.

ти¹⁾. Волнянці, довідавшись про се, зараз кинулись їх шукати, і знайшовши, цілою громадою тут же на місці убили; не пожалували навіть дітей. Більшість учасників сього бойовища були зігнані Поляками в Білу Церкву і тут без суда і слідства покарані смертю. Кодненській комісії з числа волнянців лишилось тільки декілька для рішення їх долі. Одним з них був Микола Лавренчук. Кодненська комісія присудила йому кару смерти, хоча про нього звісно було тільки, що в момент вигублення шляхти він був у Волнянці, але не було жадних вказівок на те, щоб він сам причинив ся до сієї кривавої справи.

В селі Конельському Полякам теж довелось головами наложити за той гнет, що терпіло від них поспільство²⁾. Вінтом в сьому селі був Хведір Дворак, родом з Чернополя. Він в усьому готовий був іти за вказівками людей, ворожо успособлених проти панів і ні трошки не дбав про заховане заведеного в селі ладу. Завдяки сьому, Яким Зарудний, сотник козацький, що був тоді в с. Конельському, організував піймане 22 шляхтичів і опісля з його-ж приказу всіх їх убито; убито й губернатора конельського разом з писарем. В судовій замітці до сієї справи сказано, що Зарудний убив тоді-ж свого батька, зятя і дітей останнього. Чим вияснити сі останні убійства? Чи не було причиною їх те, що батько і зять Зарудного не були на боці повстанців і чи не перешкаджали вони Якимови помститись над панами?

Визначну ролю відіграв тоді в Конельському і осаул козацький Іван Гучала з Чернополя³⁾. Він перед тим як роздражнене в с. Конельському проти Поляків дійшло до краю, згодив ся сховати у себе в хліві ксьондза францісканського ордена. Ксьондз і прийшов до нього, не догадуючись, звісно, що сам Гучала — один з найзавзятійших ненавистників Поляків і унії. Взяти се одначе йому довелось, скоро Зарудний розпочав свою помсту над шляхтою. Гучала тоді видав

¹⁾ Кодн. кн., ст. 491.

²⁾ Кодн. кн., ст. 495.

³⁾ Ibidem.

ксьондза Зарудному і иньшому земляку своему Романюку — і францісканця вбито перед очима конельських селян.

Цікавий ще невеличкий епізод, що трапив ся в сій же конельській історії. Коли добули шляхтичів, призначених на смерть і між ними знайшлись люде, що збирали ся йти в конфедерацію, то зараз Зарудний і иньші рішили, що при них мусять бути гроші на купівлю коней. Здогади їх мали підставу. Гроші добуто і поपाювано між учасників. Верховодив сим Грицько Швець, що дістав і свій пай. Переляканим панам він сказав при сьому: „досить вам вже тут панувати“.

Ненависть селян проти Поляків, як звієно, не була слабшою від ненависти до Жидів. Убійства Жидів людьми з поза ватаг траплялись таким робом в протягу руху 1768 року чи не частійше ще, ніж убійства шляхти. Таких фактів в нашій книзі сила. Ми наведемо тільки декотрі з них.

Так, ми знаємо, що недалеко від Животова¹⁾ селяне Ілько Хабло, Степан, син Марка Дишлового, Максим Тихоходов, Клим Маковонюк і Андрій Конопельчук, думаючи вбити кількох Жидів, прикликали до себе з Животова для сього гайдамаків. Ті прийшли, убили двох Жидів і одну Жидівку, а кілька Жидівок, що лишили живими, забрали разом з дїтьми з собою в Животів і там їх охрестили. Названим висше селянам за так очевидну поміч в убійстві Жидів кодненська комісія присудила кару смерти.

Другий випадок прояви ненависти до Жидів здибаємо в слободі Антоновці²⁾. Там служив у пана Подгурского дяк Кіндрат Горбенко. І от сей то Горбенко, скоро гайдамачина почала ширитись, зрадив свого пана і вбив Жида. Його присудили на шибеницю. Надто легко зважувалась люде на вбійство Жидів під чаркою. Так, в хуторі Москвитнівці³⁾ тамошнього орандаря-Жида зарізав селянин Улас Данчисил, родом з села Саянівки. Данчисил вкупі з чотирма парубками став гуляти і пити в своїм селі, так що в Москвитнівку вони прийшли вже п'яні і тут в шинку Данчисил напав з ножем на орандаря-Жида

¹⁾ Кодн. кн., ст. 464.

²⁾ Кодн. кн., ст. 486.

³⁾ Кодн. кн., ст. 490.

і вбив його. Кодненська комісія присудила Данчисилу кару смерті.

Жиди не знали, де й ховати ся. З селян ніхто не хотів захищати їх від пригод, що чекали їх. Так в Імані підчас різанини теслею в якоїсь Жидівки, що будувала хату, був селянин с. Бузівки, Микита Москаленко¹⁾. В різанині він не брав участі, але коли гайдамаки напали на Жидівку, що в неї він працював і коли вона, втікаючи від них, з жаху кинулась йому на шию, просячи обороти її, то він зараз скинув її з себе і спокійно дивив ся потому як її вбивали. Другого дня сей самий тесля, здивавши фельдшера — вихриста і думаючи, що він Жид з силою вдарив його межі груди, хочачи вбити і коли не вбив його, то тільки тому, що на визвіл фельдшеру наспіли інші гайдамаки, що знали про вихрещенє фельдшера. Певна річ, що кодненська комісія присудила Москаленка на кару смерті.

Орандарям-Жидам особливо тяжко було сподіватись тоді ратунку. В горі навели ми вже один випадок убійства орандаря селянином, а ось і другий з купи подібних йому. В селі Різанівці лисянській²⁾ убив орандаря-Жида селянин Іван Панасенко. Присудили йому за се кару смерті.

Вбивати Жидів було наче-б то обовязком. Так напр. коли Ілько Семенович, селянин с. Снятівки³⁾ приїхав одного разу підчас ярмарку в Сквиру і здивавшись там з знайомим, розбалакав ся про те, що робив він в Умані, то на питанє — кілька Жидів він убив там, він відповів: „а стільки, скільки Бог дав“. Розмову сю підслухав сквирський писар і на основі його доносу Ілька схопили і віддали на суд кодненської комісії, що й присудила його на смерть.

Жидам не помагало часто навіть бажанє вихрестити ся, щоб спасти житє. Так хотів прийняти хрест Жид в с. Насташках⁴⁾, але тамошній піп, Петро Куцекович, вважаючи мабуть нещирим бажанє Жида навернутись до православія в небезпечну годину,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 487.

²⁾ Кодн. кн., ст. 493.

³⁾ Кодн. кн., ст. 490.

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 525, 535 і ранійш.

не схотів його охрестити. Жида вбили, а піп Петро Куцекевич за те, що не схотів охрестити його, був відданий в Кодню і коли не був там покараний смертю, то тільки тому, що ще до суда вмер в кодненській ямі.

Відбираючи легко у шляхти і Жидів жите, селяне ко-лишньої руїни ще легше відносились до панського і жидівського майна. Особливо часто добро ненависних людей захоплювали селяне тоді, коли їм доводилось здібатись з гайдамацькими ватагами. Після того як у Кам'янім Броді¹⁾ побував Залізняк і зрабував усе, що хотів з майна пана Пясецького, що спас ся з Кам'яного Броду втікши в Білу Церкву, селяне кам'яно-брідські, як се вже було розповіджено, зараз же стали тягнути і всякі панські „заушнички“ і бекеші зелені з білим футром і хліб з панських шпілярів, при чому одні брали по мішку відповідно потреби, другі-ж і на продаж. Лишений же Пясецьким для охорони добра селянин Процько Замковий, не маючи можливости противитись громадянам своїм, а може й сам зваблений легкістю поживи, мимохить після того як рух став вже упадати, мусив тікати з Кам'яного Броду. Втік він у Бердичів і там чотири роки пізнійше, як ми вже згадували, його впізнав на ярмарку Пясецький і віддав на суд. Кари він не дочекав ся, бо ще до рішення справи вмер у кодненській ямі.

Багато селян, що наймались на роботу до панів, почувши, що в їх село йдуть гайдамаки, стали почувати себе вільними від усяких прийнятих обовязків і в додаток захоплювали з панського добра все, що могли. Так, в селі Жаботині робітником на буртах найняв ся селянин Іван Веремієнко²⁾. Насамперед він мусив відслужити за пару волів, що дістав від місцевого Жида-орандаря, а потім міг числити на певну платню грошима за свою службу. Тим часом иньші селяне вирізали в селі Жидів і нахвалялись убити й пана, через що той і не показував ся з хати. В купі з ним у хаті, покинувши свій шинок, сиділи переполохані і місцеві орандарь з орандаркою. Веремієнко саме тоді пас два свої воли, взяті на відрібок

¹⁾ Кодн. кн., ст. 95.

²⁾ Кодн. кн., ст. 36.

і 9 панських. Довідавшись від козацького атамана про те, що робить ся на селі, він не довго надумуючись, погнав всю худобу за границю — і там лишив ся, справивши собі повне хазяйство. Кодненська комісія дізналась про сю справу тільки тому, що вже по довгій часі Іван Веремієнко прийшов на польську сторону до родичів і тут піймав ся в руки властей. Справа скінчилась без смертельного засуду відшкодованєм в користь пана цивільною дорогою.

Жидівське добро присвоювали собі не тільки тоді, коли Жиди були в селах, але й на дорогах, коли вони втікали з небезпечних місць. Втікло Жидів чимало між иньшим з під Фастова і навіть з під Білої Церкви. Один з таких втікачів Жид Лейба Пергель, орандарь білоцерківський¹⁾, нім самому втікати, випровадив спершу з Білої Церкви свою жінку, всадивши її на возі, навантаженому перинами і ріжним майном. На біду Жидівці біля села Червоного у возі загорілась вісь і вона, не знаючи, що робити, кинула серед поля віз з конем і все майно а сама похопилась захватись в високому збіжу осторонь від дороги. За якийсь час до воза під'їхали якісь селяне, спорожнили його, частину пуху з перин випустили на вітер, забрали буланого коня і поїхали геть. Чоловік ограбованої, після того як вже втишилось повстанє, виточив процес про відшкодованє в квоті 487 червоних злотих селянину с. Червоного Хведору Осадчому, що жив у сьому селі на слободі, перенїсши ся сюди з свого родинного місця в Полїсю. Підставою для оскарження був буланий кінь, що його один час Осадчий мав і що то буцім-то був власне кінь Пергеля. Підстава досить хитка, але в усякім разі могло бути, що Осадчий і присвоїв собі Пергелеві річи, бо взагалі ограбовуваня Жидів, що втікали рятуючи своє житє, були дуже часті: се видно і з виказів Осадчого, що відрікав свою участь в грабуваню Пергелевого воза і коня.

Як бачимо, люде колишньої руїни не застановлялись над способами проти Поляків і Жидів. З числа тих, що вважали повстанє річею конечною, як знаємо, найсьміливіші і повні

¹⁾ Кодн. кн., ст. 413.

сил самі приставали до ватаг, а слабші, що не хотіли кидати осілого життя в загосподарених місцях, виступали поодинокі, кожний з окрема, вигублюючи шляхту і Жидів і загарбуючи собі їх непоправді набуте добро. Надія не статись жертвами польської і жидівської пімсти, при неветупленю в ватаги і захованю тайни, те-ж могла бути одним з мотивів, що кермовали с'єю другою групою людей. Але окрім них були між місцевими людьми і такі, що цілком співчували задуманому визволу країни з польських рук, йти-ж на осліп боялись ще більше ніж иньші і тому помагали тільки гайдамакам споквола, на скільки могли. І багато було ж випадків, коли в успісі руху істнуване в селах людей, що готові були тільки помагати, рішало.

Візьмемо на увагу насамперед готовість селян приймати до себе на сховок. Сховати тоді у себе когось ворожого Полякам не вважалось дуже небезпечним; більшість людей зовсім безпідставно думала, що кара смерти не чекає їх за се. А ся певність принесла самому повстаню не малі користі. Завчасу перехований гуртець гайдамаків не міг не бути цінним в загальнім числі сил і хто знає скільки Поляків вигубляв він при добрих обставинах після того як тайний помічник спас їх від якогось численного відділу Поляків. Такими тайними помічниками чи переховувачами в цікавий для нас проміжок часу дуже часто були пасічники. Робити се їм було придобнійше ніж кому иньшому з селян, бо пасіки звичайно бували при садках і частійше на кінці сел. При тому-ж для пасічників, людей здебільшого вже старих, але нерідко призвичаєних до життя політичного в попередні роки єдиним способом помогти дорогій для них справі — було переховувати своїх братчиків, що потребували захистку, беручи безпосередню участь в повстаню.

В Кодненській книзі ми знайшли кілька випадків переховування гайдамаків пасічниками. Так, в селі Волосіві біля Хмельника ¹⁾ був пасічником Хведір. І ось у нього в пасіці знайшли притулок двоє гайдамаків, що завчасу весіли втікти з пасіки від гонитви ворогів та тільки не весіли захо-

¹⁾ Кодн. кп., ст. 445.

пйти з собою свою зброю. В Цибулові-ж пасічник панї Павловської Зінько¹⁾ переховав у себе досить багато гайдамаків, сполоханих польським „под'яздом“, що затримав ся в Манастирищі. Факт перехованя не можна було втаїти, тому Зінько, по відходї гайдамаків, донїс про те, що вони в нього були, в свій „двір“, але вже тоді, як гайдамаки були в Цибулові і знаходились в повній безпечности. Свій вчинок Зінько пояснив на суді тим, що він, Зінько, ніби то був звязаний гайдамаками і ніби то звязаним його тримали до самого свого відходу. Трохи більшу прислугу зробив гайдамакам попів пасічник в Різаниї Кривинці Самійло Шиманський²⁾. Він не тільки дав у себе притулок гайдамакам, що випадково наскочили були на польський „под'язд“, але й сам пішов в той бік, де „под'язд“ той спинив ся, щоб довідатись, чи багато в ньому людей. Ся звістка муїла рішита — що робити схованим: втікати чи лишатись у сховку?

Траплялись переховувачі і не з між пасічників. В селі Майданівці привитав у себе 12 гайдамаків селянин Василь Мовончук³⁾. В нього вони пили й гуляли.

Цікаво, що всі сї переховувачі, закликані перед кодненський суд, понесли досить легку кару. Три пасічники тільки просидїли довший час в кодненській ямі, поки дочекались суда, а потім їх випущено і одному тільки Мовончуку, не знати чому, присуджено дати 50 різок.

Помішництво гайдамакам з боку селян виявлялось і в інших формах. Так, дуже часто селяне, може боячись великої відвічальности, не вбивали самі панів, що були в їх руках, а віддавали їх гайдамакам. З наведеної вище характеристики Швачки ми вже знаємо, що селяне села Скрелівки Олекса Кочубай, Василь Юценко і Кузьма Ткаченко⁴⁾ не мало доложили клопоту, щоб виїмати чоловіка й жінку Ольшевських і зятя їх Русецкого з жінкою і дїтьми і опієля доставити їх у Фастів. Олекса Кочубай був при сьому поставлений грома-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 461.

²⁾ Кодн. кн., ст. 462.

³⁾ Кодн. кн., ст. 484.

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 538, 539.

дою свого села сторожем при дорозі, де мали втікати пани. Скрелівська громада порохувала все се своєю справою і за доставу панів заплатила обом підводчикам по 7 коп. Коли селяне за се помішництво гадали уникнути великої відвічальности, то тут вони грубо помилили ся: на суді кодненської комісії всім трьом названим селянам присуджено стяги голови.

Віддавав гайдамакам на убійство шляхтичів і селянин Петро Петрицький з Григорівки родом¹⁾. Він завзято відшукував шляхтичів, схованих по лісах і потому вже доставляв їх на убійство у Фастів. На поміч для відшукування шляхти в лісах він брав собі дїтей. Таким робом доставив він Швачці 8 шляхтичів. Кодненська комісія присудила стяги Петрицькому голову.

В селі Черепанї²⁾ селянин Клим також віддав на убійство якимсь гайдамакам шляхтича Лаховського. І Климу за се в Кодні стягли голову.

Потому в згаданій висше Скрелівці селянин Василь Сарана³⁾ довго шукав пана Гутовського, що все десь переховувався. Знайшовши-ж його, він привів його в село на ланцюху, обмотаному круг його панської шиї. З Скрелівки Сарана відвіз пана Гутовського у Фастів до Швачки. За се злочинство в Кодні стягли голову не тільки Сарані, але й його односельцеві Івану Критичі, що був тільки при тому як відвозили пана Гутовського.

Далі, біля Зотова, в слобідці Ставок селянин Гарасим Гладенко⁴⁾, заманивши до себе панів обіцянкою за певну платню сховати їх і одібравши вже сю платню, несподівано повідвозив їх гайдамакам на убійство. За се Гладенка покарали в Кодні особливо суворо: його четвертовали живим.

Всяке помішництво в убійстві шляхти в Кодні очевидячки вважали рівним самому убійству. В однім випадку в селі Баранє Поле богуславського ключа селянин Яким Сикуненко⁵⁾

¹⁾ Кодн. кн., ст. 446.

²⁾ Кодн. кн., ст. 445.

³⁾ Кодн. кн., ст. 481—482

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 482.

⁵⁾ Кодн. кн., ст. 484.

виявив свою готовість служити гайдамакам тільки тим, що випустив до себе двох з них — брата свого Панаса Сикуненка і ще когось і не перешкодив їм у себе в хаті убити шляхтича, що вони привезли з собою. І ось і в с'їм разі кодненська комісія приєудила помічнику гайдамаків кару смерти.

В Шпичаницях на решті селянин Пилип Радник¹⁾, при помочи звісного вже нам війта Мартина Лободи, повіз був на убійство до гайдамаків шляхтянку Маріану Бальневичеву, але на дорозі його зустрів піп, що й відобрав у нього збожеволілу від страху шляхтянку і спас її. Впійманому опісля Пилипу Раднику, звичайно, стяли голову.

Не так суворо карала кодненська комісія селян, обвинувачуваних в помішництві гайдамакам, третого роду: в показуваню їм, де сховано панські річи. Тим часом помішництво сього роду в 1768 р. було постійним явищем і, звичайно, приносило гайдамакам певну користь, даючи їм доконечні на утриманє руху за соби. Особливо цікавий приклад готовости селян доставити гайдамакам панське добро ми вже бачили в селі Малинках²⁾. Ми знаємо вже, що маликівська громада перш за все не дозволила пану Грабовському сховати річи в православної церкви, не вважаючи на те, що піп Пилипович вже навіть прийняв річи у церкву. Далі, коли Грабовський закопав річи в лісі, маликівські селяне, знаючи, де власно їх закопано, скоро прийшов у село загон Микити Москаля, на перше-ж його жаданє, не тільки показали місце схову, але й самі поїхали по сї річи. Так зробили сторож в Малинках Антін Скработун і ще троє вньших селян — Гаврило Повхимчук, Петро Тимченко і Левко Чорний.

Обовязком вважалось також показувати гайдамакам, де сховано і річи жидівські. Так, в селі Ситнянці смілянській селянин Василь Лобуренко³⁾, родом з Шарогрода, постарав ся, щоб війт ситнянський, що держав шинк замість жида змушеного втікти, ратуючи своє житє, показав гайдамакам — де

¹⁾ Кодн. кн., ст. 485.

²⁾ Кодн. кн., ст. 428—429.

³⁾ Кодн. кн., ст. 246.

сховано річи попереднього орандаря. Кодненська комісія присудила покарати Лобуренка різками.

Помішництво гайдамакам виявлялось ще й доставою їм зброї, пороху, коней, горілки. Так, селянин Іван Коваль, родом з села Антонівки під Володаркою¹⁾, живучи в с. Пруссех смілянських і слюсарюючи разом з своїм дядьком, доставляв гайдамакам списи. На суді він сього не признавав, відкидаючи зроблений на нього донос і всякими способами стараючись уникнути кари; справа ся дійсно затяглась, а про те факт доставки ковалем списів гайдамакам лишає ся фактом. Інакше поводив ся на суді другий селянин Хведір Семеря (в якому селі — не сказано²⁾) що приготавляв порох і доставляв його теж гайдамакам. Він відкрито признав ся в своїм помішництві. Кара смерти була його долею. В сїм разі лютість кари викликана була звичайно тим, що помішництво виявилось в доставі пороху.

Лекше карала кодненська комісія людей, що доставляли коней для гайдамацьких ватаг. Яцко Панасенко³⁾, що поміг гайдамакам, ніби то під їх натиском, зайняти в Цибулові пару коней панських, відкараєкав ся від кари, посидівши тільки в слїдстві в кодненській ямі. До того-ж він ще перед арештом примушений був надгородити свою окономію, віддавши їй пару своїх волів і шість рублів грїшми. Не великій карі піднав і кравець Іван Хмаренко з села Пшеничників⁴⁾, що, запрошений ватажком Шелестом, ще в самім початку повстання шив для його „заграничної“ ватаги потрібну їй одєжу. Хмаренка присудили в Кодні покарати не смертю, а тільки різками. Зовсім не караним лишив ся винник Каленик Вдовиченко⁵⁾, що помагав гайдамакам, доставляючи їм „спуст“ (spust) горілки. Гайдамаки віддячили йому за горілку якимсь заграбованим десь жупанцем.

Помішництво гайдамакам з боку селян виявлялось часто і в готовості їх бути поводитарями. Такі поводитарі часто були потрібні тим гайдамацьким ватагам, що складались з лю-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 10, 78.

²⁾ Кодн. кн., ст. 447.

³⁾ Кодн. кн., ст. 78.

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 481.

⁵⁾ Кодн. кн., ст. 448.

дей „заграничних“ або хоч і правобережних та необзайомлених гараз з тими або иньшими місцевостями Київщини. Іноді ціла громада піклувалась над тим, щоб та чи иньша ватага мала вірні вказівки що до шляху. В таких випадках давали поводитаря від цілої громади. Подібний приклад ми маємо в Новоселиці¹⁾, де громада вирядила поводитарем для гайдамаків свого-ж односельця Грицька Литвина. Опісля новоселицька громада не відреклась навіть від свого розпорядження, коли про нього дізнавалась кодненська комісія; громада тільки не брала на себе відвічальности за те, що її поводитарь віддав на убієство гайдамакам якогось Мазура. Здаєть ся, Грицьку Литвинowi присуджено кару смерти власне за сю видачу Мазура. Не за поводитарство, треба думати, спіткала кара смерти і другого поводитаря, Яцка Роботенбута²⁾, родом з Бугачівки. Провівши гайдамаків в Козацьку Долину, він взяв і собі кілька казанів заграбованих гайдамаками. За сї казани його й присудили на смерть. Обвинувачений же в простім поводитарстві Максим Дрижаков³⁾, здаєть ся мірошник, дістав тільки 300 ризок. Привів він гайдамаків у хутір Задеренка і гайдамаки його зрабували. Всіх гайдамаків там було 8 душ, а ватажком у них був Чорний. На решті гайдамацькій поводитарь Степан Ілїцький⁴⁾, родом з с. Острійків, в Блощинцях, що взяв ся провести гайдамаків в слободи околивших панів, був покараний смертю, але се очевидячки через те, що завдяки його вказівкам, пани позбулись дуже багато добра.

Дивна річ, що тяжко винними в очах кодненської комісії являлись помічники — музики, хоча вся їх провинна була в тому, що вони потїшали гайдамаків грою на бандурі або скрипці підчас їх випочинку і гульні. На жаль, в Кодненській книзі ми маємо звістки тільки про чотирьох таких музиків та й ті звістки дуже коротенькі. Так напр. про бандуриста Василя Ворченка⁵⁾, родом з с. Винногородки, ми знаємо тільки, що, прийшовши в с. Козацьку Долину, він застав там ватажка

¹⁾ Кодн. кн., ст. 440.

²⁾ Кодн. кн., ст. 447.

³⁾ Кодн. кн., ст. 476.

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 490.

⁵⁾ Кодн. кн., ст. 449.

Ремезу з його невеликим загonom, що потім він пристав до сього загону і вкупі з ним побував в селах Водзянці, Кобилячці, Папужинцях. Про другого музику скрипача Муся Шенчека¹⁾ ми знаємо ще менше. В судовій замітці про нього сказано, що гайдамаки десь в корчмі намовили його грати їм на скрипці і що той на се згодив ся, але таким найнятим гайдамацьким музикою він пробув тільки одну добу, бо був арештований польськими властями. Бандурист же Михайло²⁾, зять Сокового, родом з Чорного Поля (ключа конельського) був обвинувачений не тільки в тім, що грав гайдамакам, до котрих пристав, але і в тім, що разом з ними грабував і вбив двох Жидів. Михайло бандурист з поводу сих обвинувачень міг тільки боронитись тим, що підчас грабувань він робив своє діло, себ то грав на бандурі. Доказом його участі в грабуваню, оскаржувачі вважали знайдену в нього панську камізельку і шляхотську юбку, але річи сї Михайло добув не сам, а йому їх подарували за гру гайдамаки. На решті про четвертого музику, бандуриста Прокопа Скрягу³⁾ судова замітка не каже навіть, щоб він був при гайдамаках музикою; його провинна була ніби в тому, що він навів донців на пана Спендовського і при тому грабував і бив.

З усіх чотирьох музиків тільки Шенчека лишила Кодненська комісія *ad resolutionem*, решту їх покарано смертю.

Простеживши, в які форми виливав ся протест збуреної проти порядків Річи Посполитої людности недавньої руїни, ми досі з числа учасників в повстаню мали на увазі людей, що власним досвідом відчули всю непридобиість противного їм порядку, і при тому людей ідейних, переконаних в справедливотти своєї діяльности. Але ж не самі вони вели справу повстаня. Форми тодішнього протеста приваблювали і людей, хоча-б і місцевих, але спонуканих до сього не любовою до рідного краю, а лишень пориванєм до особистої поживи.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 483.

²⁾ Кодн. кн., ст. 491.

³⁾ Кодн. кн., ст. 497.

Тому то ми й здибаємо серед колтів масу людей здеморалізованих, що їм ніяка ідейність не була приступною. Відкидатись від їх помочи ідейним проводирям руху було не можливо, памятаючи про числову мізерність зібраних ватаг, та проте участь їх в гайдамацьких рядах не могла в багатьох випадках не лишити на с'їм руху розбійницької закраски. А така закраска руху радо була піднесена ворогами повстанців, що умисно промовчували про його иньший бік — високий, ідейний. Крайня фалшивість подібних поглядів очевидна. Але навіть і при такій фальшивій постанові справи всякими гасетелями руху і польськими мемуаристами, що про колтівщину розповіли потомству, правими все-ж таки не показалися Поляки, проти котрих гайдамаки йшли. Занадто вже ясно, що сама можливість істнованя в краю великого числа людей, здеморалізованих, готових на розбій, є серйозним доказом повної непридатности порядків в краю, де такі люде з'являють ся.

Приступаючи до безпосередньої характеристики згаданої несимпатичної групи гайдамаків, ми здибаємо в Кодненській книзі цілі загони, що мали чисто розбійницькі заміри, не кажучи вже про поодиноких грабіжників.

Звернемо насамперед увагу на де-які грабіжницькі заґони, на взір зазначених нами в кінці першого розділу.

Зо справи, де говорить ся про один з таких заґонів, ми дізнаємось, що в білоцерківську маґдебургію був доставлений, по закінченю збільшеного руху, селянин Олекса Бугаєнко, родом з с. Соловинки¹⁾. Маґдебургія взяла його зараз на допит і потому для суда відправили в Кодню, де оскаржений виказав те-ж саме, що і в першій раз. З виказів сих знати, що він, Олекса Бугаєнко вкупі з одинадцятьма иньшими — то односельцями то найближшими сусідами — належав до гайдамацького заґона, що мав на меті тільки грабуваня. В селі Пинчуках ограбували сї люде Жида, віднявши у нього 55 руб., потім в селі Саламанках в другого Жида-орандаря відняли коней і кількошь грошей. Прочувши опісля, що в Пинчуках ночує пан Мілецький, намістник села Грабинок, вони забрали

¹⁾ Кодн. кн., ст. 4.

в нього коней і одержу. На решті ще в якогось Жида відняли вони гроші і полотно. Після грабування ватажане почали паювати здобич. На кожного випало по 15 рублів грішми та ще рублів на чотири ріжних річей. І на сьому їх справки кінчать ся: майже всі ватажане йдуть у Київ або Васильків. Тільки один якийсь незабаром вмер, а Бугаєнко вскочив в лабеті Поляків. В Кодні йому присудили стяти голову.

В усій сій справі, певна річ, єдиною метою гайдамаків був грабунок і в виказах Бугаєнка се зазначено дуже виразно. Він перелічує, і що було забрано, і як попайовано, і по кілько випало на брата. Після-ж того як здобич була добута, сполучені в ватагу люде не придумали для себе нічого кращого, як втікти за границю і жити там тихо та смирно.

Уважаючи на деяких учасників, не дїлшою була і ватага уманських селянських парубків і ремісників, як свідчать про се відомости, витягнені нами з виказів Івана Макосійчука, що судив ся спершу за намір ограбувати православну церкву, а потім і за гайдамацтво. ¹⁾ Родом Макосійчук був з Умані. До 19 років він жив в батька-матері; колиж вони вмерли не вдовзі перед початком „різанни“, він, Іван, пішов ніби то в Немирів до свого брата, але по дорозі в с. Пятигорах пристав до старців, „до тих, що возками по селах їздять“ і з ними втрапив у Животів. Прийшли буцім-то вони туди в суботу, а другого дня в неділю Макосійчук рано в ранці випив добре і пішов до церкви на службу Божу. Під час відправи він завважав, що титарь, обходячи модельників з пушкою для жертв на церкву, висипав звітлія, міняючи гроші, на цілий карбованець дрібних. Макосійчук, побачивши карбованця, як признав ся він сам потім, почув страшенну спокусу вкрасти і карбованця і иньші гроші. Він озирнув ся навкруги і хоча був п'яний, а проте запримітив, що південні вхідні двері не замкнені на колодку, а тільки засунуті засувом. Макосійчук підійшов до дверей, тихенько відсунув засув і став чекати кінця відправи. Діждавшись його, він в купі з иньшими людьми, що були у церкві, вийшов західними дверми на церковне подвірє і потім на вулицю. Тим часом титарь, коли вже в церкві не лишилось нікого, вєпів замкнути західні двері і піти до дому. Макосій-

¹⁾ Кодн. кн. ст. 69.

чук же, що все не міг ніяк опертись спокусї захопити церковні гроші, пройшовши трохи по вулицї, знов вернув ся на церковне подвірє і ніким не спостережений прокрав ся південними дверїми у церкву. Двері він зараз же запер засувом і нім братись до грошей, впав спершу навколїшки перед иконою Божої Матері і помолив ся їй. Щоб узяти пушку з грїшми, треба було спершу зламати залїзне обїде і він почав робити се старим ножем, що трапив ся тут же у церкві. Але ніж зламав ся і з грюком упав на землю, так само і виламана пушка з грїшми. Грюк сей почувли титареві дїти, що грали ся на подвірю біля церкви. Побігли вони до батька і сказали, що „в церкві щось стука“. Прийшов титарь, відомкнув західні двері і зразу завважав, що нема пушки з грїшми, але злодїя нїде в церкві вже не було. Скоро почув він, що відмикають західні двері, зараз же південними дверїми вийшов на подвірє і сховав ся там у високім бурянї. Титарь запримітив, що двері відчинено, теж вийшов на подвірє, з усіх боків огороджене. Склалось се все дуже раптовно і він міг бачити, що в єдині ворота з подвіря ніхто не виходив і тому почав шукати злодїя в бурянї. Знайшовши, він відвів його до поца. За два дні його відправили в Троянів, недалеко від Кодні.

Військово-судовїй комісії особа Макосїйчука здалась не певною. Почали його питати, чи не був він в Уманї підчас різанини і чи не брав в нїї участи. Макосїйчук відповів, що в Уманї підчас різанини був, але сам нікого не різав і не грабував. Се викликало у слідчих сумнів і один з них сказав: „як же се ти нікого не різав і не вбивав, коли там усі вбивали: списами, ножами, цїпами, рєскалями; хїба в кого рук не було, то тільки той і не вбивав. Адже-ж убито 18.000 (?) Душогуби намовляли навіть дїтей убивати“. Але Макосїйчук обставав при своїому. Пісьля сього до своїх попереднїх виказів він додав, що по уманьській різанинї, коли про нього і про його брата Савку почали люде плєскати, що нїби обидва вони гайдамаки, то вони пішли звідгїля і він, Іван Макосїйчук втрапив у Животів, де хотів був і справдї пристати до гайдамаків; щось з 20 уманьських парубків було тутже. Гайдамаки, що прийняли їх до себе, приманивши здобичю, напустили їх на животівєських Жидів. І ось тут розпочалась страшєнна різанина. В одному домі вбито 12 Жидів рїжного полу і віку,

а в льоху знайшли ще чотирьох, що теж лягли трупом, тому і в інших домах скрізь шукали Жидів по льохах, навіть в печах, і одні гайдамаки вбивали їх, другі-ж кидали трупи вбитих у криниці, стави. При сьому в усіх тих домах гайдамаки не забували брати з собою всяке майно убитих і гроші. Одначе все награване уманськими парубками вони мусили віддавати тим гайдамакам, що прийняли їх до себе, мабуть для рівного паювання. Макосійчук же умудрився потай від інших затаїти рублів зо 40, що проте-ж не перешкодило йому в тім же Животові поласитись ще й на церковну пушку. Само собою, перша росповідь його про подорож у Животів з „старцями“, не вважаючи на всю правдоподібність, була вигадана. Товариші його, роспаювавши здобч, старались поховатись, де хто міг і таки досягли сього; Макосійчук же не сховався, і військово-судова комісія присудила йому стати голову. Надто очевидно, що і в сім випадку не любов до рідного краю керувала різними Макосійчуками, а звичайна жадоба до грошей і поживи. В противнім разі не ставили-б вони собі метою грабуване кількох Жидів, і страх не заставив би їх розійтись з ватаги без наміру так чи инак виступати проти ворогів краю.

Грабунок був метою і тих гайдамаків, що про них ми дізнаємось зо справи селянина Матвія Горбачука, їх співучастника ¹⁾. Матвій Горбачук родився в селі Солодківцях, що на Подолі камінецькім, а виріс в с. Сільниці за р. Бугом в одній милі від Тульчина. В Сільниці Горбачук жив в батька Данила і матері Катерини Горбатих, помагаючи їм в господарській праці. Року 1768 родина Горбатих опинилась в тяжкім становищі: несподіваний напад Татар коштував їх багато, бо Сільниця, як і багато інших сел, була їми зруйнована. Старий Данило Горбатий пішов на зарібки в Бар, а син його, Матвій Горбачук поки що лишився вкупі з братом при родині своєї тітки, а потім пішов від неї шукати заробків де инде. Минув він ніби то Тульчин, с. Крищиниці, м. Лодижин, с. Гранів, с. Липовець, с. Казанки, с. Дзюнково, на решті опинився в селі Балабанівці, де ніби в попа знайшов собі службу річного наймита, найнявши за 5 руб. в рік, за дві сорочки, одні штани і дві пари

¹⁾ Кодн. кн. ст. 118 і далі.

чобіт. Прослужив він вже ніби там з тиждень, коли до хазяїна його прийшов рідний брат його, чернець з монастиря Волошеського за Дністром. Про сього гостя провідав ніби балабанівський комісар, закликав його до себе, розпитав і признавши волююгою, арештував. Балабанівський піп прийняв немало клопоту, поки визволив брата. Тодї-ж саме комісар ніби звернув свою увагу і на Горбачука і теж почав його розпитувати — хто він і звідки він, і хоча Горбачук розповів йому все те, що подали вже ми в горі, та комісар ні в чому не няв йому віри, бо в нього не було паспорта. Щоб витягнути з Горбачука зізнанє в усьому, він казав його вибити різками, але не добившись ніякого зізнаня і після сього, відправив його в Кодню. Там його знов вибили різками, що дало иньші наслідки: Горбачук зрік ся перших виказів і розповів, що по татарським нападї, скоро і в їх віддаленім селї пройшла чутка про гайдамаків, він, Горбачук, вкупі з Степаном Перебийносенком і Йваном Федоровичем подав ся в Умань. Прийшовши туди, вони всі троє пристали до ватаги Гонти і лишали ся з нею аж поки Кречетников не захопив усіх. Але тут йому, Горбачукови і його товаришам пощастило: вони втікли з під арешту. За весь час свого перебуваня в рядах Гонти, вони всі троє робили теж саме, що й иньші гайдамаки: біввали Жидів, студентів колеґіума і тільки ніби шляхтичі не траплялись їм під руку. Грабували при сьому як слід і Горбачук з докладністю виявив, скільки добув він рублів і всякого добра. Тут були і „сукни небеснія“ від студентів, і „пасы червонные“, і „кунтуши гранатовые“ і нарешті — конї. Контенті зі здобичі згадані три завязці вернулись в Сільницю, і двоє з них думали там і зостатись, а Горбачук пішов в чужі люде на заробки. Та наймитувати йому не довелось: його знов зтягли до себе гайдамаки. Йшов він одного разу в ранці рано, простуючи до Животова, лісом чи певнійше-б мовити чагарником, коли се бачить: вийшов звідтіля гайдамака і манить його до себе. Як його не підійти! — і Горбачук підійшов. Гайдамака завів його до своїх, тих було четверо. Тут його почаствовали горілкою і нагодували рибою, звичайно, грабованою, показали й гроші свої, пообіцявши дати їх і йому коли він до них пристане. Спокуса була занадто велика — і Горбачук пристав до них шостим ватажанином; три гайдамаки були заграничні, а два правобережні. Що-б випро-

бувати нового товариша, гайдамаки вирядили його на шпигунство в Балабанівку, давши йому на дорогу шість копійок, хліба й риби. В Балабанівці Горбачук зайшов до попа, вважаючи се безпешним, але там зараз вгадали, що він гайдамака і віддали в руки комісаря. Потім відіравили його в Кодню, де йому й стяли голову.

Як бачимо, не в переконаннях лежала причина гайдамацтва Горбачука і його товаришів: жадова поживи, власна користь тільки й керували сили людьми.

Ще більше, ніж дрібних грабіжницьких юрбиц з місцевих людей, було в цікавий для нас час поодиноких людей з грабіжницькими інстинктами, що розміщувались по ватагах ідейних і безідейних, або виступали кожний з'окрема. Не можна наприклад зачислити до ідейних людей одного згадуваного вже нами гайдамаку з загону Ремези Гривцька Безносенка ¹⁾. Приваблений до гайдамацтва запевненнями Ремези, що від польського суда легко буде сховати ся, втікши в гетьманщину і записавши ся там в пикнери, він не вважав негарним взяти участь в зрабуваню села Вербовця, де сам жив довго на слободах. Опісля, вже по тому, як ватагу Ремези розбито, і він, Безносенко, в числі багатьох своїх товаришів, ратуючи своє жите, втік у гетьманщину, вже по всьому тому, як казали вербовчане, він крав худобу і взагалі злодійкував і між иньшим знов же в Вербовці. Звичайна річ, що кодненська комісія і таким присуджувала стинати голови.

Дуже тяжке вражінє робить і особа Василя Кучерини ²⁾, родом з села Гунчі, що недалеко від Гранова. Кучеринна сей, вкупі з пньшими гайдамаками в с. Раштовці грабував селян, забираючи від них полотна, намітки, рушницї, гроші; грошима старав ся він брати хоч по рублю з чоловіка. Не завагав ся він і з церкви взяти 15 рублів. В Кодні йому те-ж присудили кару смерти.

Страшний і звісний вже нам гайдамака з ватаги Бондаренка — Корпій ³⁾, сей „hultaj z całego świata rodem“, як його назвали в кодненській комісії. Людина цілком безпритульна,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 41.

²⁾ Кодн. кн., ст. 455.

³⁾ Кодн. кн., ст. 533.

він, як ми знаємо, робив на поташнях в Полісью, вештаючись з одної на другу і крадучи при нагоді селянські свитки, кожушанки і в'ньше. Завербований Бондаренком у ватагу, він був йому корисний, як груба фізична сила, але разом з тим, завдяки йому ї подібним йому завадіякам, на бондаренковій ватазі тяжить докір за крайню її лютість: тут, як ми бачили, було і збезчещене жінок і вбиване Жидів без огляду на пол і вік, і намовлене жидиняти за помилуване від смерти вбити власну матір і т. в'ньше. І на в'сьому с'ьому, як свідчить документ, лежить відбиток безсердешної злости здеморалізованої людини, якою і був Корній, що заподіяв більшу частину в'сього нами тут перечисленого.

І таких, як Корній, було, певна річ, не мало серед робітників поташень; може, натурально, не всі були так озвірені своєю безпритульністю, як Корній, але в усякім разі більшости з них нічого було теряти, і вони робились гайдамаками просто з бажання хоч якийсь час пожити краще, ніж жилось їм на поташнях. Не краще було жите і так званих винників, себ то робітників у винницях — і ми їх також цілими купами здибаємо в рядах гайдамаків. Потрібуючи численних сил, ідейні гайдамаки часто приходили на винниці для вербунку сих людей. Так, ми знаємо, що селянин з с. Баланівки Нечиталенко¹⁾, приїхавши на Великдень на ярмарок в Марковню, вербував між иньшим в гайдамаки винника Луцка Коліченка і в'ньш., що були на ярмарку. Кодиенська-ж комісія, коли одного разу довелось їй за випадкове присвоєнє панських коней судити одного винника, зробивши йому закид в гайдамацтві, так визначила ролю винників підчас колївщини:²⁾ „pod czas rzizanińy nie nie robili winniku, tylko lachow u zydow gzneli u rabowali“, далі робив ся несподіваний вивід „to u ty musiales to czynic“.

Часом до руху приставали і просто якісь химерники, що їм так добре відповідало прозвище „гультаїв“, чомусь дуже щедро роздаване тоді Поляками на всі боки. З межі таких химерників найтяжче уяснити собі охотників до шлюбу з пан-

1) Кодн. кн., ст. 346.

2) Кодн. кн., ст. 58.

ночками, при чому панночок сих иноді вихрещували на православіє, як се зробив наприклад ватажок Микита Москаль, що сам оженив ся з панною Грабовською¹⁾, а иноді лишали їх католичками. Окрім звістки про шлюб Микити Москаля, здибаємо ми в Кодненській книзі ще звістку про шлюб Луцка Поліщенка²⁾ з села Обозівки уманської; його оженили гайдамаки з панною Лажовскою і вінчав їх православний піп. Далі є ще замітка про те, що селянин Василь Котляренко упросив гайдамаків помогти йому одружитись з панною Студзінською³⁾. Гайдамаки, щоб вволити його волю, мусили вжити насильства. Завдяки тільки сьому брак сей відбув ся. За те-ж і Василь Котляренко потім лютив ся: він і двір панський в Юривці ограбував вкупі з гайдамаками і навіть зневажив церкву, забравши 54 карбованці церковних грошей. Кодненська комісія обом названим гультаям присудила стяти голови.

Оглядаючись назад і в думці переживаючи ряд убийств, грабунків, насильств, тут перелічених, не можна, звичайно, не здригнутись і вважати людьми м'ягкими навіть ліпших із коліїв, а потім не можна також не бачити, що коліївщина дала таки не мало жертв.

Та признаючи жорстокість коліїв, треба потім пригадати Кодню з усіма її страхами, і наведений у нас в початку розділу вивід польських мемуаристів про незвичайну лютість народного українського характера іде в нївець, як вивід продиктований національною ненавистю, що примушує забувати, що в усякій боротьбі, а надто в боротьбі народних нездієсплїнованих сил, звірство неминуче далеко більше, ніж в тім разі, коли борцями або карателями являють ся держави. На основі сього останнього етичного факту відважне розв'язане питань народної етики польськими мемуаристами повернулось би просто на шкоду їм і їх народа, коли-б такі складні висновки, як

¹⁾ Кодн. кн. 482, 429 і вьнші.

²⁾ Кодн. кн. ст. 493.

³⁾ Кодн. кн., ст. 538.

виводи про властиву народам лютість і м'яккість можна було робити на підставі спостережень, досить поверховних.

Далі, що до другої половини нашого виводу — про величезність жертв, погублених в 1768 р., то воно ніяким чином не повинно усувати з нашої уваги тієї обставини, що коліївщина — не хмельницьчина і що, як ні красномовні описи уманської різанини в польських мемуаристів і як ні страшні чимало сцен, нами наведених, все-ж історія хмельницьчини дасть ряд ще страшніших картин, і при тому завзяті козаки Хмельницького все будуть затлумлювати і якістю і кількістю в порівняно з ними млавих і непевних своєї справи коліїв. Можливо, що повторюване собі безперечної правди є зайве, власне з огляду на широко розвинені вигадки, що ніби коліївщина — одно з найстрашніших і значніших повстань українського народу.

ГЛАВА III.

Участь в коліївщині лівобочан, степових гайдамаків і запорожців.

Подітничні умовини, що зложились для України в другій половині XVIII ст., не дали коліям можливости досягнути своїх намірів. Проти рожна тяжко було перти, хоча потенційно можливий зріст повстаня став вже виявлятися досить рано. Правда, рух не пішов далеко на захід і південь, не охопив Волині, Поліся і Поділя, та все-ж таки до нього прилучились і окремі лівобочане і степові гайдамаки і запорожці. Як би там ні мало помогли вони справі, все-ж їх участь в повстаню надала останньому власне той вигляд, який воно мало. Повстанє, проваджене самими селянами колишньої руїни, ледви чи відзначало ся-б і тим ступенем організаційної єдності, що могли внести в нього тільки запорожці, і тим ступенем озвірення, що цілком натурально мусили виявляти степові гайдамаки і вибиті з колеї селяне лівого берега Дніпра.

Як відомо, не всім селянам, що опинились на лівім березі Дніпра після перегону 1712 року, пощастило прилагодитись відповідно природним людським бажанням. Позбувшись тут в дуже короткім часі власних ґрунтів, попавши в залежність від державців, що числом своїм де-далі все збільшувались, і на підставі гетьманських універсалів захоплювали в свої руки ґрунти, і на решті почавши терпіти і всяке незаконне „драпежство“ з боку державців, селяне сі натурально стали шукати кращих умовин істнованя — і то міняли державців в межах гетьманщини, переходячи від бідних до багатих, то йшли на правий беріг Дніпра, приваблювані туди звісними „слободами“ і тим, що не було там таких тяжких повинностей, як пикинерство. Назва льозних, тих що вештають ся (від польського слова *luźny, loźny* — той, що без діла тиняєть ся, свободний) приложили тоді до них, і вони не зразу осідали навіть, прийшовши на правий беріг (Лазаревський). Багато з них при сьому, заставши там народне зворушене і повне розчароване тих, що осіли ранійш на захвалених панами „слободах“, часто зовсім не осідали, яко мирні іммігранти, а прилучались до елементів мандрівних, спонукані то сьвідомостію своєї солідарности з ними, то бажанєм половити риби в каламутній воді. Такий вихід з тяжких житєвих умовин багатьом прийшовсь до вподоби і слідком за першими гетьманцями, що пристали до коліїв, на правий беріг Дніпра посунули з Слобідщини ріжні невдоволені елементи. Московські форпости з їх рогачками і купками салдатів, споруджені вповдовж границі гетьманщини і Річи Посполитої, не могли, натурально, затримати сього досить людного руху, людного, правда, тільки на тодішній степені людности і України і Слобідщини.

Констатуючи тут, таким робом, цікавий факт спільности межи селянами правого і лівого беріга Дніпра, ми про те далі від сього констатованя не підємо. Кориетуючись, як головним джерелом для сїєї праці, Кодненською книгою, ми натурально маємо відомости майже виключно про тих гайдамаків, що були підданими Річи Посполитої, бо вони-ж тільки й підлягали її суду; що-ж до гетьманців, то вони, яко мешканці лівобічної України, що були під московським урядом, не могли фігурувати на польському суді в Кодні і підлягали судови московських властей, тим то й докладних відомостей про них в поль-

ській Кодненській книзі знайти не можна. Правда, і в ній трапляють ся инколи оскаржені гайдамаки родом із-за Дніпра, з меж то ніжинського то лубенського полку, але всі вони здебільшого давні зайти з гетьманщини, що прийшли на правий беріг не підчас повстаня¹⁾.

Через давність їх приходу в правобічну Україну, польський уряд дивив ся на них, як на підданих Річи Посполитої і судив своїм судом, щедро караючи їх смертю. Та не сими лівобочанами цікавимось ми тепер; для нас важні ті, що прийшли на правий бік вже в період повстаня і були елементом, що співчував коліївщині. І от про сих то лівобочан Кодненська книга не подає нам нічого, окрім побічних згадок.

Не багато фактів маємо ми і про степових гайдамаків, хоча в повстаню вони відиграли важну ролю: вони мали військовий досвід і вони-ж дуже часто були збірачами ватаг і загонів. Вийшовши давно вже з усяких законних кадрів Річи Посполитої або навіть гетьманщини, люде сї звичайно пробували в вольностях війська запорожського і найчастійше в бугогардівській паланці, де головним їх пристановищем був Мигейський острів або просто Мигея²⁾. З давен мали вони назву гайдамаків і давньою-ж долею своєю найбільш були подібні до посполитих, що викручувались тепер, в 1768 році, з біди. По більшій частині се були селяне Київщини, Брацлавщини і Поділя, що втікли в різні часи від польської кари за участь в ворохобнях. Пристановище, де вони збирались, з давних давен було в запорожських степах: обрали се пристановище ще давні левенці, споріднені духом з опришками Червоної Руси, ті, що відиграли свою ролю і в повстаню Хмельницького. В XVIII столітю в степи повтікало багато селян, що брали участь за Палтя і Самуса в повстанях початку столітя. Потім сюди мусли сховати ся і співучастники Верлана і Гриви, уникаючи від

¹⁾ Кодн. кн., дивись про Івана Мельника, про Кіндрата Письменного, про Ботвиненка і иньш.

²⁾ Скальковскій. Ист. Новой Съчи, ч. II, ст. 318.

кари смерти по повстаню 1734 і дальших років. На решті і після сього великого руху, кожна навіть мала селянська ворохобня давала значний процент людей вибитих з легального устрою і примушених для власної охорони від надмірної боротьби за існуванє йти в гліб запорожських степів. Таким робом там були постійно напів розбійницькі гнізда, страшні для сусідних забужських Татар, для донців і для панів південної Руси¹⁾. Не було в XVIII століттю руху на Україні, щоб не брали в ньому участи єї професіональні гайдамаки; від них то і самі рухи звались гайдамацькими. В колівищині в числі тих, що боролись проти Поляків, вони також складали певний контігент, хоча може й не такий значний, як про се звичайно думають.

Ми вже завважали, що й про степових гайдамаків Кодненська книга майже не дає нам фактів. Вияснити сю обставину непідлеглостю сих гайдамаків польському суду, як се ми зробили що до лівобочан, нема підстави. Хоча вони жили в межах вільностей війська запорожського, та про те до війська запорожського вони не числились, бо військо се наслідком впливу московського уряду не мало можливости легально зачисляти їх в свою родину. Тим то й нема нічого дивного, що власти Річи Посполитої схильні були вважати їх підданими своєї держави, маючи на увазі, що дійсно більшина їх вийшла колись з меж України. З огляду на се військово-судова комісія судила їх, як і своїх правобічних селян, при чому поводиталась з ними з особлившою суворістю: в невеликих числом судових замітках про таких оскаржених, що записані „заграничними“, ми раз-по-раз здібаємо присуди „scięty“, „powieszony“. Коли-ж при вьому тому судових справ про сих професіональних гайдамаків в нашій Кодненській книзі не гурт, то на се, як здаєть ся, мусять бути свої причини. Певно, наша Кодненська книга містить в собі тільки малу частину справ про гайдамаків, та про те нам трудно не припустити, що і взагалі в повстаню 1768 р. степові гайдамаки не були дуже вже численним елементом. По перше, що з огляду на тяжке становище навіть в межах вільностей війська запорожського вони

¹⁾ Скальковскій. Ист. Н. С. ст. 307.

в другій половині XVIII столітя так чи инак вже переходили в легальні умовини істнованя, то пристаючи цілковито до коша, що приймав їх потай від численних ошкіунів своїх, то осідаючи правдами і кривдами в гетьманщині або навіть в Україні на польським боці; наслідком сього їх ставало все менше та менше і заповняти собою ряди повстанців на Україні вони могли слабо. По друге, і відоме нам мізерне число гайдамацьких ватаг в протягу всієї коліївщини повертає мимохіть на думку, що повстанським селянам Київщини і Брацлавщини приходилось боротись з Поляками головню власними силами. Ми тільки й знаємо за час коліївщини невеликі відділи повстанців; сам Залізняк під Уманю вже сполучившись з Гонтою мав тільки 2000 чоловіка під своєю рукою, а Швачка — 1000, иньші же ватажки, особливо-ж ватажки загонів мали під собою сотню або й десятку — не більше. Та й як воно могло бути инакше? По руїні спустошений край не міг зразу стягнути до себе великої людности. Вступаючи-ж у боротьбу власними силами, колії не могли мати великих ватаг.

Але коли степових гайдамаків в 1768 р. було не багато в українським повстаню, то все-ж їх участь в ньому не підлягає сумніву. Для потвердження сього ми маємо між иньшим вказівку в Кодненській книзі, яким шляхом рушали на Україну сі бурлаки. В числі документів Кодненської книги знаходимо допит військово-судової комісії селянина Івана Рябошапки ¹⁾. Рябошапка сей був родом з лубенського полку, з с. Лохвиць. Там він зріс, оженив ся і жив до 34 років. Мирне житє його було скаламучено наказом московських властей іти йому разом з иньшими за погонича при підводах, що виряжались до турецької границі з поводу війни. Спекатись сього обовязку було не можливо — і Рябошапка з конечности мусів верстати шлях аж до м. Степанешт. У Степанештах же через голод і крайню нужду він звачив ся кинути підводи і втікти до дому. Дійшовши до Дністра біля Могилева, Рябошапка зайшов до тамошнього монастиря,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 74.

переночував у черців і другого дня монастирський чоловік перевіз його через річку, але не до Могилева, бо там була чума, а до якогось села просто монастиря. Тут вже він був в польських межах і тому сміливіш рушив далі. Шлях він вибрав такий: через села Грушки і Баренки на Немирів, з Немирова на Липовець, Чорнявку, Тетіїв, Буки, Різану Криницю і Єрен. В останньому селі він був арештований тамошнім комісаром. На слідстві його питались, чому він пройшов через названі ним села і міста. Шлях сей вважав ся незвичайним для мирних людей, бо ним майже виключно ходили гайдамаки. Рябошапка відповів, що найблизшим шляхом вертатись до дому він бояв ся, бо його могли там надібати московські військові відділи, а Москалі всіх погоничів, що втікали, звичайно, впіймавши, вибивали до полусмерти. Інших виказів Рябошапка не дав, хоча його й вибили різками. Кодненській комісії, що не мала ніяких доказів проти нього, прийшлося його відпустити, хоча він і не мав білета, чим він також поясняв вибраний ним побічний гайдамацький шлях.

Як не маловажна розповіджена справа, але з неї-ж ми дізнаємось, що був навіть окремий шлях, яким ішли на Україну гайдамаки з півдня, а крім того — ми здибаємо тут один з гуртів гетьманців, що попадали в ряди повстанців на правім березі Дніпра — наскокуємо на втіклих погоничів московських військових підвід. На допиті Рябошапки кодненські судді самі констатували й те, що таких втіклих погоничів було не мало, що втікали вони до дому гуртками по кілька чоловік і що на решті по дорозі через Україну з голоду і нужди приставали вони до гайдамаків. Для них зазначений висше шлях був дорогою вже заздалегідь протоптаною. Протоптали її власне степові гайдамаки.

Всіх „заграничних“ гайдамаків, що про них знайшли ми замітки в Кодненській книзі, ми нарахували 32 чоловіка. По одному сі люде рідко трапляли ся в тій чи иньшій ватазі, а більше гуртками з кількох чоловік. Так, у ватазі Василя Шелеста, що обертав ся біля Дніпра, було де-кілька заграничних¹⁾. Окрім того, і в зовсім невеличких гайдамацьких за-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 481.

гонах „заграничні“ все являли ся гуртками¹⁾. Кодненська комісія, як вже ми зазначили, карала сих „заграничних“ дуже немилосердно: всім їм або стято голови, або їх повішено.

Не підлягає сумніву на решті участь в коліївщині і третього елемента, стороннього селянам руїни, запорожців. В них, вже самим укладом їх поглядів, рух коліїв конче мусїв викликати щирий відгук. Як ні тяжка була доля їх товариства за кошових Лантуха і Калишневського, що в багатьох випадках мусїли бути урядовими чиновниками, а все-ж розуміне інтересів своєї народности і в межах і по за межами вольностей війська запорожського, а так само і сьвідомість своїх людських прав — все се жило в славнім запорожським товаристві, і воно охоче лягало головами, принаймні в особі поодиноких своїх членів, кожного разу, коли де на Україні чув ся протест проти чужоземного гнету.

Властиво про участь запорожців в коліївщині зібрано поки що дуже мало фактичного материялу; не багато його і в нашій Кодненській книзі. Звісно, може такий брак фактичних відомостей залежить від малої кількості знайдених і розслідуваних до сього часу документів. Але чи не певнійше допустити, що судових справ з поводу участі запорожців в коліївщині не знаходять багато власне тому, що багато їх і не могло бути. Безперечно, про повне невтручуванє запорожців в рух гайдамаків взагалі і в рух 1768 р. з окрема, як се твердив і твердить д. Скальковський, не може бути ані мови. Бачучи в гайдамацьких повстанях самі тільки розбійницькі наміри і не признаючи тожсамости дійсних намірів сього руху з намірами запорожського товариства, д. Скальковський обілює останнє всякими способами і навіть силоміць відкидає солідарність запорожців з гайдамаками 1768 р. Але занадто вже очевидно, що навіть в руках самого д. Скальковського є відомости, що йдуть навперек з його висновками, як се давно вже вразно показав Максимович у своїх увагах

¹⁾ Кодн. кн., ст. 537.

на його книгу „Навзды гайдамакъ“. Вже в сій книзі сказано, що 600 запорожців рушили в 1768 р. на Україну на підмогу повстанським селянам¹⁾. Максимович же додає до сього числа ще 420, що про них він мав відомости з автентичних актів з 1768 р.²⁾ Ясно, значить, що запорожці брали участь і в коліївщині, як і в попередніх більших ворохобнях XVIII столітя. Але ми думаємо, що наведені відомости, коли порівняти їх з запорожськими силами взагалі, показують теж, що запорожці в 1768 р., як і взагалі по наверненню своїм в московське підданство в 1734 р., далеко не свobodно могли віддаватись своїм пориванням і участь якоїсь тисячі їх в близькій для їх серця справі показує, як значно відмінились часи в порівнянню з XVII і початком XVIII столітя, коли являлись вони на Україну відкрито, явно, цілими тисячами чоловік. Правда, в Запорожу велику вагу мало „товариство“, як се зазначив Максимович, заперечуючи д. Скальковському; правда, товариство часто йшло туди, куди не хотіла йти військова старшина, але все-ж старшина на Запорожу мала велику силу і коли над старшиною висів меч заборони з боку тих, кому Запороже підлягало, коли помішництво гайдамакам суворо заборонювалось кошу, то товариству тяжко було йти наперік кошу і висилати на Україну дуже великі відділи. Воля запорожця тоді була вже обмежена і він тільки нелегально міг йти за її пориваннями. Не можемо, на основі сього, не думати, що і в 1768 р., як в протягу всього XVIII столітя, запорожці приймали участь в гайдамацьких відділах тільки в невеликім числі. При таких умовах, і судових справ про запорожців-гайдамаків могло зберігтись відносно небагато. Запороже тоді мало великий моральний вплив на повстанців і через те сї останні тримались запорожської військової організації, завівши у себе полковника і курінних отаманів, і в своїх нападах на ворога йшли за запорожським досвідом в провадженню партизанської війни.

Що запорожці мали нахил власне до сього роду війни при тих умовах, в яких було тоді товариство, се можна бачити з одного явища, мабуть неприємного в архивних

¹⁾ Скальковскій.

²⁾ Максимович. Сочиненія, т. I, ст. 586.

документах по цікавому для нас питанню, а власне з того, що показує ся, що ті запорожці, котрі судились польським судом за повстанє 1768 р., побували не в великих ватагах Залізняка, Швачки, Неживого і Бондаренка, а тільки в загонах. З Кодненської книги ми знаємо, що три запорожці Федір Базарний, Левко Малій і Клим Білий¹⁾ були в загоні Плиханенка, що обертав ся в Білоцерківщині, то помагаючи Швачці, то грабуючи і вбиваючи шляхту і Жидів в селах Малім Половецьким, Романівці і иньш. В тій же Кодненській книзі знаходимо вказівки і на загон Василя Смілянського, де те-ж були запорожці; з їх числа названо двох: Максима Шевця і знов якогось Федора Базарного²⁾).

Розглядаючи далі иньших запорожців, що брали участь в коліїщині, ми не здивуємось, коли й між ними знайдуть ся пройдисьвіти, що вміють тільки дбати про свої кишені, в час чужої біди. Таким, нам здаєть ся, був запорожець Лапа. Про нього ми знаємо тільки, що в початку руху 1768 р. він прийшов в село Квітки і замешкавши в хаті селянина Мельника, намовив сього останнього пійти в гайдамаки в загон Романченка, що був тоді в с. Ольшаній. Знаємо далі, що Лапа в тім же загоні Романченка рушив на підмогу московським військам проти Татар, що напали тоді на Україну, і що опісля він від р. Тикича, де Романченко чомусь розпустив свою ватагу, пішов в Лебедин до ватаги Губи, що загинула потім, як здаєть ся, під Сквирою³⁾). Вивід наш про грабіжницькі наміри Лапи ми робимо на основі звісної вже нам обставини, що ватага Романченка нерідко грабувала селян і складала ся з таких людей, як Іван Мельник, Василь Чапенко, Карпо Настиченко, що їх потім самі-ж їх односельці повидавали польському суду⁴⁾).

Гадка, що запорожці по більшій частині йшли не в великі гайдамацькі ватаги, а в загони, може, знайде собі потверджене і в тім, що всі ті 420 запорожців, що про них каже Максимович, як про учасників руху 1768 р., входили в склад заго-

¹⁾ Кодн. кн., ст 482—483.

²⁾ Кодн. кн., ст. 486.

³⁾ Максимович. Сочин., т. I, ст. 586.

⁴⁾ Кодн. кн., ст. 1, 43.

нів. Названо при сьому в Максимовича загони Сарожина, Василя Щербини, Кліма Крутя, Гайдая, Мирона Губи ¹⁾).

Але не підлягає сумніву, що траплялись запорожці і в великих відділах Залізняка, Швачки і иньш. Побічну вказівку на се ми знаходимо в доносї на запорожця Йосипа Перевертайла, що зробив на кодненському судї „хлопець Залізняка“ Василь Весньовський. Про сей донос ми розкажемо в звязку з загальним ходом справи Перевертайла, що підпав суду Кодненської комісії разом з своїми чотирма товаришами — запорожцями — Пилипом Білим, Степаном Більцем, Максимом Магром і Іваном Гладиренком ²⁾). Спинитись на сьому процесї цікаво, раз, тому, що з нього видно, з якими намірами запорожці вибирались на Україну, часом крамуючи, часом маскуючи крамарством свою піддержку повстанцям; вдруге, тому, що з нього надто помітно, як польські судді не тільки правдами, але й кривдами намагались довести той факт, що запорожці були завзятими учасниками тяжкого повстання і тим наче-б дати підвалину своїй гадці, що небудь запорожців, все-б було може спокійно на Україні.

На судї що до Йосипа Перевертайла показало ся ось що:

Йосип Перевертайло, або як його величають польські судді Юзко, був родом з Мишурова під Кременчуком. Спершу він наймитував по людях а потім збивши грошенят і купивши собі пару волів, став їздити то по рибу в Сїч, а то й далі в Крим по сіль. І те, й иньше возив він продавати на Україну і тому натурально добре знав в нїй ріжні місцевости. На основі його виказів, невдовзі перед різаниною 1768 р. він купив собі в межах вольностей війська запорожського хату при річці і став доставляти звідтіля сїно мабуть на Сїч. В самий розпал колївщини він був ніби то заклопотаний сим ділом. Але незабаром доля Перевертайла значно відмінила ся. Тодї він вже був сїчовим козаком, запорожцем, і тому коли 1769 р. весною кошовий видав наказ їти на Турків, він, як і більшина запорожців, покинув своє мирне діло і вкупі з иньшими рушав

¹⁾ Максимович Сочинен., т. I., ст. 586.

²⁾ Кодн. кн., ст. 31—36.

під Очаків, де пробув ціле літо, а на зиму вернув ся в Запороже. В 1770 р. в сей похід вирушили запорожці в другий раз і Перевертайло не відстав від иньших і тоді. Літо і осінь пробули вони тоді на війні і Перевертайло вернув ся звідтіля аж під кінець осени з відділом, що мав вести білгородських Татар, котрі відлучились від Турків. Дійшовши, яко конвоір, до р. Саксагана, Перевертайло вкупі з п'ятьма товаришами своїми, запорожцями — Тимошем Білим, Степаном Більцем, Максимом Магром і Іваном Гладиренком, відстав від відділу, бо у всіх їх ніби то коні притомились. Зазимували вони тоді в протопоповій слободі під Криловим, при чому дали знати про себе крилівській канцелярії. Весною-ж взяли вони собі проходні білети від протопопа Дмитра, думаючи попростувати в Січ, що й було зазначено в виданих їм протопопом паперах. Сумніваючись одначе в законности одібраних білетів, і Перевертайло і його січові товариші пішли показати їх крилівській (московській) канцелярії. Там вони, як казав Перевертайло, не застали „главника“, а тільки прапорщика „молоденького“ і сей „молоденький“ прапорщик сказав ніби їм, що з свідощтвами від протопопа Дмитра вони можуть іти куди завгодно і що иньших білетів їм не треба. Задоволені такою відповідю, запорожці рушили в с. Глинськ (село олександр. повіта, херс. губ. крилівської сотні, миргород. полку, над р. Цибульником на З. Півд. З. від Крилова).

Завважимо тут, що виконань ріжних формальностей що до білетів для запорожців, котрі не хотіли виходити з границь легальности, було справою коньче потрібною після грізних приписів кошовому і всій запорожській старшині від ріжних заступників московської власти. Ще Розумовський в наказі своїм запорожській старшині 1755 р. велів, щоб запорожці, виїздячи куди б не було з коша, брали паспорти і при рогахачках білетів; навіть при від'їзді в зимовники білет був коньче потрібний¹⁾. Але, розумієть ся, формальности сї, дуже тяжкі для вільних людей, виконувались тільки тими, хто сього хотів. Ті-ж, кому треба було йти верховодити політичними справами,

¹⁾ Ньсколько документовъ къ исторіи гайдамачины, А. Скальковскаго. Кіевск. Ст., 1885 р., кн. 10.

такими, що їм не могли цотурати ні московські власти, ні залежна від них запорожська старшина, і ті, що шукали матеріальної поживи в краю, де все було перевернуто народним рухом до гори ногами, — ті паспорти не все брали, а коли й брали, то не все там, де було треба, і при сьому не дуже то тримали ся вказаного в ньому шляху.

Останнє трапилось завдяки незнаню і з нашими пятьма запорожцями, до котрих пристав ще якийсь Іван Кравець, родом з правобічної України. Здибалсь вони ніби то в Глинську з прикащиком якогось Графова, майора сербського гусарського полку, з гусарином Іваном Лисенком, і сей Лисенко переконав їх ніби йти до московського війська, що виступало проти Турків. Згодившись на се, Перевертайло з своїми товаришами, маючи віз з харчами і вагою, рушив в дорогу вкупі з Лисенком, що те-ж мав два вози з харчами; помалу посувались вони і недалеко пройшли наперед, бо вози були запряжені волами — по чотирі в кожний віз. І ось край села Тишкувки біля місточка Турія (тепер село Дубенськ. повіту над р. Іквою) їх затримав вартівник, що стояв на turwarsci, за те, що вони не мали законних свідощв, гусарина ж Лисенка, спершу те-ж затриманого, відпустив і той з двома своїми возами і прислугою попростував далі, до війська.

Вся ся історія, розповіджена самим Перевертайлом, не здалась певною польським суддям; коли ж до справи додали добровільні викази на Перевертайла і його товаришів Залізнякового хлопця Василя Весньовського, тоді тим більше невинність в гайдамацтві і Перевертайла і його товаришів почала здаватись ще більш підозрілою.

Викази свої на Перевертайла і його товаришів Весньовський на суді міняв одначе два рази, коли не більше. Спершу він заявив був, що Перевертайла він бачив підчас різанини в Умані і власне тоді, коли вирізано 18.000 шляхтичів і Жидів¹⁾ себ то 1768 р. і що впізнав він його по коню. Які характерні відзнаки мав кінь Перевертайлів, щоб Весньовський міг памятати його три роки, з виказів Весньовського не знати, але Перевертайло, відкидаючи справедливість виказів Весньовського, зазначив одну,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 34.

скававши, що коли він, Перевертайло, не кував свого коня і підшивав йому копита якимсь обувем²⁾, то робив він се, як і всі запорожці, по запорожському звичаю, так що підшиті обувем копита очевидно не могли б бути доказом тожсамости коня, баченого Весньовским в Умані 1768 р. з тым, на яким Перевертайла взято в секвестр, бо під Уманю було багато запорожців. До наведеної культурної подробиці що до обува коня в виправданях Перевертайла прилучаєть ся ще й пнйша. Він запевняв, що коня свого він набув тільки недавно, а власне в минулу мясницю у якогось цыганського отамана, що з п'ятьма шатрами осів тимчасово в слободі Переводчиків, про що муєли, як казав він, памятати люде з названої слободи. Виказав при сьому Перевертайло, що заплатив він цыганови за свого коня 16 рублів і в додаток дав йому свого першого коня, що пішов в рахунок за 4 рублі²⁾.

Замішаний енергічностю протеста Перевертайла, Весньовский почав вже казати, що він памятає тільки коня, а не вершника, а потім додав, що бачив Перевертайла і коня не в Умані, а в Бендерах, і на решті став обставати при тім, що й Перевертайло і його товариші грабували і вбивали в польських межах в минулім 1770 р., і що Перевертайло на своїм коні був тоді і в Жаботині, і в Смілій, і в Корсуні, і в Богуславі, і в Умані. Запевнене се 19-літній Весньовский зважив ся кинути і просто в вічи оклепанім їм людам. Надто дивним при сьому здалось його поновне обвинуваченє, що вони, запорожці wraz z jego panem Żelezniakiem rabowali i zabijali. Очевидячки одначе, що wraz z panem Żelezniakiem Перевертайло міг би орудувати тільки в 1768 р. і ніяким чином в 1770 р., бо Залізник зійшов зі сцени в 1768 р.³⁾.

З огляду на всі сї суперечности, на основі правил тодішнього судівництва, лишалось тільки для виясненя правди обернутись до мук. В Кодненській книзі зберіг ся протокол kognotalnych konfessat, себ то виказів, вимушених на муках від Весньовского і Перевертайла в сій справі; в прото-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 7.

²⁾ Рублі тут литовські. Тоді литовський рубель = 5 рос. рублям.

³⁾ „Кіевск. Стар.“ 1888, кн. 12-а, подав д. Андрієвський.

колї зберіглась ще вказівка на катованє Максима Магра, але сей останній в муках замлівав.

Для докладности подамо тут витяг з сього протокола.

Punkta przeciwko Maximowi Magrze y Juscowi Perewertaylowi na korporalne konfessata ¹⁾.

1-mo. Dla czego wyszedl z zagranicy z Juskiem Perewertaylem do polskiej z drugimi z nim będącemi?

In illo puncto dormiebat et nihil dixit Maxym Magro.

R (respondit) Jusko Perewertaylo — iż wyszlismy do armiy, ale nie na rabunki żadne.

2-do. W Polszcę będąc gdzieście rabowali szlachty, żydow, muzykow y silascie ich zabili?

Etiam in illo dormiebat (Maxym Magro) propterea nihil dixit.

R (respondit) Perewertaylo — iż niedziesmy nie rabowali szlachty ani żydow y żodnych nie zabialismy.

3-tio. Gdzieście zdobycz y komu te z rabunków oddawali.

Et in illo puncto dormiebat (Maxym Magro) etiam nihil dictum ab illo est.

R (respondit) Juzko Perewertaylo — że zadney zdobyczy nie mielismy a ni komu nie dawalismy y wcale do niczego nie przyznaie y w Humaniu nie byłem, y konia tego swego, ktorego Wesniowski miał poznać, kupilem. Zgula wszystko do konfessat dobrowolnych tylko przyznaie“.

Після сього кодненському судови лишалось тільки відпустити і гаданого гайдамацького ватажка Перевертайла, і його товаришів, тим більш, що особи їх не мали в собі нічого загадкового. Про всіх їх звісно було, що вони запорожці і числять ся в курінях. Про Перевертайла ми вже мали вказівки, скажемо тепер і про вньших. Тиміш Білий був родом з Прохорівки переяслвського полку і довго торгував рибою і сілю в Січи, аж до самої турецької війни. Другий, Степан Білець, теж родом з Прохорівки, пішов на Запорожє з Київa і десять

¹⁾ Кодн. кн., ст. 20.

років числив ся в канівськiм курiнi. Третiй, Максим Магро, родом з Келiберди переяслiвського полку, теж довго жив на Запорозжу. На рештi четвертий, Иван Гладиренко i родом був з запорожської землi; родив ся вiн в Кодаках i там зрiс, а в Сiчi був потiм записаний в курiнi канiвськiм. Всi сi люде узбровнi були пiстолями; в кого був один пiстоль, а в кого й два.

Та ледви чи так скоро вiдпустили-б усiх сих людей з Коднi, коли-б, не вважаючи на вiяснене справи завдяки допитам оскаржених на муках, кодненськi суддi не завважили потрiбним допитати ще на муках Василя Весньовского, що своєю особою не викликав до себе довiря. В Кодненськiй книзi зберiг ся тiлько уривок „korporolnych konfessat“ сього донощика. Ось вiн.

Punkta na Wasyla Wissniowskiego inkarcerata ¹⁾.

1-mo. Czy byli w Umaniu Juzko, Maxym Magro y inni, czy rabowali, czyli nie, gdzie i kiedy?

R. i \dot{z} nie byli, tylkom się przez iednego konia zbalamutił, \dot{z} em na nich powiedział.

2-do. Za co pierwey powolywał tych ludzi, a potym odwołał, kto go namówił na to y jak go namawiali?

R. i \dot{z} mnie nie namowili, tylko mnie persowadowali, abym iam na dusze swoje nie brał, co teraz rewokuie \dot{z} em ich nie widział a ni ich znam“.

Натурально, що по сих виказах справа про запорожцiв коньче муєла скiнчити ся iх увiльненем.

Вся ся справа показує нам, як була призвичаєна польська слiдча комiсия до появ запорожцiв на Украiнi для пiдгриманя повстанських селян. Що до Перевертайла i його товаришiв, то тут очевидячки трапилась груба помилка, але в багатьох випадках запорожцi, прикриваючись торгвелею або потребою перейти за московську границю, в дiйсности лишались на Украiнi i брали участь в гайдамацькiм повстаню, приста-

¹⁾ Кодн. кн., ст. 16.

ючи не все тільки до невеличких загонів, але іноді й до великих ватаг, як напр. до такої, що була під Уманю.

Траплялось, що і запорожці йшли на підмогу повстанцям в тій певности, що сього жадає цариця; особливо легко опанувала така ілюзія тих запорожців, що жили оддалік від коша, сього запорожського осередка певних політичних новинок.

Для потвердження сього можемо покликатись на викази запорожця Олексія Погайця, обвинуваченого в гайдамацтві на суді київської губернської канцелярії 23 жовтня 1768 р.¹⁾. В виказах сих між иньшим читаємо: „...многіе запорожскіе козаки шли за границу въ Польшу, объявляя, что якобы по указу велѣно запорожцамъ собираться къ находящимся въ Польшѣ россійскимъ войскамъ противъ поляковъ для защищенія живущихъ въ Польшѣ греческаго исповѣданія людей“.

Таким робом, при всіх переполах, що стрічали запорожці для фактичного виявлення своїх симпатій до пригнобленої України, вони все-ж таки з'являлись туди, хоча й нелегально. Але не відбитись на числі запорожців, що приходили на Україну, згадані перепони не могли: колись в XVII стол. бувало все товариство йшло визволяти Українців, мало не десятками тисяч, а тепер з загального числа запорожців 13.000 чоловік²⁾ ледвидли якась тисяча проникла туди.

Переглянувши всі зібрані нами відомости про участь в коліївщині лівобочан, степових гайдамаків і запорожців, ми тільки й можемо сказати в друге те-ж саме, — що коліївщина то тільки слабій відблиск того, що було на Україні ранійш в XVII і навіть в початку XVIII стол. Сама вже рідка залюдненість України в XVIII стол., після руїни, мусіла спричинитись до досить мізерного обсягу сього руху. За час всього руху виступали десятки і сотки повстанців, тим часом як ранійш Полякам приходилось мати до діла з десятками тисяч і навіть сотками тисяч козаків і посполитих. З сторонніх учасників в коліївщині тільки лівобочане, треба думати, піддержували пов-

¹⁾ Максимович. Сочиненія, т. I, ст. 606.

²⁾ Скальковскій.

стане більш менш значними силами. Степових же гайдамаків перед кінцем столітя ставало все менше й менше — і підмога їх коліям була зовсім не така велика, як про се звичайно думають. На решті й саме Запороже тоді не могло давати якого-будь значного континента помічників. Наслідком всього сього і виникає той, як здаєть ся нам, безперечний факт, що коліївщина була рухом чисто-селянським, замкненим до того-ж в межі тільки більшої частини Київщини і Брацлавщини.

ГЛАВА IV.

Заходи уряду Річи Посполитої проти коліїв.

Витягнувши з можливою повністю з Кодненської книги все те, чим характеризують ся участники коліївщини, від ватажків до останніх помічників повстанських селян включно, ми вважаємо незайвим обернутись тепер до характеристики діяльності уряду Річи Посполитої в сам розпал коліївщини і безпосередно по ній, зібравши для сього ті дрібні розкидані факти, що в сій справі знаходимо і в тій-же Кодненській книзі і в польських мемуаристів.

Звісно, що в другій половині XVIII столітя все військо Річи Посполитої, що поділялось з давна на дві великі частини — литовську й польську, не містило в собі навіть по реєстрам 17.000. Але і з сього числа на оборону інтересів держави в межах українських воеводств, де вибухла коліївщина, припадала всього тільки чверть польської частини війська. А як в усій польській частині було 12.000 жовнірів, то в кожній з чотирох „партий“ сїєї частини могло бути по 3.000 чоловік. Можливо, що при відповідній військовій дисциплїні, такого числа досвідчених в військових вправах жовнірів було б цілком досить для вгамування селянського руху 1768 р., особливо коли взяти на увагу числову слабкість повстанців; але в тім бо й річ, що при браку в польськїм війську дисциплїни і „українська партія“, як і три останні, ніколи не містила в собі і двох третин потрібного їй

числа людей. Звичайно регіментар, се-б то начальник партиї, був десь на урльопі і його заступав якийсь його підвласний, що мав від нього титул „стражника“. Своєю дорогою, дуже часто не бували при війську і ротмістри, се-б то начальники корогов, на які розділялась вся партія; сї те-ж заміщали себе — поручниками, що знов таки часто виїздили в свої маєтності, поручаючи обовязки команди короговою намістникам. Але окрім начальників бракувало часто і „товаришів“ і „шерегових“, що складали корогви. „Товаришами“ звались виключно шляхтичі, записані з їх власної волї в корогву і їх при нормальнім порядку бувало по 25 чоловік в корогві, а „шереговими“ — ті слуги товаришів, що їх приводили з собою останні звичайно по 3—4 чоловіка для зложеня корогви. Завдяки вказаним відїздам до дому і начальників і підвласних, нерідко в корогві, замість нормального штатного числа 100—125 чоловік, бувало всього чоловіка 30—40. І така недостача людей траплялась тим частїйше, що на утриманє їх бракувало грошей: скарбові гроші, що діставали ротмістри від регіментаря для подїлу між товаришами, часто процвіндрювались на приватні потреби і бенкети, і таким робом хоч-не-хоч приходилось розпускати по домах частину жовнірів. При сьому-ж пани, що бундючилися своїм титулом „товаришів“, часто зовсім не думали про свої обовязки, вважаючи себе безкарними з боку суда при тодїшнім військовім розладдї¹⁾.

Не дивно, що при таких умовинах з „української партиї“ на місцї нерідко було чоловік 700 і багато-багато коли 1.000. З такими-ж силами, ще й нездїсциплїнованими, тяжко було вести акцію проти трох-чотирох гайдамацьких ватаг по 2.000 і по 1.000 душ в кожній і проти значного числа дрібних гайдамацьких загонів. Треба було поборювати і досить організовані гурти повстанців, що виступали під кермою Залїзняка, Швачки, Неживого, Бондаренка, і розбивати загани, що вели може ще більш небезпечну партизанську війну. А коли ще взяти під розвагу ворожих польському уряду барських конфедератів, що й їх королеви треба було првсмирити, то військова мізерність 700—1000 чол. мусить стати для нас зовсім очевидною.

¹⁾ Kitowicz. Opys obyczajów i zwyczajów. T. II, str. 74—84.

Тому то на початку руху ми зовсім не знаходимо в документах навіть згадок про польські відділи. Залізник, Швачка, Неживий, Бондаренко і всі загони зустрічають тільки оборону з боку Поляків, але не напад; але й оборона ведеться без помочи жовнірів і в Лисянці, і в Умані, і в Білій Церкві, і в Каневі — скрізь самі мешканці, Поляки і Жиди ведуть оборону та ще инколи народні міліції, що взагалі були для панів малонадійним елементом, про жовнірів же нема згадки. Ось чому хоч-не-хоч польському урядови зоставалось обернутись за підмогою до московського війська, що перебувало тоді в країні для вгамування барської конфедерації і підтримання вимог московської дипломатії у Варшаві.

Аж після того, як головне діло при боротьбі з повстанем було зроблено для Поляків генералом Кречетніковим, полковником Протасєвим і иньшими російськими офіцерами, — тільки після цього показують ся на світ божий польські под'язди і стають небезпечними для знесиленого гайдамацтва, але й тоді при сяк-так значній численности ватаги, польські відділи виявляють всі хибні сторони своєї організації.

В Кодненській книзі¹⁾ є слідство про відступлене под'язда, врядженого на Побереже (так звалась південно західна частина теперішньої подільської губ., що прилягає до Дніпра, вниз, починаючи з могилівського повіта) проти гайдамацьких відділів, що все ще тинялись по краю, хоча головні сили їх і були вже знищені московськими військами. Под'язд був під командою Камінського, товариша корогви панцирної. Камінський, вийшовши з Троянова, де містилась квартира війська коронного партії української і подільської, провів свій відділ на Побереже до місточка Бершади і коло цього місточка в селі Вербках прочув від людей, що сім гайдамаків з возами почують біля їх села. Зараз же послав він кілька чоловік для захоплення сих гайдамаків, що з огляду на мале число останніх і було виконано ними успішно. Всіх сімох гайдамаків з двома возами приведено до Камінського. Розпитуючи їх, він довідав ся, що недалеко стоїть більш значна гайдамацька ватага, чоловіка з півтораєста, і що самі вони —

¹⁾ Кодн. кн. ст. 501—513.

тільки відділ тієї ватаги. Каміньський, одібравши таку звістку, зняв ся з своєю короговою з місця і пішов, не кидаючи арештованих гайдамаків і їх обоза, в с. Білий Камінь. Туди прийшов він у день, в 12 годині і не встиг ще там розташуватись, як напали на нього гайдамаки, наскокуючи на польський відділ з страшним криком. Рятуючи жите, жовніри поховались в селянських хатах і звідтіля відстрілювались. Тривало таке становище мало не до заходу сонця, поки гайдамаки не підпалили хат, де засіли Поляки, і сусіднього гумна. Весь відділ, з огляду на численність гайдамаків, відповідно пляну Каміньського, муєв відступити до с. Пятківки. По дорозі туди була гребля і Каміньський, відступаючи завважив потрібним скористати з неї для відстрілювання від ворога, поки се було можливо. Але „gdy mnie — наводимо власні слова командира Каміньського — nieprzyjacielei nacisneli mocno żem się już utrzymać nie mogł, umyslilem porządna uczynić reytaradę, i jaka przynależy żołnierzowi, ale gdy zobaczyli moiey komedy ludzie wielką liczbę haidamakow wstrzimać onych nie mogłem, wzięli się do rozpruszki...“ Панічний страх охопив одначе не всіх, що були в корогві: як запевняв Каміньський, і він сам і декотрі з товаришів і шеретових, відступаючи, все-ж відстрілювались і давали опір гайдамакам. Та втікачів було немало; попереду всіх були: колишній стражник товариш Загоровський, капраль Павловський і шеретовий Маковський. Бачучи, що Загоровський втікає, командир Каміньський післав до нього шеретового Дудкевича з приказом вернутись на поміч йому, командирови, і вернути своїх підвласних шеретових. Але Загоровський, як казав він сам, даремно кричав про приказ командира втікачам-жовнірам; всі вони, не обертаючись в його бік, бігли на гору до с. Пятківки. Сам же він, Загоровський, тому, мовляв, не вернув ся, що вважав справу цілком погубленою і думав, що й самого командира вже вбито. Цікаво, що й Дудкевич, що привіз приказ командира вернутись, сам пристав до втікачів і командир побачив його аж у Пятківці. Загоровський скакав на коні так борзо, що загубив навіть свого списа і ні разу не стрелив з рушницї; боязливість свою він даремно виправдував тим, що списа ніби то загубив не він сам, а його слуга і даремно силкував ся запевнити, що наче-б то не стріляв тому, що ворог

не наближав ся до нього ні разу на просторонь вистрілу. Коли-ж Загоровський, втікаючи, побачив товариша Ігнатовського, поуз котрого їхав, то крикнув, що не може стримати переляканого коня і тому мусить втікати. Другий завзятець, шереговий Марковський, втікаючи, не мав при собі ні карабіна, ні шаблі, а де подів їх — не знати. Капраль Мацей Павловський, що втік разом з Загоровським, запевняв, що приказа вернутись Загоровський йому не переказав; коли-ж йому на слідстві пригадали, що він сам безпосередню чув переказаний Дудкевичем приказ і що, як невідлежний Загоровському, міг би сам спинити втікачів і бодай сам вернутись до Каміньського, то капраль на се нічого не відповів.

В тім, як поводитись тоді і декотрі иньші товариші і шерегові, теж мало почесного для жовнірської відважності. Майже в усіх виказах фігурують буряни, де ховались перестрашені пани товариші і їх слуги. З огляду на сі буряни сумнівними лицарями здають ся нам і ті „товариші“, що в своїх виказах роблять себе такими. Мимохіть якось в розповіджуванім ними бачиш як раз противне їх запевненю, і серйозні викази стають комічними. Особливо цікаві з сього погляду пісенітниця, розповіджені Васильковським, одним з товаришів, що те-ж був в сій історії. Він, на основі власних виказів, був поранений „w kzyża“ ще до переходу через греблю, а про те не переставав битись і на греблі. Коли ж тут його знов поранили в руку, то його задержав гайдамака, у котрого перед тим він, Васильковський, видер ратище і котрого задержав був сам. Трапила-ж ся сеся дивна зміна роль межі паном Васильковським і гайдамакою тільки завдяки тому, що гайдамака якимсь невідомим чином примудрив ся втікти від пана, добути собі списа, „nie wiedziec jakim sposobem porzucano“ паном Загоровським, і списом сим поколоти в плечі пана Васильковського. Пан Васильковський при сьому ніби то обернув ся до нього, вхопив ся за його списа (zlapalem mu za spise) і вони почали боротись (porwalismy się za barki). Тимчасом нагодились иньші гайдамаки. Вони хотіли пана Васильковського заколоти, але сього не допустив недавній противник його, що раптом перевернув ся в його-ж добродія. Гайдамаки тоді погнались за втікачами, лишивши Васильковського з його гайдамакою. Сей же останній обмежив ся тим, що обдер пана і потім казав йому сховатись

у бурян, що він, пан, і зробив. В виказах се виглядає так: „ten mnie obdarszy roskasal mi się zachowac w burian, com uczynił“. Аж у ночі пан Васильковський виліз з своєї кривки і, найнявши в Пятківці підводу, поїхав в м. Бершаду, де зібрав ся тоді розбитий відділ.

Сам пан командир, або комендант, як його величають в нашім документі, пан Каміньський виказав, що не вважаючи на утечу багатьох з його відділу, лишав ся ще на греблі, даючи опір гайдамакам, і попростував за втікачами до Пятківки не скорше, як відступили гайдамаки. Але иньша картина малюєть ся перед нами з виказів шеретового Вітвіцького. Вітвіцького сього підчас атаки гайдамаки немов би сильно порубали і він вже за греблею впав з коня, а той втік. Лежачи на землі і не маючи сили підвести ся, Вітвіцький бачив, як поуз його в Пятківці на гору скакали від греблі „товариші“ і „шеретові“. Проминув його і пан комендант Каміньський, „za którym haidamaci gonili“. Виходить, значить, що Каміньський не дочекав ся поки відступлять гайдамаки від греблі і сам мусів піти за прикладом Загоровського, Павловського і иньш. Шеретовий Вітвіцький знесилений був очевидно не довго. Він почув потребу сховати ся від гайдамаків, що скакали поуз його, в той же класичний бурян і перебути там до ночі, а в ночі він зміг дійти до Пятківки і звідтіля підводою доїхати в Бершаду. Вся баталія здавалась Вітвіцькому дуже гарячою. На основі слів його, тільки прудкістю кіньських ніг і могли вирятуватись жовніри в пятківській баталії. „Kto miał konia zlego — ten zabity został“, і „ten był na przendzie y bez razu został, kto miał konia dobrego“.

Дійсно, було кілька вбитих і поранених, але живих і цілях з числа усіх їх було більше. Всі вони зібрались на решті в Пятківці, а звідтіля вже вкупі з „комендантом“, що догнав їх, рушили в Бершаду. В се-ж містечко прибули на окремих підводах і ранені, що сховали ся в буряні, коли гайдамаки кинулись на здогін. В Бершаді, як казав Васильковський, „komęda sie ulokowała goiąc się“.

З усієї цієї справи видно дуже виразно, що межі жовнірами панувала повна розгнуданість, що в їх не було ніякої свідомости своїх обовязків до співгорожан і що відважність

в них могла би бути викликана тільки особистою небезпечністю та й то при умовині, що від небезпечности сїєї не можна би втікти. Тим часом становивше їх братів, що не вєпіли втікти з країні, доходило часом справді до рослуки і не багато треба б було польському жовнірови патріотичної сьвідомости для того, щоб енергічно стати в їх обороні, тим більше, що взагалі Поляки, вийняті з умовин деморалїзації, не лякливі. Для потвердження і їх часом завзятої відваги і тієї біди, що терпіли тоді пани, можемо покликатись, в додаток до росповідженого ранійш, на один з епізодів сього повстаня — на напад відділу гайдамаків з кількох десятків чоловік на село Різану Криницю коло Умані¹⁾. Ватага ся відлучилась від Залїзняка, що пішов до Умані і була одним з багатьох загонів, що вели партизанську війну. Підчас її нападу — в Різавій Криниці лишались: шляхтич Янковский, його брат шляхтич Гусаковский і инші. Жінки їх, діти і старі сховались в житах біля села, а три названі особи засїли в хатах і звідтіля влучно стріляли в свого ворога. Багатьох вони вбили й поранили, вбили й того селянина, що з припорученя гайдамаків привіз до хат соломи для підпалу. Але пожежа примусила їх покинути свою крївку: Янковского вбили тут же, брат його згорів в огні, а Гусаковского схопили, вивели за село і там убили. Другого дня декотрі з селян Різаної Криниці, що не брали участі в сїй справі, знайшли в житах убитих: пана Кондрацкого, жінку і дочку Гусаковского. Ті, що, сховавшись на той час, zostались живими, вернулись по відходї гайдамаків знов у село, та на їх біду наспів туди новий гайдамацький загон з 5 чоловік, з ватажком з села Буків, що був потім повішений. Зараз же знайшли пані Бачинську і Кондрацку з дітьми, що вернулись в село, і немилосердно вбили. Тільки діти Бачинської, дочка і син, втікли до селянина Івана Шевця і він їх вирягував від смерти.

І от при таких то нещастях польської людности в країні — польські жовніри не виявляли майже ніякої діяльности! Тим часом жовніри сї самі були і Поляками і католиками і не могли, подібно українським селянам, обурюватись тими кривдами,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 93—94.

що чинили польські пани-католики під захистом законів Річи Посполитої, українській людности в країні. Для жовнірів пани сї, в їх небезпечнім станї, були тільки нещасними братами і боронити їх вони були обовязані, але от сього власне й не було, і не було завдяки повній розгнузданости, що панувала в польському війську.

Всї сї річеві вади „українська партія“ виявляла підчас управи нею реґіментаря Воронїча. Під кінець руху вів, ніби спонуканий хоробою, і зовсім усунув ся від справ, поїхавши в свою маєтність¹⁾. Для поліпшення справ король післав на Україну коронного гетьмана Бранїцького з королївськими полками і литовською гвардією. Тодїж доперва явив ся на Україну пан Стемпковскій, комендант корогви, що складалась з польських рекрутів; проти українських повстанців Стемпковскій вів гусарські і панцирні корогви, де загальним числом було не більше 400 душ. Але появились сї сили на Україні вже тоді, як генерал-майор Кречетніков і поручник Гурєв розбили гайдамаків Залїзняка²⁾. Більшої військової акції тоді вже не можна було сподіватись: проти гайдамаків, що ще бродили в країні і нападали подекуди, вистачали і такі військові сили, як сили невеличких под'яздів, на взір под'язда пана коменданта Каміньського, що про нього була в нас бесїда висше. Прійшов час не війни з повстанцями, а суда над ними. Коронний гетьман Бранїцький віддав справу суда над гайдамаками Стемпковському, що рівночасно був наставлений королем за реґіментаря української партії замісь Воронїча, що пішов вже на спочивок. Сам же Бранїцький мусїв, сполучившись з генералом Кречетніковим, іти на атак барських конфедератів, що були замкнені в Барі і сварились між собою³⁾.

При Бранїцькому, його-ж власним присудом, тільки покарано Гонту, розчетвертувавши його, і то не в Умані, а в с. Сербах, біля пограничного міста Могилева. Бранїцькому здавалось, що пролити кров Гонти там, де пролилась кров невинних жертв його озвїрення, було-б образою для останніх⁴⁾.

¹⁾ Скальковскій. Навады гайдамакъ, ст. 123.

²⁾ Adam Moszczyński. Pamiętnik do historyi polskiej ст. 148.

³⁾ Adam Moszczyński. Pamiętnik do historyi polskiej, ст. 152.

⁴⁾ Bunt hajdamaków. Rzeź humańska, ст. 114. (вид. Рачапського, що містить в собі мемуари трьох осіб).

При Браніцькому-ж Поляки і Москалі поділились забраними в полон гайдамаками. Всі гайдамаки, що були підданими Річи Посполитої, мусли підлягати судови польського уряду, всі-ж із гетманщини, Слобідської України й Запорожа судови російського уряду. Автор „Rzezi humańskiej“⁴⁾ каже, що Браніцький після сього поділу відправив ніби до Львова 800 бранців, в Броди 500, у Винницю 300 і певне число в якісь інші міста. На основі слів автора мемуарів, всіх бранців було кілька тисяч, при чому ніби то самих запорожців було 1.500 чоловік. Прибільшеність сих чисел здаєть ся не підлягає сумніву. Як запевняє Тучапекский, напало на Умань з Залізником 500 гайдамаків та 700 Гонтиних козаків²⁾. Окрім того є ще инше запевненє, що ніби під Умане знов таки було не кілька десятків тисяч повстанців, а всього тільки 2.000³⁾. З усього-ж сього ясно, що Браніцький не міг порозселити стільки бранців по різних містах, скільки каже згаданий висше анонімний мемуарист. На решті є й просте запевненє д. Скальковського на основі відомостей з сїчового архиву⁴⁾, що Кречетников під Уманю захопив 887 чоловік гайдамаків і 150 запорожців. Вважаючи се останнє запевненє, як основане на документних відомостях, більш віригідним, не можна не прийняти скептично і запевненє Вероніки Кребевої (мемуар її при всіх своїх достоїнствах містить в собі і багато невірностей і недокладностей) немов би Стемпковский з під Умані повів для суда в Могилів 2000 чоловік⁵⁾. Що до забраних тоді в полон гайдамаків і їх розсилки для кари над ними з під Умані, то Кребе справді подає нам одну очевидячки певну відомість, а власне, що Стемпковский вивів полонених гайдамаків з Умані тому, що в нього було всього 400 чоловік кавалерії і він бояв ся селян, що мали тоді в себе багато зброї і могли за одну хвилину зібратись в великім числі для визволу арештованих⁶⁾.

1) Ibidem, ст. 114.

2) Bunt hajdamaków na Ukrainie. Вид Рачинського, третій мемуар, ст. 126 і 127. В „Навздахъ гайдамакъ“ — Скальковського наведено той же мемуар, ст. 213 і 214.

3) Скальковскій. Навзды гайдамакъ, ст. 107.

4) Ibidem, увага на ст. 112 і ст. 109 текста.

5) Уманская рѣзня. Записки В. Кребсъ. Вид. д. Реви, ст. 31.

6) Тамже, ст. 28, 31.

Відомість ся тим певніша, що Браніцький і Кречетніков тоді вже вирушили з своїми військами до Бару для облоги конфедератів.

Як же поводив ся польський уряд на суді з заганими в полон гайдамаками? Відповідь на се питанє ми знаходимо і в польських мемуаристів і в документах Кодненської кнвги. Не можна при сьому не завважати, що материял про суд над гайдамаками не досить ще вияснений, тим більше, що відомости мемуаристів не визначають ся пунктуальною певністю. Тойже фактичний материял, що нам пощастило видобути з Кодненської кнвги, на жаль не зовсім пригодно брати для порівняня з відомостями про те-ж саме у мемуаристів, бо останні по більшій частині говорять про суд над гайдамаками зараз по їх вгамованю, а Кодненська кнвга наша подає судові слідства справ у 1769 р. і навіть в 1770. Певно, що рік, півтора пізнійше по знищеню гайдамацького руху судді могли инакше дивитись на оскаржених, як зараз по самім знищеню. Лишаєть ся значить ігрупувати увесь материял власне відповідно джерелам, звідки приходить ся його черпати і відповідно чаєу, коли переводилось слідство.

Висше ми вже сказали, що зараз по уманському розпорядку Кречетнікова гетьман Браніцький надав регіментареві української партії Стемпковескому право суда над заганими в полон гайдамаками. Жовчний, розлучений Стемпковеский не гаячись заходив ся коло сїєї справи. Мемуарист Ліппоман так розповідає про його діяльність: „регіментар Стемпковеский, опісля воєвода квівський (?), прийшовши з своєю командою в Лисянку, казав повісити шістьдесять селян без огляду ні на які юридичні форми. Далі розіслані по селах і малих місточках відділи московського і польського війська випитували всюди — чи нема де належних до повстаня селян, брали їх і висилали в різні місця, а найбільше в місточко Кодню біля Житомира, де містилась військова команда. Там же над викопаною глибокою ямою кожному ввійманому, привязаному до колоди, що лежала на самім краю ями, кат сокирою відтинав голову, потім і голову і тіло кидав в яму. Наповнивши одну яму, викопували другу. Таким чином позбавили життя страшенній силі селян. Могли там наложити головами і невинні жертви, підбиті на повстанє злостивою зграєю. Загиба

невинних була можлива, бо вистачало найменшої причіпки до обвинувачення в приналежності до повстання в тій або иньшій формі¹⁾. Невідомий автор иньшого мемуара — Rzeź u mańska, вид. Рачиньским в Познаню, так поясняє діяльність Стемпковського: ...„після того, як Стемпковский налюбував з екекуції над Гонтою, він сказав: „не він один викликав біду, тож не він один мусить і загинути“ — і розпочав страшне слідство“²⁾. Тучапский теж у своїм мемуарі зазначає лютість суда Стемпковського: „губили і карали тоді гайдамаків ріжними способами: стинали голови, вішали, відтинали одну руку або ногу, били різками. Сьвідками сих кар були Каменець, Львів — там повішено 200 гультаїв, — Кремінець, Винниця, Житомир, Летичів і иньші міста, де по 7, 5, 8 були позбавлені життя“³⁾. „Декотрих навіть, читаємо ще в „Навздахъ гайдамакъ“ д. Скальковського, мучили особливо придуманим способом, вартим дикарів американських. Нещасним обидві руки обвязували коноплями, змоченими дьогтом, запалювали і так водили по селах і місточках. Ще багато старих людей в західній Росії памятають ще (д. Скальковський писав свою книгу в 1845 р.), що малими дїтьми бачили таких нещасних покалічених уже дуже старих, що, сидячи коло церков або на великих шляхах, просили милостинї. Народ подавав їм і на питанє цїкавих: „що се за люде“ відказували: „не питайте — то люде бувалі“⁴⁾.

До безперечного звїрства особисто Стемпковського з усіх страхів, занотованих мемуаристами треба одначе насамперед зачислити тільки крайню квапливість при присуджуваню кари смерті і недотримуванє юридичних форм, — наслідком чого натурально могли бути грубі помилки. Виправдувати його, хоча-б почасти, в сїй справі тим, що суд його і тамошньої комісії був суд військовий, не можна: суд його був скорійшим всякого можливого військового суда. Але-ж далї може не зашкодить, при виясненю собі жоретокости кар над гайдамаками

1) Liproman. Bunt hajdamaków (вид. Рачиньского), ст. 49.

2) Теж вид. Рачиньским. Другий мемуар, ст. 116.

3) Теж вид. Рачиньским. Третій мемуар Тучапского, ст. 143.

4) Скальковській. Навзды гайдамакъ, ст. 125.

пригадати і мирні закони того часу, ті пункти литовського статута, що під них можна-б було підтягнути злочинства гайдамаків.

Насамперед візьмемо на увагу пункти що до злочинств проти стану державного... Бачимо, що кожний, що чинив на шкоду монарху або державі, чи своїм помішництвом ворогови чи яким иньшим робом, підлягав четвертованю. Далі до сього безпосередно додано: „равной и тѣ подлежатъ казни, кон тако- вому преступнику совѣтомъ либо какимъ нибудь дѣломъ вспомо- ществуютъ или, заподлинно о томъ вѣдая, не донесутъ“. Пункти сї знаходимо в литовському статуті в розділі 1, арти- кулі 3, параграфі 3.

Не тяжко бачити, що всі селяне, арештовані зі зброєю в руках і всі що близько до них стояли і знали про їх участь в повстаню, але не донесли на них, по закону мусіли бути четвертовані. Коли-ж навіть Стемпковский не до всіх прикладав власне сей рід кари, то тільки за браком катів і часу, бо че- твертуване — кара найбільш тревала.

Далі, що до помішництва бунтівникам, кожного разу з у- спіхом можна було прикласти пункт 3 розділу, артикула 48, де йде мова про недоставляване ворогу держави „воинскаго оружія, такожъ желѣза, стрѣль, пороху, селитры, свинцу и другихъ военныхъ и кормовыхъ для людей и скота припасовъ“, а також нічого иньшого, „изъ чего бы тое дѣлать дерзнулъ, того смертью — усѣченіемъ головы — казнить, а таковыя оружія и припасы и все его пожитки взять въ казну“.

Безперечна річ, що й на основі сього пункту в числі жертв Стемпковского мусіло-б бути не мало „sciętych“.

Кари смерти повішенем на шибениці заслугували на основі §§. 1. і 2. артикула 7, розділа 14 і злодій і на злодій- стві піймані з краденим і без краденого, „если покража явнт- ся цѣною выше 20 рублей“¹⁾. При крадіжці-ж в квоті мень- шій як 20 рублів і при кількаразовім повторюваню таких кра-

¹⁾ Рубель л. литовського статута по дослідю Чацкого = 35 польським золотим і 21 $\frac{24}{50}$ грошам або 5 р. 36 к. на наші гроші. Теличенко. Очерви кодиф. малор. пр. „Кіев. Стар.“, 1888 р., книга 10.

діжок певною особою карав привселюдно коло стовпа різками або канчуками і втинали вуха.

В розділі ж 11, артикулі теж 11, сказано і про помішників злодіям. „Кто бы, читаемо в означенім пунктї, вору помоществоваль... либо у себя краденныя вещи передерживаль, продаваль или бы онимъ съ ворами дѣлился... тотъ таковой же винѣ и казни, какъ и самъ воръ, подлежатъ будетъ безъ всякаго послабленія“.

Знов таки ясно, що і сї пункти закона про злодіїв при бажаню принизити політичного ворога цілком свобідно можна було прикласти до бунтівників, що судились в Кодненській комісії.

Страшні кари накладав статут і за убійства, поранення, бите, особливо дідичів.

За убійство посполитим властителя свого або взагалї шляхтича прирікалось четвертуванє, за пораненє — відітненє голови, за бите або й просто погрозу — відітненє руки (Статут, розділ 11, арт. 9; розд. 11, арт. 29, §. 1. і арт. 49, §. 1).

Що до повстанців коліїв, пункт сей скорше ніж попередні можна було прикладати без натягненя.

Показавши таким робом, що Стемпковскій для виправданя своєї жорстокости до відданих в його руки людей міг би в багатьох випадках покликатись на закон, ми зовсім одначе не маємо на увазі виставляти його чоловіком закона. Ні, Стемпковскій і його комісія певно не инакше повелись би в ролях судей, як повелись вони в дійсности і в тїм разї, коли-б закон не відповідав їх жорстоким бажаням. Росирава була би та сама і при слабшїм законї, тїлько самий закон прийшлось би усунути.

Переходимо до відомостей, що подає нам Кодненська книга. Про гуртове вигублюванє гайдамаків в книзі сїй майже нема згадок, мабуть тому, що, як ми вже сказали, вона містить в собі розгляд справ у 1769, 1770 і 1771 рр., коли перше обуренє Поляків вже пройшло. В однім тїлько документї є вказівка на те, що в Шаргородї переводилась езекуція четвертованя над 25 гайдамаками з Ружина і Каменоватої¹⁾. Але коли нема в нашій Кодненській книзі частїйших

¹⁾ Кодн. кн., ст. 591.

згадок про гуртове вигубленє повстанців, то за те є досить по-
одиноких кар смертю. З 336 справ 218 скінчилось відобранєм
життя оскарженим, 34 битєм різками і тільки 85 увільненєм.
Сказати про увільнених судом, що вони уникли кари, не можна:
вони, вперше, до суда тримались увязненими чи там де їх
піймали, чи в кодненській ямі, а вдруге на допиті, для кра-
щого виясненя справи кодненська комісія нерідко заживала
катування 1-го степеня — битя різками. Зі справ, що скінчи-
лись каліченєм оскаржених, в кодненських документах є тільки
одно: якийсь Степан Мисловський за вбийство осадчого На-
гурного, винуватця смерти його родички, а також за вбийство
чотирох Жидів був покараний відітненєм руки і ноги ¹⁾. З 218
покараних 9 четвертовано, 151 стято голови, 57 повішено і 1
посаджено на кіл.

Четвертованя, як бачимо, заживали в Кодві досить рідко
з огляду на довготривалість сїєї кари і за браком катів. Її практи-
ковали тільки в виїняткових випадках. Четвертували, по перше,
декотрих запорожців, що чомусь підпали польському суду,
потім ватажків гайдамацьких загонів, що трапились йому в руки,
і на решті селян, що виявили велику лютість підчас вигубленя
шляхти тим, що видавали їх на смерть і самі вбивали часто
після того, як ті купили собі у них ніби безпешний захисток.

Із запорожців четвертовано Федора Базарного, Левка
Малого і Клима Білого ²⁾, що були в загоні Савки Плиханен-
ка. — З ватажків гайдамацьких четвертовано Степана Голо-
вацького, що заходив ся з своїм загonom біля Шполи ³⁾ і Савку
Плиханенка, що мав невеликий відділ із запорожців, в тім
числі троє згаданих висше, і обертав ся біля Білої Церкви ⁴⁾.
Інші ватажки, як знаємо, не попали на суд в Кодню. За ви-
дачу і вбийство шляхтичів, що золотом купили собі захисток,
четвертовано Якіма Зарудного, Гарасима і Кирила Рома-
нюка ⁵⁾.

¹⁾ Кодн. кн., ст. 523.

²⁾ Кодн. кн., ст. 482.

³⁾ Кодн. кн., ст. 539.

⁴⁾ Ibidem, ст. 482.

⁵⁾ Ibidem, ст. 482.

Під зазначені вище категорії не підходить один — се Роговский, що був колись жовніром і приймав участь в убійстві на дорозі якогось шляхтича ¹⁾. На решті не менш люта кара як четвертованє — посадженє на кіл — спіткала згадуваного нами багато разів шляхетського ренеґата — Миколу Чоповського, що був в найбільш здісціпнованій, ідейній гайдамацькій ватазі Семена Неживого ²⁾.

Зі справ, що не все кінчились карою смерті, особливо виразно малюють нам жорстокість кодненських судів справи тих селян, в кого знаходили щось з награваного при повстаню 1768 р. Селян таких звичайно карали канчуками по довгім увязненю до суда, а часом навіть смертю — відтинанєм голови або повішенєм ³⁾. Звістно, в декотрих випадках володїне награваними річами могло сьвідчити про співучасть в повстаню, але-ж в багатьох випадках можна було набути грабованє і не знаючи зовсім того, що його придбано нельґальним способом; до того-ж ми знаємо, що, награвувавши, ватаги нерідко продавали все добуте окремим купцям, що їздили за ними ⁴⁾; тому-ж легко могло статись, що награванє попадало опісля від купців до людей цілком невинних способом простого купна.

Не мало терпіли від жорстокости кодненського суда і родичі невідшуканих колїїв. Батька, дядька, вітчима брали часто замість сина, свояка, пасинка, що втік за границю ⁵⁾. Суд не все карав їх, але саме вже увязненє в кодненській ямі коштувало багатю.

Взагалї в судовім процесї того страшного часу вражає нас те, що зовсім не зверталось уваги на брак хоч якого небудь доказу винуватости оскарженого. Напр. Мартин Швець з Теплина Уманського на слїдствї оказав ся винним в крадіжці річей і коней, а тим часом йому присудили стяти голову — за гайдамацтво. Мотивом до сього присуду був та-

¹⁾ Ibidem, ст. 493.

²⁾ Кодн. кн., ст. 482.

³⁾ Ibidem, ст. 447. Справа Савки Малого.

⁴⁾ Див. сю статью, розд. I.

⁵⁾ Кодн. кн., ст. 452.

кий вивід кодненських судів: *Martyn Szwiec przez zwerchnost dworska tu w sekwestr odeslany zostal, to iuz nie bez racyi haিদamactwa*“¹⁾). Але в сїм випадку ми маємо, правда, до діла з особою, що судилась за крадіжку більш як 20 руб. і тому в Кодні могли присудити їй кару смерті і не з політичного мотиву. Що-ж, окрім політичного мотиву, могло мати значіне в присудї на смерть, способом повішення, Панаса Галайковського з Соколівки, що на судї цілком ні в чому винним не оказав ся? Політична винуватість сього чоловіка була для судей досить доведеною тим тільки „*že (Galaikowsky) przez Ip. Żebrowskiego przyslany*“²⁾). На решті цікавий для вяснення польської легкомисности на судї і такий факт. Жінка селянина Петра Носенка, мешканця уманського, донесла на чоловіка — ніби він хотїв її вбити. Сього було доволї, щоб комісія запідозрила Носенка — і в гайдамацтві. Коли-ж при огляді побачили у Носенка подряпаний пупець, то підозріне трохи не перейшло в певність. Але Носенко став енергічно запевняти, що жінку свою він тільки потовк і зовсім не нахваляв ся вбивати і що пупець йому поранив козак Яценко. Після сього судді обмежились тим, що покарали його різками, все-ж таки висловили йому своє недовірє, сказавши: „*nie od kozaka ty iestes podkloty, ale od lacha, ktoregos ty tam pod czas ryzaniny klul, a moze nie iednego, ale kolo sta — gdyż tam każdy klul, chyba ten nie klul, co by rąk nie miał, a ty się tu zapierasz*“³⁾). Натурально, що далї йти судовій підозрілости вже було нікуди.

При такім більш ніж суворім прикладаню жорстокого закону, загинула велика сила спершу забраних в полон зі зброєю в руках, а потім зовсім безборонних селян, що підчас руху теж виступили були в оборонї свого життя і віри від тяжкого польсько-увїятського гнету. Скільки власне покарав смертю Стешковський — сказати важко. Кодненська книга наша, кажемо знов, не містить в собі всіх справ військово-судової комісії і 218 чоловік покараних смертю, що зазначено в нїй, є тільки мізерною часткою. Але коли навіть і справдї багато загинуло від руки ката,

¹⁾ Кодн. кн., ст. 439.

²⁾ Ibidem, ст. 491.

³⁾ Ibidem, ст. 344.

то все-ж не 30.000, як запевняє, наприклад, Адам Мощинський¹⁾. Думаємо, що при тодішній малій залюдненості країни і всіх повстанців, як в вагагах, так і поза ними, не було 30.000. А про те, коли навіть зменшити число вв'язаних Поляками в 5—6 разів, то все ж таки винищене такої кількості людей свідчить про нерозуміння польським урядом правдивих інтересів власної держави. Навіть з точки погляду шляхтичів-дідичів, що найбільш за всіх потерпіли від коліїв і що за їх інтересами обстає наприклад Адам Мощинський, величезна кількість покараних смертю в ділом нерозумним, бо-ж тим самим пани позбулись потрібних їм робітників. На думку Мощинського, краще було зробити так, як зробив комендант львівський, полковник Коритовський. Сей останній відданих йому 60 молодих, здорових, міцних гайдамаків не повісив, подібно иньшим комендантам і Стемпковському, а примістив їх на своїй фабриці, яко робітників: він „wymurował nimi pod owczas jedne z najpiękniejszych kamienie w rynku miasta Lwowa, trzymając ich w miejscu zdrowem i (певно) bezpiecznem; karmił ich za to i odziewał, że mu służyli do fabryk, aż do czasu zabrania Lwowa przez Austryaków, gdzie wtenczas uwolnieni z aresztu, popowracali do domow“²⁾. Міркуючи далі, як міг би ще зробити польський уряд, Мощинський каже: „jeżeli nie można było nasładować pułkownika Korytowskiego, to należało przynajmniej, potrąciwszy naczelników, decymować tylko dla przykładu zwiedziony lud i nie gubić haniebnie młodzieży do 30 tysięcy (!) naizdrowszej i nadorodniejszej złem zgorszaniem i smutkiem, że nie było i katów do wieszania ich po miasteczkach, tylko jeden drugiego wieszal bez przygotowania religijnego na śmierć“³⁾. В країні, де бракувало людности, такий факт винищення людей був верхом нерозуму, звістно, тим більше що ще перед 1768 р. навіть такий невидний чоловік як губернатор Младанович, настановлений на сю посаду Потоцьким, вважав потрібним хоча-б тільки в інтересах свого патрона, мало дбаючи про державу, всіма силами збільшувати число людности в припорученій йому

1) Adam Moszczyński. Pamiętnik, str. 150.

2) Ibidem, str. 149.

3) Adam Moszczyński. Pamiętnik, str. 150.

Уманщині і одним з його заходів було повернене до мирної праці ввійманих ним і присуджених домініяльним судом на смерть цїлих соток гайдамаків. Робив се він звичайно так, як каже анонімний мемуарист: оголошував скрізь літа і провини увязнених і присуджених на смерть; для огляду їх пускав в тюрму людей, при чому всі навч бачили, що ввіймані люде — молоді, бадьорі, міцні, здорові; коли-ж яка дївчина (mlodzika) при наближеню терміна для виконання присуду заявляла, що той чи иньший з бачених нею осуджених їй любий і що вона готова бути його жінкою і після того виявляла готовість відвести вибраного нею з місця катування, обнявши його рукою або зачепивши за шию хусткою, — то Младанович таких щасливих людей зовсім увільняв і навіть давав їм ґрунти за їх певні обовязки для дїдича; таким робом дано було країні чимало таки нових родин ¹⁾. Якийсь спосіб амнестії, коли й не такий романтичний, як спосіб Младановича, муєв би був вибрати і польський уряд, тим більше, що в компетенцію короля, як і всякого заступника зверхньої власти в иньших країнах, виходило що найширше право амнестії.

Тим часом, як признають і самі Поляки, наслідки вгамування повстаня були дуже страшні. Цитований що йно мемуарист подає, що по вгамуваню повстаня на Україні мало лишило ся селян-господарів: вони виходили в Волощину, в Крим, в „Москву“, на Дін, — і степи знов спорожніли так, що здавались майже не займаними ²⁾. Ті-ж, що лишились на місцях, хилились під вагою свого становища, а коли завели знов перший порядок з крутим розмежованем всеправної шляхти і безправного поспільства, та багато з них почало різатись, вішатись, топитись ³⁾.

Сим ми закінчуємо нашу характеристику діяльности польського уряду Річи Посполитої в розпал колївщини і безпосередно по нїй.

¹⁾ Вид. Рачиньского Bunt haidamakow, 2 мемуар, ст. 70.

²⁾ Bunt haidamakow, ст. 116

³⁾ Ibidem, ст. 116, 117.

ГЛАВА V.

Відносини до колівщини сучасних їй російських діячів.

Значіне колівщини в житю південно-руської української людности історія довго не могла собі гаразд вяснити, завдяки масі непорозумінь, що окутували сей народний рух з багатьох причин — і наслідком легковірности найблизчих переказувачів фактичного його боку і на решті наслідком грубої тенденційности в той чи иньший бік ріжних досліджувачів, що чомусь ніяк не могли поглянути на події 1768 р. на Україні, як на прояву самостійно свідомого протесту українського селянства, пригніченого Поляками з боку соціального і релігійного; всім їм здавалось, що рухом сим конче мусів керувати самий російський уряд, при чому Катерині II то накидувалось відкрити пропаганду повстаня маніфестами, то ще хитрійші нацьковуваня до сього, що нагадували таємничі натяки, роблені Владиславом IV., королем польським перед повстанем Хмельницького, в розмові з останнім про його кривди.

Але пора ілюзий що до співчутя тогочасного російського уряду гайдамацькому руху 1768 р. — минула безповоротно. Не стало наслідувачів ні Шуйському з Моравским, що кричали про підбурюванє на бунт великою державою в сусіднім королівстві¹⁾, ні російському історикови, що хилив ся до думки, немов би потайні піддражнюваня українського селянства проти Поляків були наслідком щирого співчутя Катерини II до бід сього селянства. Очевидна невстійність розповсюджених межі самими коліями чуток про маніфест російської цариці і незугарна штучність як сього маніфеста, так і маніфеста польського укладу, накиненого Катерині II тенденційними польськими публіцистами, — все се, як показано вже нами више, дуже виразно впливало на верх в останні роки, особливо по надрукованю недавно виявленого на світ правдивого маніфеста Катерини II.

¹⁾ Morawski. Dzieje polski. V. 87. Jos. Szujski. Dzieje polski. IV. 404.

Звістно, багато дечого після сього при виясненю коліївщини показуєть ся в иньшій сьвітлі і насамперед самий рух стає перед очима досліджувача самостійним, бурхливим вибухом знеможеної гнетом народної душі і невичерпної фізичної народної моцї, потім мимохіть виникають питання, звернені до перших коментаторів цікавого для нас періода: з якої-б речи Катерині II спало на думку підбурювати на бунт руських селян Річи Посполитої, коли безперечно войська її були потім головними гальмувачами сього бунту і коли тих гайдамаків, російських підданих, що захопили гальмувачі, віддано опісля Катериною-ж на суд і тяжко покарано? Очевидність обопільної виключности сих двох фактів — і явна неможливість першого з них при другому більш ніж доказана.

Але цікавість напроваджує нас і після таких певних виводів на нові непорозуміння. Від нас невідступно починає вимагати розв'язання ще й иньше, важне для зрозуміння річи, питання — чому російські діячі другої половини XVIII столітя, граф Панїн, князь Рєпїїн, граф Румянцев і иньші, завважили потрібним власними силами задавити гайдамацький рух, скоро він виникнув з тих же дисидентських прав, що з успіхом в польськїм соїмі боронили послі Катерини II?

Думаємо, що й сьому непорозуміню може прийти кінець, коли для виясненя справи обернемось до купи того фактичного материялу про польські події другої половини XVIII столітя, що знаходимо у Соловйова в XXVI і XXVII томах його „Історіи Россіи“, в „Сборникъ Имп Рус. Ист. Общ.“ в томах XX і XXII, в „Арх. ю.-з. Россіи“ в томах II і III першої частини та переписці графа Румянцева з графом Панїним і иньшими, надрукованій в „Кіев. Стар.“ 1882 р., в книжках 9 і 10 і 1883 р. теж в книжках 9 і 10.

Приступаючи на підставі сих джерел до розгляду поданого висше непорозуміння, ми в конечности мусимо на хвильку залишити чисто українські події і залізти в нетри широкої європейської політики другої половини XVIII столітя, бо від тих чи иньших комбінацій власне в сій політиці залежала та чи иньша дбайливість про найпотрібніші хатні і сусідні справи тодішнього російського уряду.

Занадто знаним вважаєть ся той факт, що важні історичні рішення тих або иньших питань народного і міжнарод-

нього життя далеко не все бувають наслідком плянів, заздалегідь прийнятих і обдуманих діячами на історичній авансцені. Даремно, наприклад, на передодню розділу Польщі в шостидесятих роках минулого століття, стали-б ми шукати яєних скілько-будь мотивувань того, що було зроблено спільними зусиллями Пруссів, Австрії і Росії. Правда, темна свідомість можливості коли не розділу Польщі, то її сполученя з Росією висловлювалась кількаразово в протягу XVIII ст. і навіть ранійш у XVII ст.; але від плянів наприклад Олексія Михайловича бути вибраним польським королем по смерті Яна Казимира і таким робом сполучити Річ Посполиту з московською державою, до практичного здійсненя такого союзу було безконечно далеко. Не близько було до сієї-ж практичної справи і від непевности польських соймових послів початку XVIII століття, що Петро I, ставши признаним ними за імператора всеросійського, основуючись на сїм титулі, не відбере в Польщі всі руські провінції. Сам Фридрих II, сей політичний вгадчик XVIII ст. невдовзі по виборі Станислава Понятовского на польського короля марив не про розділ Польщі, тільки про конечність лишити її в тім летарзі, в якій вона впала, завдяки своїй конституції, що санкціоновала державний нелад, при чому істнованє Польщі, хоча-б в летаргійнім стані, він вважав можливим і по віддаленю зі сцени Станислава Понятовского і взагалі в далекій будуччині¹⁾. В російських же діячів Катерининих часів що до Польщі, зараз по виборі на короля її Станислава Понятовского, були зовсім иньші пляни, ніж пляни розділу або анексії. Але в сих плянах Польша не мала осередкового і вииняткового становища. Річ була в підтриманю славної політичної рівноваги і в захованю для Росії поважного і незалежного становища в ряді європейських держав, а при таких цлях Польша мусіла бути тільки одним кільцем в ряді иньших, що входили в склад кованого тоді міжнародного ланцюга.

Причини заходів для захованя Росії відповідного місця в ряді иньших держав містились в тодішніх дипломатичних

¹⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XXVI, ст. 11; т. XXVII, ст. 205. Сбор. Имп. Рус. Ист. Общ. Дипломатическая переписка прусскихъ посланниковъ при русскомъ дворѣ, т. XXII.

відносинах. Франція, принижена Фридрихом II підчас семи-літньої війни, взялась енергічно за свою політичну систему, почала збільшувати свої морські сили разом з Іспанією, зміцнюючи свої союзи з ріжними дворами, особливо з віденським і сардинським. Система ся прийняла навіть окрему назву — бурбонського союзу. Яко противага йому, з огляду на істнуване торговельних і політичних інтересів, протилежних французьким і австрійським, у Прусах, Англії і Росії, наче-б то сам з себе, почав зазначатись союз північних держав і такий союз був би звичайно можливим, як би і їх інтереси не були часом досить протилежні. Наслідком же сієї протилежності і Англія і Пруси вважали для себе можливим завязанє тільки повдинчих союзів і умов з Росією. Але російський віце-канцлер Панїн ніяк не міг спинитись на сьому і запалив ся системою „північного аккорда“, прийнятою ним у спадок від автора її, вже тоді небіжчика російського посла в Данії барона Корфа. В сей північний союз мали увійти Росія, Пруси, Англія, Швеція, Данія, Саксонія, Польща. Що до мети союзу, то нею муїла бути не тільки противна акція союзу бурбонському, але й оборона дужчими членами союзу безпечности слабших членів його від чийх би не було посягань. Спеціяльно для Росії Панїн ждав від сього союзу ось яких вигід: по перше, Росія муїла дістати на основі його провкта від Англії субсидію в квоті 500.000 р., на польські справи і таку-ж субсидію в разї війни Росії з Туреччиною, не кажучи вже про гроші на підкупи в Швеції, де таким робом мав бути викоренений французький вплив; по друге, Пруси в разї потреби муїли дати поміч дипломатичну і грошеву для залагодження польських справ; на решті по третє, Польща муїла при новім залежнім від Росії королю заступити собою для Росії Австрію, яко певна союзниця в разї супереки Росії з Туреччиною.

Захоплений льогічною послїдоностію провкта, Панїн ніяк не міг зважити тих заперечень, що робили йому, з поводу його заяв, Англія і Пруси. Тим часом англійські міністри твердили йому одно, що парламент їх ніколи не признає кредиту на підтримку Росії в польських справах і в разї війни з Туреччиною, що надія з помочію таких субсидій робити скрізь на шкоду Франції, що була тоді головним ворогом Англії, не

була б в очах парламента достаточним оправданєм вимаганого міністрами кредиту і що нарешті підтримка Англією Росії проти Туреччини, хочаб навіть тайна, мусіла б зачепити дуже значні торговельні інтереси Англії в сій країні. Все се не переконувало Панїна, як не переконувала його й непевність Англії увійти в щільний союз з таким членом пропонованого „сѣвернаго аккорта“, як король пруський, що мав нахил до авантуризму і міг пошкодити всьому союзу. З powodu всього сего Панїн міг тільки бентежитись. Бентежили його і виступи проти „сѣвернаго аккорта“ самого Фридриха. Сей був тієї думки, що йому не годить ся вступати до такого складного союзу та ще й разом з такими ріжними пасивними величинами як Данія і Саксонія, при чому з Саксонією він мав свої особисті рахунки і забувати про них не хотїв. Але особливо річевими були виступи Фридриха проти плянів Польщі, теж члена in spe в „сѣверномъ аккортѣ“.

Що б вяснити сї останні, зазначимо, при яких умовинах Панїн думав знайти в польській республіці союзницю на злучай війни з Туреччиною і якими на підставі сих умовин мали стати давні традиційні відносини Росії до Польщі.

Від своїх попередників, як відомо, Катерині II лишилось два непорішені питання з Польщею: питанє про границі і питанє десидентське. Обертаючись до останнього, мусимо згадати, що початок сього питання треба віднести до часів, що наступили безпосередно по Андрусівській умові, коли Польща збагнула всю небезпечність для себе від істнованя в межах Річи Посполитої більшого числа православних Українців, що постійно шукали протекції і захисту в одновірній московській державі. Урядом республіки виданий був власне по Андрусівській умові ¹⁾ цілий ряд соймових постанов, з метою поверненя західно-руської людности з православя на унію або й просто на католицтво. При таких умовинах нічого не оставалось гнаним православним та й иньшим не-католикам Річи Посполитої, тільки звертатись з прозьбами про оборону їх ре-

¹⁾ Антоновича В. Б. Монографія по исторіи западн. и юго-западной России. Статя: Очеркъ состоянія православной церкви въ юго-зап. России съ полов. XVII до конца XVIII в., ст. 287.

літійної свободи і стоптаних горожанських прав до московської держави, що незабаром стала російською імперією. На їх прозьби Росія відгукалась, та проте Поляки тим краще могли простувати свої заходи проти православя, що Росія була заклопотана вищими справами. Петрови I-ому, наприклад, непридодбно було ставати з Польщею в прикрі відносини з огляду на війну з Швецією; далі, в Ганни Іоанівни, не вважаючи на її втручання в польські права з powodu вибору на короля Станислава Лещинського і заміни його Августом III., не вважаючи і на небезпечну схватку з Французами під Гданьском, не було справді часу перешкодити Польщі виявляти релігійну нетерпимість; нарешті і за Єлизавети відносини до Прусів, семирічна війна — все се також не давало спроможности сваритись з Поляками¹⁾. Більш від усіх з названих царів в обороні десидентів все ж таки зробив Петро I. Він на основі скарги єпископа білоруського Сильвестра Четвертинського, звернув ся до короля з жаданем назначити комісію „для освидѣтельствования обидъ и получения за нихъ удовлетворенія“, при чому в число комісарів казав прийняти і російського перекладчика при посольстві в Варшаві Гната Рудаковського і черця з Законоспаського монастиря, учителя Юстина Рудинського; в разі незгоди на се короля Петро казав своему послови в Варшаві, що б він оповістив „сенаторамъ и министрамъ польскимъ всемъ съ яснымъ представленіемъ, что если удовлетворенія не послѣдуетъ, то будемъ принуждены сами его искать“²⁾. Але ж за короткий час не можна було добитись багато де-чого навіть і таким способом, особливо маючи до того велику силу ще й інших справ; наступники ж Петра, далеко слабші силами і заклопотані, як ми бачили, дрібною щоденницею, не відновляли його вимог і обмежувались лише дипломатичними заявами, а на них польські сойми дивились цілком рівнодушно.

Інакше зважилась поставити десидентське питання Катерина IV, спершу маючи на увазі тільки виконане заповіданого їй історичною традицією. „Въ защитѣ православныхъ въ Польщѣ, читаємо ми в Соловйова, была особливо заинтересована слава императрицы, ибо легко понять, какое впечатлѣніе

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVI, ст. 160.

²⁾ Соловьевъ, т. XVIII, ст. 80 і 81.

должно было произвести на народъ покровительство, оказанное единовѣрцамъ, и покровительство, увѣнчавшееся небывалымъ успѣхомъ. Выигрывая необыкновенно въ расположеніи собственнаго народа этимъ народнымъ подвигомъ, получая чрезъ него, такъ сказать, вторичное, закрѣпляющее всѣ права вѣнчаніе русскою, православною государынею, что для Екатерины было такъ важно, она не могла быть равнодушна и къ той славѣ, которую должны были протрубить вожди общественнаго мнѣнія на западѣ, къ славѣ побѣдительницы фанатизма нетерпимости, къ славѣ государыни, которая прекратила религіозное гоненіе, возвратила спокойствіе и гражданскія права людямъ, лишеннымъ ихъ вслѣдствіе религіозной нетерпимости народа, живущаго подъ сильнымъ вліяніемъ ненавистнаго католицизма¹⁾. Сама царица такъ высловилась з поводу десидентьскої справи в рескриптѣ, виданіи послowi в Польщѣ, Кайзерлінгу і Репніну, 5 цвѣтня 1764 р. се 6 то зараз по смерти Августа III., в часѣ безкоролевя: „Излишне описывать здѣсь извѣстное вамъ самимъ дѣло утѣшенія въ Польшѣ нашихъ единовѣрныхъ и прочихъ диссидентовъ. Кто не вѣдаетъ, что одни и другіе давно подвержены гоненію римскаго духовенства, которое не только безъ остатка почти похитило всѣ имъ законами и многими привилегіями дозволенныя епархіи, монастыри и церкви, но и до того еще властію и проницательствомъ своимъ довело, что знатная часть согражданъ, такъ сказать, изъ сообщества отринуты за то одно, что исповѣдываютъ законъ другой. Но пока еще сіе зло вовсе не окоренится, то дабы нынѣшній междуцарствія случай не упустить втунѣ, повелѣваемъ мы вамъ на основаніи даннаго вамъ обоимъ общаго нашего наставленія, какъ нынѣ при сеймѣ конвокаціи, такъ и впредь при сеймѣ коронаціи, употребить всевозможное стараніе ваше, дабы, какъ собственные наши единовѣрцы, такъ и прочіе диссиденты, обязанные между собою ко взаимной оборонѣ формальнымъ актомъ 1599 г., во всѣ прежнія свои права и преимущества точнымъ и яснымъ закономъ возстановлены, да и для переду какъ въ персонахъ и имѣніяхъ своихъ, такъ и въ принадлежащихъ имъ епархіяхъ, монастыряхъ и церквахъ отъ всякихъ нападковъ римскаго

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVI, ст. 160—161.

духовенства охоранены и прежде отнятыя, сколько возможно, имъ возвращены были“. Далі 17 жовтня тогож 1764 р. Катерина писала Репніну: „миѣ остается рекомендовать вамъ всего болѣе два дѣла: дѣло о диссидентахъ и дѣло о границахъ; моя слава заинтересована въ обоихъ, помните это, оба дѣла въ вашихъ рукахъ, дѣйствуйте согласно съ указами и инструкціями“. І такий настрій не покидав царицю і в дальші роки по тім. Після того як не пощастило дисидентській справі на соймі 1766 р., вона знов писала Репніну: „достоинство наше и истинные вѣрнной намъ отъ Бога имперіи интересы требуютъ привести единожды къ желаемому окончанію толь явно и торжественно начатое дѣло“¹⁾.

Таким робом, ясна річ, що Катерина II, спонукована думкамв про славу і популярність, вважала потрібним не зупиняти ся ні перед якими способами для осягнення успіху в дисидентській справі, що перейшла до неї історичною традицією. При такім способі діяльності російського уряду і при постанові више зазначених намірів, натурально, всяке співчуте Росії було забезпечено з боку пригнічених дисидентів і особливо з боку дисидентів православних: бажаня їх і бажаня цариці Катерини були однакові.

Але енергічність заходів, що на підставі наведених вказівок цариці, мав розпочати в Польщі Репнін, аби зробити вплив на польський сойм, залежала ще й від цілого ряду вньших обставин і насамперед, звичайно, від бажаня Панїва увести Польщу в число держав, що мали-б на основі його проєкта пристати до задуманого ним „сѣвернаго аккорта“. Се-ж власне останне бажане віце-канцлера з конечности, як побачимо далі, мусіло трохи змінити і характер вимог російського уряду що до дисидентів, та й взагалі відносини його до польського уряду.

Але тим, що „сѣверный аккортъ“, як і всякий міжнародний союз, насамперед мав бути вічним і незрушеним, то звичайна річ і істноване всіх держав, що увійшли б в склад його, а в тім числі і Польща, мало бути вічним і незрушеним. Співчлени союзу мусіли-б на сій підставі відсахнутись

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVII, ст. 195.

від задержання Річи Посполитої на тім згубнім шляху, на яким вона була при захованю не тільки *liberum veto*, що спиняло рішене того чи иньшого питання на соймі, але й при захованю *liberum veto*, що санкціонувало розвязане всього сойма, не виключаючи рішених вже на ньому одностайно справ. Инакше кажучи, активним членам „аккорта“ треба було думати не про залишене Польщі в летаргійнім стані, чого особливо домагав ся Фридрих II, але про перетворенє її в державу, що могла-б в разі потреби бути активним союзником. Панїн думав, що, допустивши там заведенє більшого порядку в судівництві, торговлі і внутрішній поліції, а також дозволивши збільшити число війська хоча-б на 10.000 чоловіка, вказана мета була-б осягнена. Спеціально що до Росії Панїн хотів таким робом зробити Польщу придатною до того, щоб вона хоча-б по часті могла замістити, в разі війни з Портою, потерю, що відчуже Росія, збувшись щирої помочи Австрії, коли та пристане до бурбонського союзу. З другого боку, йому здавалось, що подібні часткові реформи не могли-б перетворити Польщу в державу, що своєю могутністю стала-б грізною для своїх сусідів, бо сї останні своєю згідною і однаковою акцією що до республіки завсїгди могли-б зберігти значну участь в управі нею¹⁾. Сама цариця Катерина, що схилялась до політичних поглядів Панїна, готова вже була згодитись на таке відношенє до внутрішніх справ Польщі. Довго на неї не мали впливу ніякі уваги Фридриха II в протинім напрямі, тим більше, що своєю згодою на зміну конституції в Польщі вона могла-б дуже потішити свого недавнього любимця, короля Станислава Понятовського, що досяг свого високого становища завдяки їй. А про те незабаром цариця відкликала свою згоду на дозвіл реформ у Польщі. На се намовив її Григорій Григорович Орлов, напучуваний канцлером Бестужевим, що був тоді не на уряді. Пруський посол у Петербурзі, Сольме, що звичайно стояв осторонь від Бестужева, на бажанє Фридриха II, на якийсь час змінив свої відносини до колишнього дипломатич-

¹⁾ Сборн. Имп. Рус. Ист. Общ., т. XXII. Дипломат. переписка прусскихъ посланниковъ при русскомъ дворѣ.

ного сьвіточа і добив ся що до Польщі того, чого бажав король ¹⁾).

Після такого рішення питання про реформи в Польщі, звичайно, російський посол у Варшаві, князь Репнін не міг дарувати Полякам жадної їх проби замінити односторонні рішення справ на соймі рішеннями більшости голосів, скоро лише сї проби дотикали чого-будь важного. Так, коли Чарторийські, дядьки короля, на соймі 1766 р. відчитали проєкт що до рішення на соймах фінансових справ, при чому в проєкті було сказано, що всі фінансові справи мусїли завсїгди рішатись більшостою голосів, не виключаючи з фінансових справ і обкладання новими податками, то Репнін разом з пруським послом Бенуа заявив особисто Чарторийським, що більшість голосів можна допустити тільки при орудованю певними вже доходами, а не при обкладаню новими. Тодї-ж заявив він, що і з справ військової комісії тільки біжучі що до управи військом мають рішатись більшостою, але ні в яким разі питання про збільшене війська ²⁾). Взагалі таким робом Репнін задавив усяку думку про можливість якого будь основного поліпшеня польської конституції.

Як ні тяжко було Панїну, що не пощастило надати „сверному аккору“ in spe відповідної округлости способом зміцненя Польщі, та проте він не залишив думки про союз і рішив покористуватись Польщею для намірів сього союзу, хоча-б і в тім знесилім станї, в який вквнуло її її-ж таки *liberum impero*. Він задумав тільки ще більше піднести значіне Росії в Польщі для того, щоб в разі потреби зібрати розбиті сили її й засоби і похнути її туди, куди схоче цариця. І ось тут власне придобним способом для осягненя такого наміру сталась дісидентська справа. Панїн знайшов потрібним при заяві Полякам російських вимог в сїй справі найбільшу увагу звертати на відновлене горожанських прав дісидентів, як що до участі в соймах, так і що до одержуваня посад державних, — бік же чисто релїгійний, оборона дісидентів від утисків католиків і увіятів, вільне визнаванє ними віри — все

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Соловьевъ, т. XXVII, ст. 186, 187.

се хоча й не було зовсім усунуто, та проте значної ваги в суперечах російського посла з Поляками не мало; до того-ж на уступки російському урядови в справі признання волі віри дісидентів схилялись, правда з konieczности, найріжнородніші партії в краю, але на повернене горожанських прав дісидентам згідних між Поляками не знаходилося — і тому справа вимагала від російського посла не тільки доводів словом, але й погроз арештами депутатів, заведем в приватні маєтности непокірливих з них російських військ, що з'явились в краю ще підчас вибору Станислава Понятовского на короля. Суть таких невідступних вимагань російського уряду що до горожанських прав дісидентів в Польщі розуміли дуже добре. Сам король писав польському послови в Петербурзі, Ржевускому: „коли Росія коньче схоче завести дісидентів в законодавство, то хоч би їх було не багато, 10 або 12, все ж таки се буде 10 або 12 ватажків законом признаної партії, що дивить ся на державу і уряд польський, як на ворога, проти котрого вона мусить коньче і завсїгди шукати помочи з надвору. Я знаю, що справа ся може коштувати менї корони і життя, я се знаю, але знов кажу, що не можу зрадити вітчину“¹⁾. У Катерини, коли переказали їй гадку Понятовского, знайшлося, звичайно, що йому відповісти, але тоді-ж саме в листах до Репніна Панїн висловлював ся зовсім инакше. Цариця казала відповісти Станиславу Августу, що вона цілком не розуміє чому то дісиденти, допущені до законодавчої діяльности, будуть через те більш ворожо відноситись до держави і уряду польського, ніж відносять ся тепер; не розуміє вона й того, на якій підставі король вважає себе зрадником вітчини за те, чого вимагає справедливість, що зробить йому славу і певний добробут державі²⁾. Тим часом Панїн, що й на хвилину не забував „сѣвернаго аккорта“, цілком инакше визначав, чого він сподїваєть ся від надання горожанських прав дісидентам в Польщі. Обстоюючи ту думку, що завдяки присутности їх в соймі, Росія завсїгди мати ме в Польщі певне число голосів за собою при обороні своїх інтересів, він разом

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVII, ст. 181.

²⁾ Ibidem, ст. 182.

з тим не радив Репіну ставити їх в становище цілком неза-
лежне і мотивував се своє бажанє тим, що „при свободѣ вѣры,
соединенной съ выгодами свободаго во всемъ народа“ збіль-
шить ся число і без того частих утеч з пограничних провін-
цій наших, та й взагалі тим, що тоді прийдесть ся бути непев-
ними що до сих провінцій „сходныхъ съ Польшею правами и
обычаями народа“. Думки сї висловлені Панїним так виразно
в його листі, що ним визначалась безпосередно вся діяльність
російського посла в Польщі і при тому лист сей містить
в собі стілько річезого, що до справи про релігійну свободу
дисидентів, що для більшої докладности вважаємо потрібним
навести його тут дослівно. „Надобно совершить диссидентское
дѣло, читаемо в сьому листі оборонця „сѣвернаго аккорта“,
не для распространенія въ Польшѣ нашей и протестантской
вѣрѣ, но для пріобрѣтенія себѣ посредствомъ нашихъ едино-
вѣрцевъ и протестантовъ однажды навсегда твердой и надеж-
ной партіи съ законнымъ правомъ участвовать во всѣхъ поль-
скихъ дѣлахъ, не по одному теперь испрашиваемому респу-
бликой ручательству ея императорскаго величества въ цѣлости
конституціи польской, но и вслѣдствіе покровительства дисси-
дентамъ, которое мы себѣ присваиваемъ на вѣчныя времена:
какъ слабѣйшая часть въ будущемъ правительствѣ польскомъ,
диссиденты будутъ имѣть возможность удерживаться въ немъ
только съ нашею помощью. Протестантская религія, обуздывая
суевѣріе и сокращая власть духовенства, легко можетъ излиш-
нимъ своимъ въ Польшѣ распространеніемъ вывести Поляковъ
изъ невѣжества, въ которомъ они теперь большею частию по-
гружены, и освобожденіемъ отъ невѣжества довести ихъ по
ступенямъ до учрежденія новыхъ порядковъ, которые, сосре-
доточивая въ одно мѣсто всю внутреннюю польскую силу и
приведа ея въ большую предъ нынѣшнимъ дѣйствительность,
могли бы скоро обратиться въ предосужденіе Россіи, покрови-
тельницы протестантовъ въ настоящее время и главной сопер-
ницы въ будущее, ибо между политическими обществами ни
злоба за претерпѣнный вредъ, ни благодарность за одолженіе
мѣста имѣть не могутъ. Относительно нашихъ единовѣрцевъ
этого неудобства быть не можетъ; но съ другой стороны,
излишне усиливая ихъ такъ, чтобы они сами собой независимо
отъ насъ могли держаться въ республикѣ и раздѣлять ея

правленіє, подвергаємъ мы себя неудобству въ разсужденіи и безъ того столь частыхъ и великихъ побѣговъ, которые тогда еще болѣе усилятся при свободѣ вѣры, соединенной съ выгодами свободного во всемъ народа; тогда можно будетъ опастись и на счетъ нашихъ пограничныхъ провинцій, сходныхъ съ Польшею правами и обычаями народа“¹⁾.

Репніну, як відомо, не мало клопоту було з переведенем сих вимог російського уряду. Окрім того, що йому приходилось рахуватись з крайнім фанатизмом Поляків, праця його обтяжалась ще й становищем православних в Річи Посполитій. Репрезентантами там, як знаємо, були самі шляхтичі, але-ж утиски в протягу цілого столітя чи вірнійше півтора столітя винищили православних шляхтичів або лишили найбільшійших і самим вихованем неспосібних займати видні посади. Всі дісиденти взагалі внесли Репніну навіть прозьбу не давати їм урядових посад в певнім числі, бо вони не матимуть спроможности додержувати всіх своїх функцій, правосливне ж шляхецтво не могло висунути й одного чоловіка спосібного на яку будь урядову посаду. „Я, писав Репнін, уже нѣскольکو времени ишу и нарочныхъ разсылаю, чтобъ ко мнѣ привезли кого-небудь хотя нѣскольکو способнаго, но до сихъ поръ никого не нашель, ибо все они сами землю пашутъ и безъ всякаго воспитанія“. І ось Репнін опинюєть ся в трохи комічнім становищі чоловіка, що шукає людей шляхетського походження, котрі мали б право скористати з горожанських прав дісидентів з таким трудом боронених російським урядом. Маючи на увазі, що єпископу білоруському буде дароване право брати участь в соймі, Репнін став шукати по православних монастирях чернця шляхотського роду, що його на злучай успіху в справі добуваня горожанських прав можна б було настановити білоруським єпископом намість нешляхтича Кониського. Спершу шуканина ся йшла по монастирях західної Руси, а потім, коли сказали Репніну, що шляхтичі Річи Посполитої можуть пробувати по монастирях Гетьманщини і Слобідщини, то він і туди звернув свою увагу²⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 245—246.

²⁾ Ibidem, т. XXVII, ст. 254.

В р. 1767 Репнін на решті здобув таки горожанські права дісидентам і релігійну волю. На соймі згаданого року прийнято між иншим акт сепаратний, що містив в собі вільности і привилеї греків орієнтальних (себто уніятів), дізунитів (православних) і инших дісидентів. На основі сього акту віра католицька заховувала титул державної; король і королева коньче мусли бути римськими католиками, перехід з римсько-католицької церкви на вншу віру є кримінальним злочинством; всі пункти проти греків неунїтів і дісидентів, що містять ся в конфедераціях і конституціях, відкидають ся; церкви грецькі неунїятські і костели дісидентські, кладовища, школи, шпиталї і инші будівлі, що належать до церкви і духовенства, споружати вільно, а в разї постарїня і пожежі, будувати на ново, не питаючись дозволу і відправляти в тих церквах службу Божу з публичними процесіями, не роблячи про те перешкод римським відправам і процесіям. Єпископ метиславський, оршанський, могилївський під імям єпископа білоруського урядують в своїй єпархії так само як римські єпископи урядують в своїх — безборонно. Неунїяти і дісиденти мають право закладати друкарні і друковати в них церковні книги з тїєю одноче умовою, щоб не друковано книг єретичних і в спірних пунктах вразливих і „остростью штиля наполненныхъ израженій“ стереглись. Шлюби між людьми ріжної віри дозволяють ся; діти від таких шлюбів — сини виховують ся в вірі батьківській, а дочки в матчиній, але шяхті дозволяєть ся робити в сій справі умову перед шлюбом. Греки неунїяти і дісиденти не примушують ся до святкованя католицьких празників і участи в католицьких процесіях. Всї церкви і монастирі, несправедливо відняті у греків неунїятів, мусять бути їм назад звернені. Для суда в справах образ релігійних запроваджуєть ся обопільний суд з 17 осіб: 8 світських римсько католицької віри і 8 дісидентів або греків-унїятів, а 17-ий єпископ білоруський. Тим, що рівність шляхетська є підвалиною вільности польської і найпевнішою підтримкою вітчизни, грекам неунїятам і дісидентам вертають ся всі давні права і привилеї, їм признаєть ся право на всі відзнаки, достоїнства сенаторські і міністерські, уряди коронні і земські, посади трибунальські і комісарські, посольства заграничні і соймові, на відбиране нагород від короля: одним словом вертаєть ся грекам-неунїятам і дісидентам

цілковитий активитет як в станах горожанських, так і військових; віра теж не може бути перепоною людям неунїятської і дїсидентської релїїї для надбаня індігената і шляхетства. І сей акт, як і иньші соймові постанови, потверджено і підписано (3/24 лютого вже 1763 р.¹⁾).

Як бачимо, дїсидентам, на підставі сїєї ухвали, звернено горожанські права в досить широкім обсягу; релїїйна свобода їх теж відновлялась, хоча заходи в сїй справі очевидячки були тільки побічні з боку і Репнїна, і Панїна. Лишалось, здавало ся-б, по таких добрих наслідках спочити дипломатам на лаврах близького на їх думку до здїйсненя заведеня в „сѣверный аккорть“ польської республїки, що давала безпеку Росїї допущенем до її законодавства, суда і адміністрації православних і иньших дїсидентів. Та обставина, що з сього допущеня не могла користати навіть і найменша частина дїсидентів — на перших часах уникала з уваги людей, що робили папірові комбінації.

З огляду на останню обставину і недивно, що веї отєї поверхові будови падали, як каже Соловїюв, під тяжким ходом історїї.

Панїну й иньшим не тільки не довело ся спочити від праці по переведеню на польськїм соїмі пільг для дїсидентів, але прийшлось навіть взяти участь в завершеню справ, цілком ними не узляднених і дуже не милих тими qui pro quo, що виплили з них принаймні для російського урядя.

В тїм же листї, де Репнїн сповїщав Панїна про досягнене успїху в справі дїсидентів, в постскріптумі стояла звістка про повстанє в Барі ворожої кор леви конфедерації, що вибрала своїм девизом „за віру і волю“ і твердо вимагала відкиненя недавньої ухвали сойма в тїй же справі дїсидентів. По кількох днях Репнїн, роздумавшись гаразд, вже з трівогою писав до Панїна: „трактать вновь заключенный и ручательство ея и. в., многимъ трудомъ российской имперїи добытое, оставимъ ли мы теперь безъ дѣйствїя, и не коснулось бы то до чести, достоинства и славы Россїи, еслибы мы при самомъ заключенїи сего

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVII.

трактата смотрѣли спокійно на підприємтя, чинящіяся противъ всѣхъ сихъ нашихъ положеній“¹⁾). Про конечну потребу „разсыпать собирающуюся въ Барѣ тучу“ з помочню війська, що для сього власне стояло в Польщі, казав і Панїн. На решті і наполоханий конфедерацією польський сенат 27 марця рішив просити всеросійську царицю, яко ручительку за волю, закони і права республіки, обернути своє військо, що було в Польщі, на вгамуване ворохобників. Після сього російське військо вирушило проти конфедератів — але до вгамуваня прийшло ще не дуже то скоро.

Окрім несподіваного для Репніна і Панїна повстаня конфедератів-католиків, яких треба було вгамувати, аби піддержати в цілости пропоновану союзницю Росії проти Туреччини, Польщу, при так делікатних обставинах для будущини північного акорда, як стій вибухає ще й колївщина. Зневірені в силі польських сеймових ухвал і навіть мало їх знаючи, селяне Київщини відкрито розгорнули корогву повстаня, не роблячи ріжниць межі барськими конфедератами і Поляками, що були за ухвалою сойма і короля. Надмірні знущаня конфедератів над православними були тими іскрами, що запалили се полумя. Маючи перед собою сю несподівану прояву з боку що-йно захищених „дїсидентів“, Репнін був в страшнім зїритованю і на його думку Росія мусіла вгамувати і сих ворогів республіки, тим більше, що своїм повстанем як раз по ухвалі нового закона в справі дїсидентів вони по часті дискредітовали його справу й йшли шляхом дуже простим і nereкомендованим для оборони своїх прав. Сим виясняєть ся і участь російського війська в заспокоюваню гайдамацького руху 1768 р., не вважаючи на те, що „справа ся мала вигляд, як каже мемуарист Мощинський, наче-б то вона виникла наслідком нацьковуваня російського уряда“²⁾

Таким робом виясняєть ся зазначене нами на початку розділу питанє — чому російські діячі другої половини XVIII ст. завважили потрібним власними силами задавити гайдамацький рух, коли він повстав через ті-ж дїсидентські права

¹⁾ Соловьевъ, т. XXVII.

²⁾ Adam Moszczyński. Pamiętnik, str. 135.

що їх не без успіху боронив в польському соймі уряд Катерини II.

Ми бачимо, що тодішні керманічі російської політики дивили ся на відносини західньо-руської людности до Річи Посполитої крізь призму теорії „сѣвернаго аккорта“, при здійсненю котрого дісиденти мусіли-б виступити не бунтівниками проти польського уряду, а діячами серед легальних умовин держави, в склад котрої вони входили. Бачимо далі також і те, що навіть 1768 р. здавалось можливим Панїну, Репїну й иньш. для всяких цілей піддержувати Польщу, яко державу, думка про розділ котрої зовсім не була ще формулована і не була відповідної конкретности. При таких же умовинах в названих діячах не могли викликати співчуття пориваня колїїв, що ненавиділи Польщу і думали тільки, коли не про її зруйноване, то бодай про визвол себе і своєї країни з її державних рамок.

Вияснивши таким робом погляди, що ними керувались російські діячі в Петербурзі і Варшаві що до дісидентів і колїївщини, ми мусимо зазначити ще відношене до сього-ж иньших російських людей, що їм вже самим становищем своїм довелось зіткнутись з колїями безпосередно близько і насамперед нам важно зазначити відношене до колїївщини графа П. А. Румянцева, „малоросійського“ генерал-губернатора і президента „малоросійської коллєгії“.

Графови Румянцеву, яко правителеви лівобічної України і Запорожа не можна було зостатись зовсім байдужим до того, що діялось в пограничних польських провінціях, тим більше, що в значній частині сї провінції з церковного боку підлягали переяславському єпископови, з яким були в постійних зносинах. Зноситись в справах віри православній людности Київщини з їх духовним пастирем Румянцев не мав підстави перешкаджати, навіть підчас найбільшого переслїдуваня тих зносин уніятським митрополитом Володкевичем і його офіціялами, Мокрицьким і иньш. Не вважав генерал-губернатор потрібним перешкоджати ні в чому й ігумену Матронїнського монастиря

Мельхіседеку Значку-Яворському (російському підданому) бути діяльним правителем українських православних церков і навіть відновителем там православя. Аж ось буря коліївщини охопила Україну і Румянцеву прийшлося насамперед здібатись з польськими панами, що втікли на лівий беріг Дніпра від переслідувань коліїв. Румянцеву прийшлося тоді дати притулок сим людям, яко підданим сусідньої дружньої держави¹⁾. Але незабаром він був стурбований чутками про царський указ, що на підставі його ніби то колії повстали для оборони віри і хоча він вислав проти гайдамаків, що обертались поблизу границі, командира карабінового полка Протасєва, з значним відділом, але сумнівав ся, чи відповідало його роспорядженє волі цариці, що й висловив в окремім письмі до Петербурга, просячи пояснень що до чуток про царський указ²⁾. Коли-ж Катерина видала свій маніфест 12 липня 1768 р., яко заперечене фалшивої царської чи золотої грамоти, сумніви Румянцева скінчили ся. Разом з тим він завважив вже потрібним дозволити залежному від його карабіновому полкови провадити свою акцію не тільки на границі, але й далеко від неї вже в цілях вгамування ворохобні в чужій країні. Але се останнє могло бути допущено Румянцевим очевидячки на підставі окремих інструкцій з Петербурга. Тих чи иньших заходів Румянцев, як бачимо, вживав або оглядаючись на загальний змісл даних йому уповажнень або відповідно безпосереднім вказівкам з Петербурга. Самостійного погляду на всю справу повстаня на Україні він не виявляв, та може й не мав його. Аж тоді, як, оглядаючи підлежне йому військо, він побував у Переяславі і побачив ся там з єпископом Гервасієм Лінцевским та з ігуменом Мельхіседеком Значком-Яворським, та окрім того, коли ближе познайомив ся і з гайдамацьким рухом, зважив ся він висловити Паїну свої погляди на всю справу приборканя коліїв. В листі своїм до віце-канцлера він між иньшим писав: „Опубликованный манифестъ (9 липня 1768 р.) хотя произвелъ въ жителейъ желаемое дѣйствіе, но гайдамаковъ не престають они признавать за прямыхъ своихъ избавителей отъ не-

¹⁾ Переписка Румянцева. „К. Ст.“ 1882 р., кн. 9, ст. 539.

²⁾ Ibidem, ст. 541.

сноснаго имъ ига польскаго, въ разсужденіи принужденія вѣры, и жидовскаго, по тягостнымъ ихъ сборамъ, истощающимъ силы ихъ и, какъ они говорятъ, самую изъ нихъ выжатою кровію обогащавшихся. Та и другая тягость, удручавшая ихъ несказанно, отмщевалась рукою ихъ полякамъ и жидамъ при настоящемъ случаѣ. Въ такомъ сихъ жителей положеніи, когда въ сердцахъ ихъ распространилась и усилилась горячность къ благочестію (православию), если отнять ихъ въ томъ свободу и, удаливъ надежду, которую они полагають въ покровительство высочайшемъ ея императорскаго величества, подвергнуть ихъ состоянію тому жъ, что и были, то я ваше сіятельство предувѣряю о слѣдствіяхъ непріятныхъ... Я не ручаюсь и за всѣхъ здѣшнихъ жителей, чтобъ нѣкоторые изъ толпы на сіи, по ихъ разумѣнію законные, подвиги въ томъ случаѣ себя не опредѣлили; я примѣтилъ уже тайную молву, будучи въ Переяславѣ, въ живущихъ близъ границы, что они равно польскимъ жителямъ думаютъ о гайдамакахъ¹⁾.

Певно, що такий погляд на справу не міг викликати співчуття Паніна, перейнятого ідеями європейської рівноваги і спеціально ідеєю північного акорда. Відповідь Паніна на висше наведений лист Румянцева не дійшла до нас, але з дальшого за сим нового листа Румянцева ми бачимо, що віцеканцлер відкрив перед Румянцевим всю ширину своїх ідей і останній вже конче мусів їм скорити ся. „Ваше сіятельство, писав Румянцев, въ особѣ государственныхъ дѣлъ правителя показали мнѣ верховность своего просвѣщенія содѣянiami, относящимися къ наибольшему между великими, столько же и превосходства въ дружеской для меня откровенности, снисходительности и усердія. Я сіи начертанія сохраню, какъ поученія мудрости, которыя тѣмъ драгоцѣннѣе для меня, что я, онымъ слѣдуя, безпечнымъ останусь отъ всякаго преткновенія“. Що-ж до висловленої ранійш гадки своєї, то Румянцев дуже легко збув ся їй кількома словами. „Изъясню я вашему сіятельству, что мои примѣчанія, на которыя мнѣ отвѣтствуете, касательно до религіи и состоянія взволновавшихся польскихъ крестьянъ, были только гадательныя, а не положительныя;

¹⁾ Переписка Румянцева. „К. Ст.“, 1882 р., кн. 10, ст. 112.

смѣшанная тамъ моя идея простиралась токмо по воззрѣнію на обстоятельства наружныя такъ пограничныхъ жителей польскихъ, яко и изъ предосторожности сосѣда другаго, который явно уже обнажается теперь въ своихъ намѣреніяхъ¹⁾.

А в тім, схилитись до способу поступованя, що впливав з ідей Панїна, було тим лекше для Румянцева, що з головними силами гайдамаків до того часу було вже покінчено і поправити справу залишенем решти без кари вже не можна було. Що-ж до кар, назначених тим гайдамакам, що яко російські піддані судились у Київі, то кари сї, особливо в порівнанню з карами для гайдамаків польського підданства, були як на той час досить помірковані. В указі з 24 липня 1768 р., присланім і Румянцеву і в київську губернську канцелярію з державної колегії заграничних справ, читаємо: „I. Тотчасъ по полученіи сего указа произвестъ надъ помянутыми (в початку указа) запорожцами²⁾ надлежащій судъ, который однакожь весьма скоро оконченъ быть долженъ. II. Въ судѣ положивъ на мѣрѣ формальный приговоръ на основаніи законовъ, — ибо колодники, будучи взяты съ ружьемъ въ рукахъ противъ войскъ ея императорскаго величества, не могутъ, конечно, оправдаться ни въ бунтовничьемъ супротивленіи волѣ и оружію ея величества, ни въ разнообразныхъ въ Польшѣ произведенныхъ варварствахъ, когда они на самомъ дѣлѣ пойманы и слѣдовательно судимы быть должны, яко бунтовщики, нарушители общаго покоя, разбойники и убійцы. III. Когда по симъ уваженіямъ, вслѣдствіе всѣхъ на свѣтѣ законовъ, опредѣлена будетъ смертная казнь, перемѣнить ее, при самомъ исполненіи, въ тѣлесное наказаніе кнутомъ, клеймомъ и вырваніемъ ноздрей, ссылкой въ Перчинскъ, оковавши на мѣстѣ въ кандалы³⁾.”

З Кодненської книги видно, що далеко не всі захоплені російськими військами, навіть зі зброєю в руках, підпали шельмованю, видераню ніздер, заслано і иньш. Више ми вже

¹⁾ Ibidem, ст. 116.

²⁾ Гайдамаків змішували з запорожцями.

³⁾ Матеріали для історії козацтва, Н. И. Костомарова. „Київ. Стар.“ кн. 8, ст. 320, (1882 р.).

навели викази Олексі Яхименка і Осипа Митинського, забраних в полон полковником Протасєвим під Болуславом і Блощинцями. З виказів сих знати, що з 500 чоловік, відведених тоді в Київ, тільки не багато „покнutowали“ і „пошарпавши їм носи“ відправили в засланє, більшість же по річнім увязненю була відпущена назад на Україну, особливо-ж коли се були не російські піддані. Про такий власне спосіб поступованя з останніми гр. Румянцев писав в переяславську канцелярію з 27 вересня, 1768 р. так: „Вѣхъ преданныхъ къ содержанію при оной полковой канцеляріи польскихъ жителей, взятыхъ вмѣстѣ съ гайдамаками по возмущеніямъ, отъ нихъ въ Польшѣ происходившимъ, та канцелярія имѣеть нынѣ освободивъ отправить въ ихъ дома, но со взятіємъ однако жъ напередъ отъ нихъ присяги, что они, чувствуя сію милость, прямо въ оныя возвратятся и будутъ тамъ жить въ тишинѣ и повиновеніи властямъ своимъ; а чтобы ихъ при семъ отпускѣ охранить отъ истязаній помѣщиковъ, коибы иногда и надъ раскаявшимися прежнее возмущеніе мститъ захотѣли, то полковая канцелярія на сей случай дать имъ имѣеть урядовое отъ себя письменное препровожденіе къ ихъ помѣщикамъ, склоняя послѣднихъ въ ономъ къ прощенію въ преступленіи, отъ буйства и слѣпоты произшедшемъ, въ которомъ отпускаемые признательно раскаиваются и дали клятвенныя предъ Богомъ по себѣ обязательства о всякой отсель покорности: инакоже своею мстительностью противиться они будутъ собственному своему интересу, тѣмъ паче, что на отпускѣ помянутыхъ сихъ людей не инако, какъ въ сей надеждѣ приступлено“¹⁾.

Дуже отверто, звісно, виступає тут мотив наведеного заходу — бажанє вернути польським дідичам України страчених ними робітників і, певна річ, дуже мало зроблено для оборони від знуцання панів над їх роскаяними селянами. Не диво-ж тоді, що при повороті на Україну колишні в'язні всіма силами старались заховати свою приналежність до повстаня, як зробив се, наприклад нераз вже нами згадуваний Йосип Митинський, але

¹⁾ Переписка гр. Румянцева, „К. Ст.“, 1882 р., в.р. 10, ст. 117—118.

се не завсїгди вдавало ся і тоді прощеним у Київі приходилось їти відкупатись за свої провини в страховинній Кодні.

З огляду на се можна либонь з певністю сказати, що Румянцев не дуже то піклував ся над полекшою долї колїїв, хоча змісл повстаня їх, як ми бачили, зрозумів гаразд. Ухиляне від тяжких кар в сїм разї у нього було таке-ж саме, як і у начальників ріжних російських відділів, розкиданих в Польщі. Коли до сих начальників приводили на суд тих чи иньших колїїв, впійманих польськими под'яздами, то вони по більшій частинї або ослобоняли впійманих, як се було, напр. з Митинським, або обмежались якоюсь раптовною вихваткою, що на тодішнї звичаї не потягала за собою серіозних наслідків. Генерал, напр., що стояв у Тульчинї, коли привели до нього російського підданого Микиту Москаля, — вислухавши про його напад на с. Малинки і його шлюб з панною Грабовскою, обмежив ся тм, що власноручно три рази вдарив його по твари. „General, сказано в документї, uderzył Moskalia w gembe razy trzy u na tym się zakonczilo“. Польські власти про те сим не задовольнились і лишили Москаля до лїпшого суда в себе¹⁾.

На решті, правда, Румянцев, побачивши, що і після приборканя головних гайдамацьких сил все таки лишалось багацько забраних в полон колїїв і що вертати їм усїм марівну волю, засилаючи до дїдичів нї до чого не приведе, зробив пропозицію Панїну вживати їх для ріжних робіт або відслати в військові залоги в середину держави російської, в місця віддалені, „ибо въ Малороссіи употреблять ихъ непрочно“²⁾

Збувшись самостійного погляду на колїївщину і роблячи відповідно вказівкам Панїна, Румянцев не зумів і оборонити від віддання на суд переяславського архирея Гервасия Лінцевського і ігумена Матронїнського монастиря Мельхиседека Значка-Яворського, що з липня 1766 р. перебував не в згаданім монастирі, а в Переяславі. Відома вельми-трудна діяльність згаданих осіб в справі підтриманя православя на Українї, після того як вернуло ся з унїї багато присилуваних до неї — мврян і осіб духовних. Коли в період сили колїїв багато поїв

¹⁾ Кодн. кн., ст. 590.

²⁾ Переписка Румянцева. „К. Ст.“, 1883 р., кн. 9 і 10, ст. 269.

почало з унії повертатись на православє, то се стало причиною нарікань на Мельхиседека і Гервасія, що ніби вони піддержують повстанє і захоплюють уніятські церкви. Наріканя єї почув у Варшаві Рєшіні і сам з свого боку, для підтриманя акта про дісидентів, завважив потрібним написати Панїну про безправне ніби то захопленє уніятських парафій православними попами і про те, що Гервасій незаконно притягає до себе багато уніятських попів.

Коли про все довідав ся Румянцев, він ще перед виясненєм йому Панїним загального хода дїпльоматичних зносин з Польщею, признав своїм обовязком з поводу обвинувачень архирєя Гервасія і ігумена Мельхиседека відписати так: „...какъ всѣмъ вещамъ въ отдаленности можно виды придѣлать иные, совсѣмъ отъ существенныхъ разныя, то паче же при настоящемъ случаѣ употребить могли поляки, преобразивъ всякія извѣстія въ пользу своей стороны, ища тѣмъ способомъ удержать въ сей странѣ людей, къ крайнему ихъ неудовольству обращающихся къ вѣрѣ, прежде ими исповѣданной и отъ которой они отведены однимъ насильствомъ и принужденіємъ властей, то потому предразсужденіе ведетъ мысль, что и нашъ посоль иногда не столь удобно обозрѣть можетъ настоящія дѣйствія, какъ въ отдаленности отъ его пребыванія происходяція“¹⁾. Специально про обвинувачуваного Гервасія Румянцев писав, що „сей старецъ поведенія свои противъ прибігающихъ къ нему уніатскихъ поповъ основывалъ на должности своего пастырства, на правѣ бытія древняго во всей странѣ сей благочестія“. Про Мельхиседека-ж заявив, що підбурювачем колїів він не міг бути вже тому, що покинув Матронинський монастирь і оселив ся в Переяславі ще в маю 1766 р., управляючи монастирем здаля²⁾.

Але після запереченя Панїна Румянцев відрік ся, як від свого погляду на колїівщину, так і від оборони несправедливо обвинувачених Гервасія і Мельхиседека. „Я, писав він до Панїна, немедленно начну исполнять прибавленныя мнѣ теперь повелѣнія о польскомъ шляхетствѣ и крестьянахъ, и столько

¹⁾ Переписка Румянцева. „К. Ст.“, 1882 р., кн. 10, ст. 111.

²⁾ Ibidem, ст. 114.

же набуденія имѣть и за поступками архіерея переяславскаго, если бы его не воздержало одно уже повелѣніе ваше, которому сообщеніе противное съ уніатскими попами воее пресѣклись можетъ, если ваше сіятельство изволите согласиться, чтобы ихъ не одинаго чрезъ границу въ Переяславъ не пропускать такъ, какъ и пришедшихъ назадъ выслать¹⁾.

Стративши такого оборонця, якъ гр. Румянцев, Гервасій і Мельхиседек опинились в небезпешнім становищі підпасти осуду за те, що могло бути небажаним тільки для Поляків — за діяльне піддержуване православія в українській частині переяславської єпархії. Репніну могло здатись особливо нелегальним повернене сими діячами на лоно православної церкви тих, що були католиками або уніятами в момент затвердження польським соймом 1767 р. згаданого висше сепаратного акта про дісидентів. На основі сього акта, не вважаючи на всі пільги ним приобіцяні, власне не давалось дозволу на свободний поворот до православя тим, що їх до сього часу силоміць привернено до унії чи католицтва²⁾. Невдоволене Репніна такими поверненнями не зменьшалось, очевидячки, навіть тим, що всі або більша частина їх сталась ще перед ратифікацією трактата, що наступила, як знаємо, в початку 1768 р.³⁾. Тим часом і архіерей Гервасій і ігумен Мельхиседек, поступаючи таким робом, і в думці собі не покладали, що розминають ся з російським послом. Вони, не відаючи нічого про широкі проєкти „сѣвернаго аккорта“ і инше, вважали конче потрібним, з огляду на збільшені по соймі 1767 р. утиски православних на Україні з боку уніятів і католиків⁴⁾, просити у Репніна ще й узброєної оборони православному народу і дуже дивувались, коли і після безпосередніх обернень з тим-ж прозьбами в Петербург, сподівані військові „команди“ не з'являлись на Україні⁵⁾. Поясняючи собі затримку узброєної допомоги припадковостю, архіерей, коли в початку мая 1768 р. селяне

¹⁾ Ibidem, ст. 117.

²⁾ Архивъ Ю.-З. Россіи. Ч. I. Т. II. Передмова Лебединцева, ст. CXVI.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem, ст. CC—CCII.

⁵⁾ Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. III. CIV і CVI актів.

с. Жаботиня, сполохані нападом на них лютих конфедератів, звернулись до нього з благанем вистаратись для них в російських властей оборони, признав можливим знов обернутись за сією обороною, але вже не до Петербурга, а до тодішнього київського генерал-губернатора Ө. М. Вовйкова, що управляв не великою частиною теперішньої київської губернії до Василькова і так званою Новою Сербією се-б то оселеними межі границею польської України і Запорожа пікіперними і компанейськими полками, і вів всі пограничні зносини з Польщею ¹⁾. Вважаючи справу, про яку приходилось просити, безперечно залежною від Ө. М. Вовйкова, архирей знову був страшенно здивований відповідю, якої про те від кореспондента його вимагав обовязок служби. „Хотя охотно, — читаємо в листі київського генерал-губернатора до архирея, — желалъ бы я въ томъ (в обороні жаботинців) показать вашему преосвященству удовольствіе, но какъ обстоятельства сего дѣла принадлежатъ до разсмотрѣнія вышнихъ правительствъ, то вразсужденіи того за пристойно нахожу вашему преосвященству представить мой совѣтъ: не соизволите ль по сему дѣлу адресоваться по командѣ въ святѣйшій правительствующій синодъ или въ государственную коллегію иностранныхъ дѣлъ“ ²⁾. Але багато людей за шумом дипломатії не могло зрозуміти гаразд очевидної прекраснодушности поважних пастирів. Не мало сприяло сьому виняткове становище Матронінського монастиря, що був під їх доглядом. Будучи до 1766 р. резиденцією ігумена Мельхиседека, назначеного переяславським архиреем за правителя українських церков, монастирь сей підчас утисків православних не міг не давати в себе притулка православним попам, що позбулись „презенти“ і були зовсім вигнані уніятами з своїх парафій. Тяжко було-б монастирській братії зачиняти двері свої обителі і перед запорожцями, що нерідко приходили на Україну, аби побачитись з близькими родичами; черцям не приходилось додивлятись які політичні заміри могли мати ті, що приходили в монастирь, очевидячки, тільки з релігійною метою; не могла братія усувати і змовин для

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. Ч. I. Т. III. CXVI,

²⁾ Ibidem, CXVII.

оборони православя, що могли бути і дійсно часом бували межі єреями, позбавленими своїх парафій, і запорожцями або тими, що вдавали з себе запорожців. Тимчасом польські власті і уніятські офіціали инакше дивились на всі згадані обставини, обвинувачуючи Матронинського ігумена просто в організації гайдамацьких зібрань в Матронинському лісі, що оточав монастир, тим більше, що один випадок згаданих вище змовин в Матронинському монастирі, а власно змовини в початку 1767 року став навіть відомий при розслідуженню справи священника Гавриїла Царика, що за православ'я збув ся парафії і жив якийсь час в Матронинській обителі¹⁾. Репнін, котрому доносили польські власті про все те, що діялось в Матронинському монастирі, рішив, що переяславський архирей просто затумаює йому очи запевненнями про своє неспівчуте насильним вчинкам гайдамаків. Хоча розслідуєня і ревізії, зроблені, „осмотрительно“ в Матронинському монастирі з наказу Румянцова і Вовйкова і в червні 1768 р.²⁾ і потім у вересні тогож року³⁾ не дали ніяких потверджень обвинуваченю, тим більше що й сам монастир постраждав одного разу від якихсь невідомих розбійників, а про те справа згаданих духовних осіб дійшла до суда. А коли се сталось, то в позивателів знайшов ся і такий доказ проти Гервасія, як поховане ним при величній обстанові в переяславській катедральній церкві голови спаленого Поляками і уніятами мешканця місточка Млїєва Данила Кушніра, що не хотїв колись віддати уніятам і їх священникам священної гробницї, що зберігалась спершу в млїєвській церкві і була схована ним Кушнірем у себе⁴⁾. В сїм релігійнім торжестві побачили піддержку людей, що повстали проти своїх властей, а не бажане піддержати впалий дух простих немудрих оборонців своєї віри.

Суд, звичайно, не міг признати обвинувачень, накинених на поважних духовних діячів, але проте обоє вони — і ігумен Мельхиседек і архирей Гервасій — були „пристойнимъ обра-

1) А. Ю.-З. Россія, Ч. I, Т. II. Передмова Лебендицева, ст. СХСІ.

2) А. Ю.-З. Россія, Ч. I, Т. III, СХХVI і СХХVII.

3) Переписка Румянцова. „К. Ст.“. 1883 р., кн. 9 і 10, ст. 262.

4) Арх. Ю.-З. Р. Ч. I, Т. II. Акти СХII і СХIX.

зомъ“ усунені — перший з ігуменства в Матронинськiм монастирі, а другий — від урядованя переяславською епархією. Гервасий після сього прожив якийсь час в спокою в київськiм Михайлівськiм монастирі, де і вмер в кінці 1769 р., Мельхиседек же спершу був ігуменом в переяславськiм монастирі, потім в київськiм Видубецькiм, далі в лубенськiм Мгарськiм, де став архимандритом і на решті в глухівськiм, причому якийсь час був Київсько-Софійським катедральним намістником (те саме, що тепер катедральний протоєрей); вмер він 1809 р.¹⁾ Усунені з місця кипучої діяльності, хоча-б навіть „пристойнимъ образомъ“ для таких насаджувачів духовної ниви, якими були архиєрей Гервасий і ігумен Мельхиседек, являлось тяжким ударом долі.

Але коли так тяжко було уникнути непорозуміння високознесеним духовним діячам Гервасию і Мельхиседеку, то для людей, що цілком не мали відомостей про пляни і наміри дипломатії, а тимчасом бажали дати собі справозданє з усього, що діялось навкруги їх, майже неможливо було при ширости сердешній не впасти в ряд блудів *sui generis*. І ось ми бачимо, що капітан російського війська Станкевич, що був в чорнім гусарськiм полку, ніби для вербунка в гусари людей, набрав в Смілянщині відділ з 1.000 чоловіка і став орудувати в дуєї коліїв недавнього часу. Коли-ж проти нього вислано відділ поручника ямбурійського полка Вепрейського, то на вивол йому рушила була чимала гайдамацька ватага; тільки з тяжким трудом вдалось Вепрейському захопити і самого Станкевича і 200 чоловік з його відділу²⁾. Співчуте до Станкевича межі гайдамаками, що тинялись біля границі, було таке велике, що київський генерал-губернатор радив військовому начальству скорійше відвезти Станкевича під добрим конвоєм до Кременчука, боячись, щоб гайдамаки не здумали ослобонити з менш укріпленої Сміли такого важного злочинця³⁾.

¹⁾ А. Ю.-З. Р. Ч. I, Т. III, при CLIX і CLX, а також в т. II. Передмова Θ. Г. Лебединцева, ст. CCVIII і CLXX.

²⁾ Переписка Румянцева. „К. Ст.“. 1883 р., кн. 9 і 10, ст. 266.

³⁾ Матеріали для історії колівщини, Костомарова, „К. Ст.“, 1882 р. кн. 8, ст. 321.

Чи не бажанєм піддержати борців за православє можна об'яснити і сей випадок і випадок з обер-офіцером тогож чорного гусарського полка Маріяновичем, що те-ж хотів був пристати до гайдамаків і тільки неосторожним листом до одного з гайдамацьких ватажків зрадив припадково свої пляни рушити з гайдамаками до Могилева над Дніпром? Як би ватажка, що до нього він писав, не вбито в одній баталії з російськими військами і не дістав ся знайдений про ньому лист Маріяновича в руки російських властей, то може останній відограв би ту-ж саму ролю, що й Станкевич.

На решті чи не бажанєм же помогти коліям оборонити свою віру від Поляків можна об'яснити і часте втіканє російських салдатів до бунтівників? При сьому вражає той факт, що таких втікачів було дуже багато, так що з них виключно складались цілі ватаги. В листі до Паніна з 19 жовтня вже 1770 р. Румянцев писав про се так: „изъ приложеннаго къ копіи репорта ко мнѣ отъ генераль-поручика фонъ Эссена ваше сіятельство узнаете сколько новыя злодѣи изъ самихъ нашихъ войскъ на Побережьѣ (?) польскомъ возстають; сіи грабители опаснѣе быть могутъ самого непріятеля, ибо они подъ именемъ своихъ вездѣ пройтить могутъ и разорять...“¹⁾

Але коли пляни Паніна що до „сѣвернаго аккорта“, з котрим були получені і думки про піддержанє Польщі, стали ся причиною невзгодин для багатьох руських людей, що инакше від Паніна, розуміли відносини свої і до Польщі і до її православної української людности, то не привели вони до бажаних наслідків і в широкій сфері міжнародних відносин. Туреччина не думала, звичайно, чекати поки з Польщі піддержаної і зміцненої, Панін утворить певну союзницю Росії, і вважаючи гайдамаків Залізняка, що в червні 1768 р. наскочили на Балту і зрабували турецьких підданих, за людей, підтримуваних Росією, вкинула російського посла при своїм дворі, Обрезкова, в семибаштовий замок і тим видала Росії війну, котрою грозила вже давно, боячись захоплення нею знесиленої Польщі.

¹⁾ Переписка Румянцева, К. Ст. 1883, кн. 9 і 10, ст. 778.

АЗБУЧНИЙ ПОКАЖЧИК

імен особових і географічних, згаданих в XIX і XX т. „Руської Історичної Бібліотеки“*)

А.

Абрамко, арендар; XIX: 163.
Август II., польсь. король; XIX: 75, 158.
Август III., польсь. король; XIX: 44, 75, 76, 77, 81, 159.
Австрія, з.; XIX: 183, 201, 244, 283.
Австрийці, нарід; XX: 159.
Александровськ м.; XIX: 151.
Алешка; XIX: 19.
Ампрович Михайло, війт; XIX: 178.
Ангенберґ; XX: 41, 43.
Андріївка, с.; XX: 67, 70.
Андрушка, Гайдаїв син; XX: 106.
Анна, Марусина донька; XIX: 260, 261, 263.
Антонович В., історик; XX: 6, 7, 8.
Антоненко Кузьма; XX: 56.
Антоновка, слобода; XX: 108, 116.
Апостол Данило, полковник і гетьман; XIX: 129, 130.

Апостол Павло; XIX: 130.
Ардель; XIX: 159, 163.
Артим, гончар; XX: 50, 51.
Артипормарко, сербський полк.; XX: 34.
Архангелогородска фортеця; XIX: 69.

Б.

Бабачок Василь, селянин; XX: 106.
Бабиченко, священник; XX: 18.
Бабрійчук Петро, їздець; XIX: 257.
Бабче, с.; XIX: 207, 248, 256, 268.
Бабчук Гриць, опришок; XIX: 181, 217.
Бабчук Стефан, опришок; XIX: 213.
Багрипівці, с.; XIX: 5, 12.
Базарний Федір, запорожець; XX: 90, 135, 156.
Базилевські; XIX: 127, 130—143, 146—148, 150, 151, 154, 155*, 156*, 157*, 158*.

*) Арабські цифри означають сторони тому, м. = місто або містечко, р. = ріка, с. = село, з. = земля.

- Базилевський Василь Онисимович, обозний; XIX: 130.
- Базилевський Іван, прем. майор; XIX: 152.
- Базилевський Іван, надв. совітник; XIX: 127, 132, 154.
- Базилевська Марія; XIX: 127, 137.
- Базилевський Петро, полковник; XIX: 152.
- Базилевський Степан, надзв. совітник; XIX: 127, 132, 137, 154.
- Базилевський Федір, остаповський сотник; XIX: 131, 152, 153, 154.
- Бакуїна, письменка; XIX: 158*.
- Балабанівка, с.; XX: 122, 124.
- Баланівка, с.; XX: 125.
- Бальневичева Маріана, шляхтянка; XX: 115.
- Балта; XX: 39, 40.
- Бандурка, ватажок; XX: 79, 92.
- Бар, м.; XX: 122, 150, 152.
- Барановський Ант., війт; XIX: 200, 204.
- Баранє Поле, с.; XX: 114.
- Баратов, кн. офіцер сербськ. полка; XX: 92.
- Баренки, с.; XX: 132.
- Барковский - Градовский Ян Дунїн, богуславськ. скарбов. писар; XX: 25, 26, 27.
- Бастачки; XX: 80.
- Бачинська, панї; XX: 149.
- Басрак Василь, ватажок; XIX: 180, 181, 200, 201, 203—208, 210—217, 219, 220, 223—231, 235, 237—247, 289.
- Баюрак Гнат, опришок; XIX: 181, 243.
- Баюрак Гринь, опришок; XIX: 215.
- Баюрак Петро, опришок; XIX: 214, 215, 223.
- Баюрак Семен, ватажок; XIX: 242, 243.
- Баюрачка, жінка ватага; XIX: 224, 227, 228, 230, 231.
- Безносенко Грицько, селянин; XX: 84, 85, 124.
- Бендери, XIX: 108; XX: 139.
- Бенява; XIX: 168.
- Бердичів, м.; XIX: 37, 79, 117; XX: 29, 89, 110.
- Березів, с.; XIX: 161.
- Березів долішний; XIX: 258, 266.
- Березняки, с.; XX: 16, 17, 18.
- Березовський Михайло, субделатат город. уряду; XIX: 248.
- Берестечко, м.; XIX: 82.
- Берко Петро, газда; XIX: 259, 260, 264, 276, 277.
- Беркут, ватажок; XIX: 92.
- Бернардини львівські, монахи; XIX: 194, 199, 211.
- Берчиха, мати опришка; XIX: 255, 260.
- Берчук Іван, опришок; XIX: 251, 254.
- Бершада, XIX: 145, 147, 148.
- Бескид, гори; XIX: 230, 286.
- Билина, шляхтич; XIX: 11.
- Билов, генерал, гл. Митинський.
- Биндас, ватажок; XIX: 91.
- Бистрик, с.; XIX: 12.
- Бистриця, р.; XIX: 270.
- Битяговська Катерина, Павловна, XIX: 130, 131, 133.
- Бичків; XX: 215, 219, 220, 229.
- Бишів, м.; XX: 67, 68, 70, 73.
- Бишівський монастир; XIX: 16.
- Бідочук Гаврило, газда; XIX: 214, 228.
- Біла Церква, м.; XIX: 63, 92, 93, 108; XX: 9, 27, 28, 52,

- 53, 55, 58, 62, 65, 90, 93,
107, 110, 111, 145, 156.
Білгородка; XX: 63.
Білогородка; XIX: 26.
Білець Степан, Запорожець;
XX: 136, 137.
Білий Камінь; XX: 146.
Білий Клим, Запорожець; XX:
90, 135, 156.
Білий Пилип, Запорожець; XX:
136.
Білий Тиміш, Запорожець; XX:
137, 140.
Білий-стік; XIX: 280.
Білий Твкич, р.; XX: 10.
Білик, селянин; XX: 37, 38.
Білилівка, м.; XIX: 59, 91.
Білінський, пан; XIX: 250.
Білополе, с.; XIX: 12.
Білостоки; XX: 26, 52.
Білоусенко, селянин; XX: 30.
Білоцерківщина, з.; XX: 15, 57,
90, 91, 92, 98, 135.
Біляївка, с.; XIX: 150.
Бісик Гринь, опришок; XIX:
214, 218, 231, 234, 235.
Бісик Іван, опришок; XIX: 230.
Бішуки, газда; XIX: 215.
Блажова горішна, с.; XIX: 284.
Блакiтенко, ватажок; XIX: 92.
Блощинці, с.; XX: 53, 54, 90,
98, 117.
Бобровский, пан; XIX: 12.
Бобрук Юрко; XIX: 212.
Бог, р.; XIX: 7, 20, 28, 72, 74,
90, 91.
Богатий, міщаний; XIX: 115.
Богопіл; XIX: 28.
Богородчани; XIX: 204, 206,
240, 241, 242, 289, 293.
Богун, ватажок; XX: 85.
Богуслав, м.; XX: 10, 11, 17,
25, 26, 27, 28, 29, 30, 53, 54,
55, 59, 65, 90, 91, 92, 139.
Боднарчук, опришок; XIX: 184.
Божувка; XX: 93.
- Бойки, нарід; XIX: 161, 162,
168.
Бойко Іван, опришок; XIX:
173, 181, 214, 217, 220, 221,
228, 229, 235.
Бойчук, опришок; XIX: 184,
236, 237, 238, 262, 270.
Бойчук Василь, опришок; XIX:
239, 268, 277, 278.
Бойчук Дмитро; XIX: 281.
Бойчук Іван, ватажок; XIX:
187, 193, 200, 201, 203, 210,
242, 244—259, 264, 265, 266,
268, 273—278, 281, 282, 289.
Бойчук Іван, газда; XIX: 238.
Бойчук Іван, опришок; XIX:
267, 276.
Болбасівка, село; XIX: 153.
Болехів, м.; XIX: 168, 197,
210, 242, 255, 256, 259, 260,
261, 264, 265, 268, 270, 271,
272, 273, 274, 275, 276, 278,
280, 285, 287, 288.
Болехівщина, з.; XIX: 196.
Бондар Василь; XX: 71.
Бондаренко Іван, ватажок; XX:
8, 9, 40, 66, 67, 68, 69, 70,
71, 72, 73, 74, 75, 87, 124,
125, 135, 144, 145.
Бондаренко Федір; XX: 50, 71,
72.
Боплян, французь. інжинер;
XX: 76.
Борзна, м.; XIX: 154.
Борки, с.; XIX: 14, 213.
Боровиця; XIX: 84, 89.
Борода Іван, атаман; XIX: 92.
Бородавка, ватажок; XIX: 92.
Бородянок, с.; XX: 69.
Борша, с.; XIX: 215, 223.
Борщелівка; XX: 62.
Борщів, с.; XIX: 194, 198, 199,
211, 239.
Босий брід; XX: 59.
Бостель К.; XIX: 191.

- Ботвиненко Іван, селянин; XX: 32, 33, 34, 99, 100.
- Боярка, с.; XX: 11, 27, 28, 29, 79, 80, 91.
- Боярка, р.; XX: 27.
- Браніцький, коронний гетьман; XX: 150, 151, 152.
- Браніцький Ян Клеменс, граф. крак. воевода, вел. геть. корон.; XIX: 93, 279, 280, 281.
- Браніцький Ксаверій, корон. ловчий; XIX: 120, 121, 122.
- Братський монастир; XIX: 26, 27.
- Брацлавщина, з.; XIX: 5, 30, 37, 38, 39, 42, 46, 49, 65, 77, 80, 81, 90, 91, 93, 117; XX: 5, 94, 95, 96, 129, 131, 143.
- Бржостовський, приказчик; XIX: 11.
- Бровки, с.; XIX: 14.
- Броди, м.; XIX: 81, 190; XX: 60, 151, 190.
- Брусилів, м.; XX: 67, 70.
- Брустури, с.; XIX: 169, 227, 257, 261, 264.
- Бряга, с.; XIX: 288.
- Бубнище; XIX: 288, 293.
- Буг, р.; XIX: 150; XX: 35, 61, 122.
- Бугачівка; XX: 79, 117.
- Бугаєнко Олекса, селянин; XX: 119, 120.
- Бугогардовська поланка; XX: 5.
- Будзанів, м.; XIX: 181.
- Будища, с.; XIX: 205, 208.
- Бужка, р.; XX: 35, 61.
- Бувівка, с.; XX: 103, 109.
- Буйва, р.; XX: 18.
- Буки, м.; XIX: 110; XX: 132, 149.
- Буковець, с.; XIX: 236.
- Буковина, з.; XIX: 158.
- Буркут, урочище; XIX: 150.
- Бучач, м.; XIX: 194, 211.
- Бушівський, пан; XIX: 60.
- Бушук (Пістолетник) Семен, опришок; XIX: 249, 255, 258, 259, 260, 261, 263, 266, 267, 270, 273, 276, 277, 278.
- Беліньський, пан; XIX: 258, 259.
- Бельовський Август, польсь. історик; XIX: 160.
- Буяльський, шляхтич; XIX: 39.
- В.**
- Вайсбах, гр. ген. губернатор; XIX: 69, 82, 84, 86, 88.
- Вакулинці, с.; XX: 16.
- Валеня, с.; XIX: 205.
- Валищук Василь, вівчар; XIX: 209.
- Валява; XX: 92.
- Ваніградський, комісар; XX: 26.
- Варитин, потік; XIX: 236.
- Варганович Ник., війт; XIX: 204.
- Варцаба Іван, опришок; XIX: 187, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 278.
- Варцаба Іван, батько опришка; XIX: 253.
- Варцабиха Марія, мати опришка; XIX: 253.
- Варшава, м.; XIX: 69, 70, 86, 197; XX: 145.
- Василь, вихрест; XIX: 173.
- Василь, опришок; XIX: 161, 169, 184, 227.
- Василенко; XIX: 131.
- Василенко Грицько; XX: 22.
- Василенко Іван, титар; XX: 18, 20, 22.
- Василенко Кирило; XX: 22.
- Василенко Савко; XX: 22.
- Васильків, м.; XIX: 26; XX: 120.
- Васильківщина, з.; XX: 52, 53, 54.

- Васильковський, товариш панц. корогви; XX: 147, 148.
- Васильчук Дмитро, газда; XIX: 250.
- Васюк Грицько; XX: 56, 57.
- Ватаманчук Федор, підданий; XIX: 264.
- Вашук Федор; XIX: 209.
- Вдовиченко Каленик, винник; XX: 116.
- Велд'ж, с.; XIX: 289.
- Венера, богиня, XIX: 262.
- Веприк, с.; XX: 56.
- Верба, ватаг; XIX: 163.
- Вербівка смілянська, с.; XX: 84.
- Вербіж, с.; XIX: 161, 168, 169.
- Вербіки, с.; XX: 145.
- Вербовець, с.; XX: 124.
- Веремієнко Іван, селянин; XX: 110, 111.
- Верещаки, с.; XX: 33.
- Верлан, полковник; XIX: 80, 81, 83, 88; XX: 129.
- Весньовський Василь; XX: 57, 138, 139, 141.
- Весньовський Ян; XX: 57.
- Видубицький монастир; XIX: 26.
- Винниця, м.; XIX: 37, 50, 52, 54, 78, 84, 92, 94, 151, 152.
- Виногородка, с.; XX: 84, 117.
- Вись, р.; XIX: 28, 29, 31.
- Висла, р.; XIX: 79.
- Вихрестюк Андрій, опришок; XIX: 258, 267, 276, 277.
- Вишгород, м.; XIX: 69.
- Вишневецький Януш, кн.; XIX: 12, 59, 85.
- Війт Цилип; XX: 29.
- Війт Савка, отаман; XX: 22.
- Вільга, реґіментар; XIX: 95.
- Вірмени, нарід; XIX: 163, 165, 169, 171, 172, 182, 202, 204, 238, 257, 283.
- Вітвіцький, шереговець; XX: 148.
- Вітер Петро, ватажок; XX: 79.
- Вовк Грицько, ватажок; XX: 90, 91.
- Вовчківці, с.; XIX: 249.
- Водзянка, с.; XX: 118.
- Водяниця, с.; XX: 85.
- Войццький Каз. Волод., польськ. писатель; XIX: 197, 198, 283.
- Волинь, з.; XIX: 4, 5, 9, 13, 82; XX: 4, 62, 95, 96, 97, 103, 127.
- Волинський, офіцер; XIX: 52.
- Волиньщина; XIX: 110, 123.
- Володарка, м.; XIX: 32, 37, 52, 93, 104; XX: 59, 116.
- Володкевич, радомишльськ. уніятськ. митрополит; XX: 14.
- Волнянка, с.; XX: 106, 107.
- Волосяк Івась, газда; XIX: 278.
- Волох, опришок; XIX: 169.
- Волохи (Молдаван), нарід; XIX: 6, 17, 20, 47, 48, 60, 84, 161, 162, 163, 206, 207, 212, 214, 219, 231, 233, 263.
- Волосів, с.; XIX: 12; XX: 112.
- Волосяк Мартин, газда; XIX: 278.
- Волосяк Матій, газда; XIX: 278.
- Волошин, ткач; XIX: 257.
- Волошин Василь, опришок; XIX: 220, 221, 222.
- Волошин Іван, опришок; XIX: 214.
- Волошинець Василь, опришок; XIX: 268, 273.
- Волошинець Лупул, опришок; XIX: 268.
- Волощина, з.; XIX: 117, 123, 158, 159, 160, 163, 165, 170, 173, 176, 181, 214, 216, 219, 223, 224, 230, 236, 269, 287.
- Волощинівка уманська, с.; XX: 106.

- Волощук Аналія, опришок; XIX: 203, 209.
- Волощук Іван, опришок; XIX: 209.
- Волощук Семен; XIX: 174.
- Волощук Теодор, опришок; XIX: 209.
- Вонсовський, шляхтич; XX: 68, 69, 70.
- Воробченко Іван; XX: 30, 31.
- Ворона; XIX: 161; XX: 31, 32.
- Воронч, регіментар; XX: 14, 150.
- Воронне; XX: 80.
- Ворченко Василь, музика-бандурист; XX: 84, 85, 117.
- Воскресінці; XIX: 168, 169.
- Восійков, кийв. воен. губернатор; XIX: 105.
- Вушиця; XIX: 169.
- Вержбента, провіянтовий писар; XX: 26.
- Вязла, р.; XX: 10.
- Г.**
- Григоренко; XIX: 135.
- Григорівка, с.; XX: 114.
- Гриць з Путилова, опришок; XIX: 269.
- Гродецький, хорунжий; XX: 28, 29.
- Гружевич, шляхтич; XIX: 34.
- Грузька, р.; 11, 18.
- Грузьке, с.; XX: 67, 70, 72, 73, 74.
- Г(рушевський) М(ихайло), історик; XIX: 158*.
- Грушки, с.; XX: 132.
- Грущенко Грицько; XX: 68, 71.
- Губа Мирон, ватажок; XX: 82, 136.
- Гудим Гват, селянин; XX: 105.
- Гулак, с.; XX: 68.
- Гулевич, шляхтич; XIX: 10, 12.
- Гунча, с.; XX: 124.
- Гурев, росс. поручник; XX: 150.
- Гусаковский, шляхтич; XX: 149.
- Гусачівка, с.; XX: 15.
- Гует, м.; XIX: 159.
- Гута Богуславська; XX: 90.
- Гутовський, пан; XX: 114.
- Гуцули, нарід; XIX: 161, 162, 163, 165, 168, 184, 196, 197, 199.
- Гуцулка; XIX: 262.
- Гуцульщина, з.; XIX: 158, 159, 164, 168, 196, 244, 246.
- Гучала Іван, козацький осаул; XX: 107.
- Гаврило, син Сивого; XX: 89.
- Гаврилюк, газда; XIX: 257.
- Гаврильчук Іван; XIX: 250, 263.
- Гадяч, м.; XIX: 145.
- Гайдай, ватажок; XX: 106, 136.
- Гайдаш, ватажок; XX: 34, 35, 38.
- Гайне фон, генерал-майор; XIX: 82.
- Гайсин; XX: 93.
- Галабурда Прокоп, селянин; XX: 31, 32.
- Галаганівка, с.; XX: 51.
- Галайковский Панас; XX: 158.
- Галич, м.; XIX: 160, 171, 173, 192.
- Галичина, з.; XIX: 177, 183, 244, 283.
- Ганкевич Самуїл, райця; XIX: 204.
- Ганоч, ватажок; XIX: 92.
- Гард; XIX: 38.
- Гаркуша Кузьма, ватажок; XIX: 92.
- Гаштурак Павло, опришок; XIX: 173.
- Гданьск, м.; XIX: 75, 81.
- Гедалиха; XIX: 162.
- Гедалія, арендар; XIX: 162, 174.

- Гедсон, чернець; XIX: 27.
 Гектор, троаянський лицар; XIX: 95.
 Гердличка, мандатор; XIX: 184.
 Геркулес, грецький герой; XIX: 294.
 Гесен-Гомбурський Людвиг, ландграф; XIX: 81, 82.
 Гетьманщина, з.; XX: 33.
 Гільхен, стольник; XIX: 204.
 Гірський Тикич, р.; XX: 80.
 Гладенко Гарасим, селянин; XX: 114.
 Гладиренко Іван, запорожець; XX: 136, 137, 141.
 Гладкий, ассесор; XIX: 144.
 Гладкий, кушнір; XX: 27.
 Глинськ, с.; XX: 137, 138.
 Глоба Іван, військов. писар; XX: 43.
 Гловацький Степан, ватажок; XX: 92, 93.
 Глонка, розбійник; XIX: 183.
 Глухів, м.; XIX: 86.
 Гнат, атаман; XIX: 161.
 Гнида; XX: 86.
 Гнилий Тикич, р.; XX: 11, 27.
 Годда, с.; XIX: 212.
 Голий Гнат, запорожець; XIX: 90, 91.
 Голинський; XIX: 161.
 Головацький Степан; XX: 156.
 Головач, опришок; XIX: 173, 174.
 Головацький Яків, етнограф; XIX: 184, 281.
 Головка Прокіп; XX: 88.
 Головчук Олекса, опришок; XIX: 248, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 267, 268, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278.
 Голосків, с.; XIX: 176, 194.
 Голта; XX: 39, 40.
 Гольц, рос. генерал; XIX: 158.
 Гончаренко Микита, гайдамака; XX: 84.
 Гонта Іван, сотник; XIX: 39, 49, 54, 99—123, 131, 150, 153.
 Гопняк Федор, опришок; XIX: 214, 230.
 Горбата Катерина; XX: 122.
 Горбатий Данило, селянин; XX: 122.
 Горбачук Матвій, селянин; XX: 122, 123, 124.
 Горбенко Кіндрат, дяк; XX: 108.
 Горецький, посесор; XIX: 183.
 Горвинчі, с.; XX: 64.
 Горлинський, шляхтич; XX: 64.
 Городенка, м.; XIX: 254.
 Городище, м.; XX: 11, 18, 30, 80.
 Горпняк Іван; XIX: 263, 267.
 Гостомля, м.; XIX: 92.
 Гошів; XIX: 171, 197, 288.
 Грабинки, с.; XX: 119.
 Градижеськ, м.; XIX: 145.
 Градовський, богуславськ, писар; XX: 92.
 Гранів, м.; XIX: 37, 38, 89, 91, 94; XX: 60, 102, 122, 124.
 Графов, майор сербсь. гусарсь. полка; XX: 138.
 Гребеники, с.; XX: 98.
 Гребінки, с.; XX: 52.
 Гребницький Фльоріан, уніятьє митрополіта; XIX: 53.
 Греки, нарід; XIX: 88.
 Грива, запорожець; XIX: 84, 85, 86, 87, 88, 92; XX: 129.

Г.

- Галецький Ян, режіментар; XIX: 7.
 Галаган, січовий полковник; XIX: 14.
 Гачковський Семен, райця; XIX: 204.
 Гачковський Шимон, війт; XIX: 178.
 Герда, с.; XIX: 209.

Геттінген, м.; XIX: 132.
 Глодіян Івонуш, вівчар; XIX: 208.
 Глонка, опришок; XIX: 283.
 Горжецький, криворівнянський посесор; XIX: 283.
 Грабовський, пан; XX: 87, 88, 89, 115.
 Грабовска, панна; XX: 89.
 Грабовска, панна; XX: 126.
 Грегура Гавріл, опришок; XIX: 213.
 Гурьєв, полковник; XIX: 117, 118, 119, 120.

Д.

Дам'ян, монах; XIX: 27.
 Данило, крестянин; XIX: 34.
 Данилюк; XIX: 236.
 Данилюк Гриць, атаман; XIX: 171.
 Данилюк Семен, опришок; XIX: 251, 254.
 Данилюка; XIX: 237, 238.
 Данчисил Улас, селянин; XX: 108, 109.
 Данько, опришок; XIX: 184.
 Дацки смілянські, с.; XX: 98.
 Дашів; XIX: 91, 93.
 Дашко, сотник; XIX: 106.
 Дворак Хведір, вїйт; XX: 107.
 Дебеславська коршма; XIX: 247.
 Дебеславці, с.; XIX: 161.
 Делятин, м.; XIX: 293.
 Демко, ткацький цехмістр; XX: 28.
 Деренковець, с.; XX: 16, 19, 20.
 Дессієр, полковник; XIX: 76.
 Дешерт Михайло, новгородський стольник; XIX: 272.
 Джамиджук Стефан, опришок; XIX: 168, 171, 173.
 Джамиджук Федір, опришок; XIX: 168, 171, 173.
 Джердзя, дебра; XIX: 208.

Джурджа, ватажок; XX: 85.
 Дзвінка, жінка Стефана; XIX: 286, 291, 294.
 Дзвінчук (Дзвінка) Стефан; XIX: 177, 178, 180, 195, 201, 210, 211, 286, 288, 291, 293, 294.
 Дзикован Юрко; XIX: 212, 213.
 Дзюба, запорожець; XIX: 6.
 Дзюбенко Степан; XX: 22.
 Дзюнково, с.; XX: 122.
 Димір, с.; XX: 68, 69.
 Дншловий Марко; XX: 108.
 Дідовщина, з.; XX: 66, 68, 69, 70.
 Дідушицький, староста; XIX: 204.
 Дідушицький, галиць. хорунжий; XIX: 253, 257, 279.
 Дідушків Іван; XIX: 174, 175, 176.
 Дідушко, опришок; XIX: 163.
 Дідушко Микола, атаман (вїйт); XIX: 174, 175, 176, 194.
 Ділета, газда; XIX: 259.
 Дін, р.; XX: 160.
 Дірчилюк Гринь, опришок; XIX: 257, 267, 277, 278.
 Дітківці, с.; XIX: 161, 238.
 Дмитро, опришок; XIX: 161.
 Дмитро, протопоп; XX: 137.
 Дніпро, р.; XIX: 1, 7, 17, 18, 19, 20, 23, 27, 28, 32, 43, 68, 84, 153; XX: 2, 3, 4, 34, 51, 60, 82, 95, 97, 99, 127, 128, 129, 132, 145.
 Дністер, р.; XIX: 6, 7, 28, 43, 48, 91, 120, 150, 151, 253, 254, 256, 267; XX: 83, 123, 131.
 Дністрова Сукеля; XIX: 256.
 Добросільський; XIX: 168.
 Добротвір; XIX: 173.
 Добротів; XIX: 168, 238.
 „Довбуш“, трагедія Федьковича; XIX: 295.

- Довбуш Василь, батько ватажка; XIX: 165, 166, 167, 170.
Довбушук Іван, опришок; XIX: 165, 166, 167, 168, 184.
Довбушук (Довбуш) Олекса, ватажок опришків; XIX: 155, 156, 157, 159, 160, 164 - 181, 187, 190, 191, 193 - 201, 203 - 213, 216, 219, 223, 240, 242, 244, 247, 250, 254, 259, 274, 275, 279, 285 - 295.
Довгополе, с.; XIX: 163, 173, 174, 181, 217, 223, 228, 267.
Довгополе волоське, с.; XIX: 213, 214, 215, 216, 217, 220, 228, 231, 238, 267.
Довгополе руське; XIX: 161.
Доленчук Іван; XIX: 263.
Долина, м.; XIX: 214, 215, 219, 245, 255, 265.
Доманський, підстароста; XIX: 227.
Домінікани, монахи; XIX: 38, 94.
Дора, с.; XIX: 180, 204, 209, 228, 240, 242, 243, 293.
Дорна, с.; XIX: 214, 230.
Дорошенко, гетьман; XX: 3.
Дроботяків Андрій, опришок; XIX: 218, 242, 243.
Дрижаков Максим, мірошник; XX: 117.
Дрикса, атаман; XIX: 91.
Дрислюк, опришок; XIX: 171.
Драгомирня; XIX: 231.
Дрогобич, м.; XIX: 281.
Дроздович, боярецький намістник; XX: 28.
Дубенний Василь; XX: 100, 101, 102, 103, 104.
Дубенний Михайло; XX: 102.
Дубенний-син; XX: 102.
Дубиненко Данько; XX: 22.
Дувид, сигітський жид; XIX: 209.
Дуркевич, шеретозий; XX: 146.
Думба, пан; XIX: 205.
Дунин, пан; XX: 99.
Дюра Федор, опришок; XIX: 214.
Дяк Олекса, опришок; XIX: 267.
Дячук Василь, газда; XIX: 214, 215.
- Е.**
Європа; XX: 94.
- Ж.**
Жаботин, м.; XIX: 14, 37; XX: 10, 31, 36, 37, 139.
Жаботин, с.; XX: 110.
Жабь, с.; XIX: 160, 181, 212, 227 - 229, 235, 257 - 259, 261, 267, 268, 293.
Жабянка, р.; XX: 10, 37.
Жабь-Слупейка; XIX: 267.
Жалобне, с.; XX: 105.
Жванець, м.; XIX: 81.
Жебровский; XX: 158.
Желізняк гл. Залізняк.
Жеребка Михайло, підстароста; XX: 19, 20.
Жибонько с.; XX: 17.
Живачів; XIX: 164.
Животів, м.; XIX: 37, 57, 91; XX: 108, 120 - 123.
Жиди, нарід; XIX: 225, 240; XX: 21, 25, 29, 35, 36, 41, 42, 46, 48, 49, 55, 56, 57, 59 - 64, 67, 70, 73, 104, 108 - 112, 118 - 123, 125, 135, 138, 145, 156.
Жидичин; XX: 93.
Жила, ватажок; XIX: 85, 86, 88.
Житинки, с.; XX: 81, 101.
Житомир, м.; XIX: 51, 152, 153.
Жолоб Олекса; XIX: 156, 165, 166.

- Жолоб Федь, підватажок; XIX: 161, 162.
Жолоб'як Гриць; XIX: 161.
Жолоб'як Івась, опришок; XIX: 161.
Жолоб'як Федір, опришок; XIX: 161.
Жупник Іван, опришок; XIX: 258, 264, 266, 273, 274.
Жураковский Микола, шляхтич; XIX: 11, 16.
Журба, ватажок; XX: 53, 54.
- 3.**
- Заблонський, протопіп; XX: 60.
Заболотів; XIX: 161, 199.
Завадівка, с.; XX: 11, 18, 19, 20, 22, 24, 25.
Загоровский, товариш панцирної корогви; XX: 146, 147, 148.
Загурський, поль. поет; XIX: 216.
Задеренко, хугорянин; XX: 117.
Задвірянщина, з.; XIX: 148.
Закржевский, полковник; XIX: 74.
Залізник (Желізник) Максим, ватажок; XIX: 108—113, 115—119; XX: 9—11, 15, 21—34, 38—44, 46, 49, 53—55, 57, 70, 73, 75, 78—81, 87, 93, 98, 99, 100, 110, 131, 135, 136, 138, 139, 144, 145, 149—151.
Замковий Процько, селянин; XX: 110.
Запороже; XIX: 12, 13, 14, 18, 19, 20, 23, 27, 28, 29, 34, 71, 73, 74, 84, 86; XX: 5, 43, 72, 86, 95, 134, 137, 140, 141, 143, 151.
Запорожский Гард; XIX: 29.
Запорожці; XIX: 19, 20, 21; XX: 50.
Запрудські гори (Карпати); XIX: 212.
Заріче, с.; XIX: 292.
Зарубинці, с.; XX: 81.
Зарудний Яким, сотник козацький; XX: 107, 108, 156.
Зачок; XIX: 164.
Зачок Федір; XIX: 164.
Заяць, ватажок; XX: 65.
Звенигородка, с.; XIX: 90, 109, 110.
Зверхославе; XIX: 163.
Зьвіриня; XIX: 284.
Звягель; XX: 105.
Здвижа, р.; XX: 67.
Золена; XIX: 205, 206, 207.
Зелений Потік; XIX: 208.
Зелений Ріг, с.; XX: 80.
Зеленчук Стефан, опришок; XIX: 248, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 268, 269, 274, 276, 277, 278.
Зеллер, полковник; XX: 51.
Зінько, пасічник; XX: 113.
Злотницька Софія; XIX: 194.
Злотницький, пан; XIX: 211.
Злотницький Константин, полковник; XIX: 194, 199.
Знамірський, шляхтич; XIX: 90.
Значко-Яворський Мельхиседек, архимандрит; XX: 8, 13, 14, 41, 42, 43, 44.
Золотаревський Кирило, атаман; XIX: 154.
Золотаренко; XIX: 135.
Зотів; XX: 114.
Зражевський Василь, протопіп; XX: 15.
Зубаньха; XIX: 132.
Зубрицький, шляхтич; XIX: 39.
Зузульський, губернатор; XIX: 85.
- И.**
- Івюк Іван, опришок; XIX: 267.
Іква, р.; XX: 138.
Індичани, с.; XIX: 257.

I.

Іван; XX: 17.
 Іван, опришок; XIX: 161.
 Іванищук Олекса, опришок; XIX: 213.
 Іванів Борис; XIX: 173.
 Іванчук, ледінь; XIX: 258.
 Івниця, с.; XIX: 76.
 Іваниця, ватажок; XIX: 85, 86.
 Івашкевич, шляхтич; XIX: 71.
 Ігнатівка, с.; XX: 63, 64, 65.
 Іматовський, товариш панц. корогви; XX: 147.
 Ізмаїл; XIX: 145.
 Ілцький Степан, гайдамацький поводитарь; XX: 117.
 Імань; XX: 109.
 Ігул, р.; XIX: 29, 74; XX: 83.
 Інокентій, херсонськ. архієрей; XX: 44.
 Іосиф II., німець. цїсар; XIX: 183.
 Ірклєв; XIX: 29.

Й.

Йорданський монастир; XIX: 26.
 Йосьо, арендар; XIX: 166.
 Йосьович Гершко, арендар; XIX: 225, 226, 229.
 Йосьович Мордко; XIX: 226.

К.

Казан Михайло, гайдамака; XX: 98, 99, 100.
 Казанки, с.; XX: 122.
 Казатин; XIX: 79.
 Каланчака; XIX: 150.
 Каливич Микита, газда; XIX: 228.
 Каліновський, винницк. староста; XIX: 63.
 Калніболото; XIX: 29

Кальнишевський Петро, кошовий отаман; XX: 42, 43, 46, 133.
 Кальнишевський Петро, осаул; XIX: 72
 Каменець, м.; XIX: 79, 81, 121, 122, 153.
 Каменовата; XX: 155.
 Каміньський, пан; XIX: 79.
 Каміньський, товариш корогви панцирної; XX: 145, 146, 147, 148, 150.
 Кам'янка, с.; XX: 30, 31.
 Кам'яний Брід, с.; XX: 10, 11, 27, 28, 29, 110.
 Канів, м.; XX: 10, 35, 36, 37, 41, 45, 46, 51, 86, 145.
 Канюк, газда; XIX: 227.
 Канякин Харитон, ватажок; XIX: 92.
 Капітолій; XIX: 271.
 Капніст, полковник; XIX: 130, 134, 135, 154.
 Караниш, отаман Паралюша; XX: 80.
 Карапши; XIX: 60.
 Карашинець, с.; XX: 22.
 Кароль VI., німецький цїсар; XIX: 159.
 Кароль XII., шведський король; XIX: 158.
 Карпати, гори; XIX: 159, 196.
 Карпінський Андрій; XIX: 176.
 Карпінський Францішок, польсь. поет; XIX: 164, 176, 181, 194, 211.
 Карпов, секундмайор; XIX: 146.
 Касіян, полковник; XIX: 87.
 Катерина II., цариця; XIX: 128, 131, 142, 145, 148; XX: 8, 41, 42, 45, 46, 47, 51, 61.
 Катеринослав, м.; XIX: 150.
 Кашперівка, с.; XIX: 12.
 Кваси, с.; XX: 228.
 Квітки, с.; XX: 81, 82, 135.
 Квічук, опришок; XIX: 205, 206.

- Квятковський Андрій, опришок; XIX: 230, 231, 233, 234.
Квятковський Францішок, швець; XIX: 284.
Кейт, генерал; XIX: 69, 77.
Келїберда; XX: 141.
Київ, м.; XIX: 6, 12, 17, 24, 25, 26, 32, 38, 77, 92, 107, 132, 138; XX: 29, 42, 53, 59, 60, 62, 67, 69, 81, 90, 98, 120, 140.
Київо-Братський монастир; XIX: 27.
Київо-печерська Лавра, монастир; XIX: 26.
Київо-Софійський монастир; XIX: 26, 27.
Київске Полісє; XIX: 52.
Київщина, з.; XIX: 18, 29, 32, 42, 49, 50, 80, 108, 114, 120; XX: 9, 14, 40, 62, 78, 85, 87, 93, 94, 95, 96, 97, 117, 129, 131, 143.
Киндераш; XIX: 174.
Киресса Хведько; XX: 106.
Кирилівка, с.; XX: 34.
Кирилівський монастир; XIX: 26.
Кириничук Гнат, опришок; XIX: 181.
Кисіль, київський воєвода; XX: 2.
Кицюк (Кичерчук) Гнат, опришок; XIX: 217, 223, 224, 226, 228, 235.
Кичерчук гл. Кицюк.
Княшко Супрун, крестянин, XIX: 14.
Кійло гл. Швачка.
Кімбарівка; XIX: 94.
Кіндрак Іван, опришок; XIX: 267.
Кітович; XIX: 44, 57, 58.
Кіш; XIX: 18, 72, 73; XX: 43.
Клим, селянин; XX: 114.
Клименко, справник; XIX: 135.
Клобуцкий, ватажок; XIX: 56.
Клюковський Тома, домінікансь. пріор; XIX: 16.
Ключів; XIX: 163.
Ключів горішний; XIX: 164.
Ключів долішний; XIX: 161.
Княжа Криниця, с.; XX: 80, 81.
Кобилячка, с.; XX: 85, 118.
Кобринська Наталя, письменка; XIX: 210.
Коваль Данило, дяк; XX: 68, 70.
Коваль Іван, селянин; XX: 116.
Коваленко Грицько, коваль; XX: 30, 31.
Ковалів Семен; XIX: 278.
Ковальчуків Дмитро, опришок; XIX: 258, 262, 267, 277.
Ковбаса Прокіп, опришок; XIX: 161.
Ковель; XX: 28.
Кодак, фортеця; XIX: 89.
Кодаки; XX: 141.
Кодима, р.; XIX: 28.
Кодня, м.; XX: 7, 10, 14, 15, 16, 27, 29, 30, 32, 57, 60, 61, 83, 102, 110, 114, 116, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 141, 156, 158.
Козаки, опришки; XIX: 265, 268, 278.
Козак Андрусь, опришок; XIX: 268.
Козак Василь, опришок; XIX: 268, 277.
Козак Гринь, опришок; XIX: 268.
Козак Іван, опришок; XIX: 214, 268.
Козан, газда; XIX: 214, 230.
Козацька Долина; XX: 79, 84, 117.
Козелковський Пант., прис. галць. нотар; XIX: 248.
Козловський Михайло, кат; XIX: 234.

- Козокар Іван, опришок; XIX: 213.
- Количенко Луцко, винник; XX: 125.
- Коломия, м.; XIX: 160, 161, 163, 180, 199, 216, 251, 252, 254, 255, 271.
- Колендовський, губернатор; XIX: 180.
- Комаргород, м.; XIX: 57, 58, 87.
- Конела; XX: 93.
- Конела, р.; XX: 80.
- Кондрацка, пані; XX: 149.
- Кондрацький, пан; XX: 52, 58, 98, 149.
- Конельське, с.; XX: 107.
- Конопельчук Андрій, селянин; XX: 108.
- Константинів, м.; XIX: 193.
- Корбе, радник; XIX: 134, 137.
- Корбул Іван, опришок; XIX: 258, 263, 267, 273, 274, 276, 277.
- Коритовський, полковник; XX: 159.
- Корінюк Семен; XX: 28.
- Коркович Кость, XIX: 161.
- Корнин; XX: 74.
- Корній, гайдамака; XX: 124, 125.
- Коробка, р.; XX: 27.
- Коробка Осип, полк. канцелярист; XIX: 154, 155*, 156*, 157*.
- Коростишів, м.; XX: 84.
- Корсунь, м.; XIX: 79; XX: 10, 11, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 82, 98, 99, 139.
- Косаковський Ст., каменець. каштелян; XIX: 204, 241, 242.
- Косів, м.; XIX: 162, 163, 173, 174, 214, 224, 248, 250, 251, 253, 254, 255, 257, 260, 261, 263, 277, 278, 286, 288.
- Косівщина, з.; XIX: 174.
- Коско Адам; XIX: 279.
- Космацький Івась, опришок; XIX: 277.
- Космацький Стефан, опришок; XIX: 277.
- Космач, с.; XIX: 160, 177, 180, 195, 201, 210, 212, 256, 264, 267, 268, 276, 278.
- Костомаров Микола, історик; XX: 4, 8, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 77.
- Котвичук Палій, опришок; XIX: 213.
- Котельня; XIX: 79.
- Котляренко Василь, селянин; XX: 126.
- Котович Стефан; XIX: 283.
- Коховський, керманич катеринославськ. намісництва; XIX: 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149.
- Кочубай Олекса, селянин; XX: 55, 56, 113.
- Кочерганюк Марко, опришок; XIX: 263, 267, 277.
- Кочерак Гриць, опришок; XIX: 162.
- Кочериниці, с.; XX: 106.
- Кочуба, опришок; XIX: 163.
- Кошак Іван, опришок; XIX: 173.
- Кошка Станислав, офіцер; XIX: 47.
- Кошовата, м.; XIX: 61, 79.
- Коцівінко, ватажок; XIX: 92.
- Кравець Іван; XX: 138.
- Красилівка (Красилів); XX: 59, 60, 62.
- Красне; XIX: 276.
- Красноглазов, казенний відкупщик; XIX: 139.
- Красноселиця; XX: 82.
- Крассав, шведський генерал; XIX: 158.
- Кребс; XX: 151.

- Кребсова Вероніка, польсь. ме-
муаристка; XIX: 101, 102,
110, 115, 119; XX: 7, 42,
151.
- Кременець, м.; XIX: 77, 81;
XX: 153.
- Кременчук, м.; XIX: 69; XX:
136.
- Кречетніков, генерал; XIX: 117,
118, 119, 120; XX: 39, 48,
49, 54, 123, 145, 150, 151,
152.
- Кривець; XIX: 164.
- Кривий Матвій, гайдамака; XX:
79.
- Кривнюк Гринь, опришок; XIX:
248, 250, 251, 252, 253, 254,
255, 268, 278, 282.
- Кривокольський Станіслав,
нурський ловчий і комісар
покуцьких дібр; XIX: 167.
- Кривошлей Гринь, газда; XIX:
223.
- Криворівня, с.; XIX: 183, 209,
223, 224, 258, 259, 260, 261,
263, 266.
- Крижановский, пан; XX: 87.
- Криків, слобода; XIX: 20.
- Криві; XIX: 27, 29, 69, 84,
91; XX: 137.
- Крилів руський; XX: 47, 48.
- Крилів польський, м.; XX: 47.
- Крим, з.; XIX: 132; XX: 136,
160.
- Кринки; XIX: 132, 141.
- Кристинопіль; XIX: 103.
- Критича Іван, селянин; XX:
114.
- Крицюк Гнат; XIX: 212, 213.
- Крициків, опришок; XIX: 207.
- Крищиниці, с.; XX: 122.
- Круть Клим, ватажок; XX: 136.
- Кричка, с.; XIX: 181, 214, 229.
- Кручук Гринь, опришок; XIX:
250, 258, 259, 262, 263, 266,
273.
- Крюків; XIX: 29.
- Кубай Олекса; XIX: 215.
- Куличка Трохим, гайдамака
- Куліш Іван; XX: 22.
- Куліш П., писатель; XX: 8, 37,
55.
- Куліш Федір; XX: 22.
- Купрач Левко, сотник; XIX: 59.
- Курдвановский Адам, шляхтич;
XIX: 77.
- Кути, м.; XIX: 160, 162, 163,
169, 171, 175, 228, 229, 238,
286, 288.
- Куцекович Петро, піп; XX: 109,
110.
- Куцопал, селянин; XX: 57.
- Кучерина Василь; XX: 124.
- Кучманський ліс; XIX: 28.
- Кушененко Гнат; XX: 22.
- Кушененко Іван; XX: 22.

Л.

- Лабенцкий, жидачівський городе-
судия; XIX: 253.
- Лаврентєв; XX: 64.
- Лавренчук Микола; XX: 107.
- Лаврів Андрій, опришок; XIX:
171, 172.
- Лагоденський Опанас; XX: 70.
- Лажовска, павна; XX: 126.
- Лазаревський; XX: 128.
- Лантух, кошовий; XX: 133.
- Лантух Грицько, Хведорович;
XIX: 72.
- Ланчин; XIX: 166, 168, 172,
276.
- Лапа, запорожець; XX: 82, 135.
- Ласки, с.; XIX: 34.
- Ласса; XIX: 77.
- Латова; XIX: 293.
- Лахманюк, арендар яворівський;
XIX: 261.
- Лаховський, шляхтич; XX: 114.
- Львів, м.; XIX: 84, 121, 287;
XX: 8, 151, 153, 159.

- Лебедин, м.; XIX: 28, 29; XX: 82, 86.
- Лебединцев О. Г., історик; XX: 8, 12.
- Лебедиченко Мусій, селянин; XX: 29, 79.
- Левченко Василь, гайдамака; XX: 85.
- Ледовський Ілько, челядник; XIX: 6.
- Ледуховскі; XIX: 10.
- Ленкевичі, пани; XIX: 16.
- Лентецький, економ; XIX: 167.
- Леонтиїв, генерал губернатор; XIX: 69, 70, 86.
- Лесько, опришок; XIX: 164, 201.
- Летичів, м.; XIX: 37, 38, 94; XX: 153.
- Лещин; XX: 89.
- Лещинський Станіслав, польський король; XIX: 158.
- Лещук Василь, газда; XIX: 257.
- Лилик Тимко, газда; XIX: 259.
- Лилик Харко (Захар), газда; XIX: 259.
- Лиликів зять; XIX: 251, 254.
- Либедя, р.; XIX: 27.
- Линдора; XIX: 164.
- Линцевський Гервасій, переяславськ. архиєрей; XX: 13, 14.
- Липовець, с.; XX: 122, 132.
- Лисенко Іван, гусарин; XX: 138.
- Лисець; XIX: 237.
- Лисовський, дворянин; XIX: 204.
- Лисянка, р.; XX: 11.
- Лисянка, м.; XIX: 67, 91, 108, 110; XX: 10, 11, 27, 28, 34, 40, 79, 85, 145, 152.
- Литва, з.; XX: 1, 2.
- Литвин, дід; XX: 17, 18.
- Литвин Грицьво; XX: 117.
- Литвинівка; XX: 100, 101, 102, 103.
- Лихогруденко, селянин; XX: 105, 106.
- Лівобереже, з.; XIX: 18, 23, 29, 82.
- Лімниця, р.; XIX: 196.
- Ліпшоман, польсь. мемуарист; XIX: 101, 110, 111; XX: 7, 45, 50, 66, 70, 71, 72, 74, 93, 152.
- Лобода Мартин, вїйт; XX: 104, 105, 115.
- Лобуренко Василь, селянин; XX: 115, 116.
- Лодижин, м.; XX: 93, 122.
- Лолин; XIX: 289.
- Лопуцьнський, чернець; XX: 62, 63.
- Лохвиці, с.; XX: 131.
- Лошак, урядник; XIX: 167, 168.
- Лука, с.; XX: 84.
- Луца, р.; XX: 67.
- Лупул Яремїян, ватажок; XX: 85, 93.
- Лусконог; XX: 86.
- Лучанка, с.; XX: 64.
- Лучинець; XIX: 56.
- Лучинці, люди; XIX: 16.
- Леві (Левер) Берль, розбійник, XIX: 285.
- Ленарт, капітан; XIX: 108, 112, 113.
- Лещинський Станіслав, польсь. король; XIX: 75, 76, 77, 80, 81, 82.
- Любомврьський, кн.; XIX: 5, 39.
- Любомврьскі, княжа родина; XIX: 59, 60, 76, 80, 85.
- Любар, м.; XX: 61.
- Лисинський, священник; XX: 16.
- Люїльоді Георгі, опришок; XIX: 213.
- Люча; XIX: 166, 174.
- Лярекий, поручник; XX: 63, 64.
- Ляхи гл. Поляки.
- Ляхман, арендар; XIX: 238, 272.

М.

- Магро Максим, запорожець; XX: 136, 137, 140, 141.
- Маган Василь, опришок; XIX: 214.
- Магнусевський, полковник; XIX: 108, 109, 111, 112.
- Мазур, гуменний; XX: 104.
- Мазур; XX: 117.
- Майданівка, с.; XX: 113.
- Майорко; XIX: 163.
- Макаревич; XIX: 164.
- Макарів; XX: 67, 68, 69, 70, 72, 74.
- Маковой, опришок; XIX: 62.
- Маковонюк Клим, селянин; XX: 108.
- Макосійчук Іван, гайдамака; XX: 120, 121, 122
- Макосійчук Савка, гайдамака; XX: 121.
- Максим, ватажок; XX: 91.
- Максимович М., письменник; XX: 7, 8, 44, 55, 70, 133, 134, 135, 136.
- Максимюк Василь, газда; XIX: 257.
- Максимак (Ясінський) Федір, розбійник; XIX: 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 235.
- Малашиха Мотря; XX: 69, 70.
- Мале Половецьке, с.; XX: 90, 135.
- Малий Левко, запорожець; XX: 90, 135, 156.
- Малий Савка, гайдамака; XX: 79.
- Малинки, с.; XX: 87, 88, 115.
- Малі Лючки, с.; XIX: 166.
- Маліньський, режіментар; XIX: 86, 87.
- Манастирище, с.; XX: 80, 81, 93, 113.
- Манастирчани, с.; XIX: 291, 292.
- Манвелов Іван, кн.; поручник; XX: 46, 51.
- Мандзьошка, козак; XX: 88.
- Маньківка; XX: 80.
- Манусевич Северин, лавник; XIX: 178.
- Манява, с.; XIX: 275.
- Мариська, ключниця; 73.
- Марковня; XX: 125.
- Марковський, хорунжий; XIX: 113.
- Марковский, шеретовий; XX: 146, 147.
- Маріанович, поручник; XX: 85.
- Марківка, с.; XIX: 57, 165.
- Мармарош; XIX: 159.
- Марс, бог війни; XIX: 262.
- Мартинчук (Ясінський) Гринь, опришок; XIX: 181, 214, 220, 222, 233.
- Мартишуків Гриць, опришок; XIX: 205.
- Маруся; XIX: 282.
- Маруся, попадя; XIX: 184, 185.
- Маруся, Матвієва донька; XIX: 257.
- Марусяк Василь; XIX: 250, 259, 263, 276, 278.
- Марусяк Максим; XIX: 276.
- Марусяк Петро; XIX: 276.
- Марусяк Яків; XIX: 259, 276.
- Марусяк, опришок; XIX: 162, 184, 185.
- Марусяки; XIX: 259, 260, 276.
- Мацевич Данило, дворянин; XIX: 49, 50, 52, 93.
- Марчай, опришок; XIX: 184.
- Матковский Домінік, пан; XIX: 6.
- Мачешак, шешорський війт; XIX: 260, 276.
- Медведівка, м.; XIX: 37; XX: 10, 37, 40, 48.
- Медведовка, с.; XX: 10, 29, 37.
- Медвни, м.; XX: 27.

- Медвідь, ватажок; XIX: 84, 85, 86, 87, 8, 89.
- Медей с.; XIX: 212, 213, 223.
- Меджибож, м.; XX: 35, 61.
- Межибож, фортеця; XIX: 78, 79.
- Межибожска волость; XIX: 47.
- Межигірський монастир; XIX: 26.
- Межиріче; XX: 84.
- Межиріче-Корецьке, м.; XIX: 5.
- Мельник, опришок; XIX: 163, 167, 170, 172.
- Мельник Василь, газда; XIX: 161, 171, 172.
- Мельник Іван, селянин; XX: 81, 82, 83, 135.
- Мельниківка, с.; XX: 49.
- Мендель; XIX: 161.
- Мендон Герш, розбійник; XIX: 285.
- Мертві води, р.; XIX: 74.
- Метерцій Абрамко, арендар; XIX: 161, 163.
- Мигейський острів (Мигея); XX: 129.
- Микишенко Кіндрат, осаул богуславських козаків; XX: 104.
- Микитенко Петро; XX: 106.
- Микуличин; XIX: 161, 168, 169, 172, 173, 179, 184, 209, 243.
- Микуличинці; XIX: 172.
- Микуляк Гарасим, опришок; XIX: 161.
- Микуляк Іван, опришок; XIX: 161.
- Микуляк Семань, опришок; XIX: 161.
- Мисдовський Степан; XX: 156.
- Митникові, вівчарі; XIX: 209.
- Митинський Осип, бурлак; XX: 59, 60, 61, 62, 64.
- Митюк, газда; XIX: 205.
- Мвшин; XIX: 162, 163.
- Мишурів; XX: 136.
- Михайло, опришок; XIX: 205, 206, 207, 208.
- Михайло, зять Сокового, бандурист; XX: 118.
- Михайлівський монастир; XIX: 26, 27.
- Михайловський, пан; XIX: 167.
- Михайловська, панна; XIX: 168.
- Михайловська, панї; XIX: 168.
- Мідяна, р.; XX: 30.
- Мідянка, р.; XX: 80.
- Мілецький, пан; XX: 119.
- Мінґерич Гнат, опришок; XIX: 267.
- Мінґерич Семен, опришок; XIX: 250, 263, 276, 277.
- Мінїх, фельдмаршал; XIX: 69, 71, 72, 75, 77, 81, 86.
- Міхно, сот. атаман; XIX: 152.
- Младанович, умансь. губернатор; XIX: 57, 101, 104—110, 112, 113, 115, 159, 160.
- Младанович Павло, мемуарист; XIX: 101, 102, 103, 114, 115, 116, 119, 122, 123.
- Младановський, Павло, піяр; XX: 7.
- Млієве, с; XX: 87.
- Мовончук Василь, селянин; XX: 113.
- Могилів, м.; XIX: 37, 38, 91, 120, 257; XX: 83, 131, 132, 150, 151.
- Могулець, с.; XX: 71.
- Могулівка, с.; XX: 72.
- Мозир; XIX: 32, 94.
- Мокрицький, офіціал уніят. митроп.; XX: 14, 17.
- Молдаван, чернець мотронинського монастиря; XX: 44.
- Молдавиця, м.; XIX: 230.
- Молдавія, з.; XIX: 5, 47, 84, 119, 120, 201, 216, 228, 229, 230, 231, 283.
- Молїньський, реґиментар; XIX: 84, 89.

- Молотків ; XIX : 168.
- Монкольський , товариш панц. корогви ; XIX : 60.
- Моравський , польсь. історик ; XX : 45.
- Мордовців Д., писатель ; XX : 71, 72.
- Морозенко ; XX : 78.
- Мортко, жид ; XIX : 264.
- Москаль Микита, ватажок ; XX : 87, 88, 89, 115, 126.
- Москаленко Корній, гайдамака ; XX : 66, 67, 68, 71, 72.
- Москаленко Микита, селянин ; XX : 109.
- Москалі (Великоросси), нарід ; XIX : 78 ; XX : 17, 39, 54, 55, 59, 102, 103, 132, 151.
- Москалівка, с. ; XIX : 278.
- Москва, Московщина (Россія), з. ; XIX : 42, 74, 75, 81, 82, 88, 95, 99, 118, 119, 158 ; XX : 8, 13, 153, 160.
- Москвитинівка, хутір ; XX : 108.
- Мотилівка ; XIX : 68.
- Мотилук Андрій ; XIX : 250, 282
- Мотурний, ватажок ; XIX : 83.
- Мотронинський монастир ; XX : 13, 4¹, 44, 86.
- Мотронинський ліс (в теперішнім чигир. п) ; XX : 10, 13.
- Моченок ; XIX : 282.
- Мочернюк, газда ; XIX : 209.
- Мошинський Адам, польсь. мемуарист ; XX : 7, 44, 45, 159.
- Мошинський Осип, шляхтич ; XIX : 77.
- Мошко, путлівський арендар ; XIX : 238.
- Мошни, м. ; XIX : 37, 93 ; XX : 35, 36, 37, 50, 91.
- Мошук Гарасим, опришок ; XIX : 267.
- Мушинський, економ ; XIX : 167.
- Мєрополе, с. ; XX : 60.
- Н.**
- Нагірці ; XIX : 284.
- Нагурний, осадчий ; XX : 156.
- Надвірна, м. ; XIX : 160, 184, 208, 211, 290, 293.
- Народич (Народичі), м. ; XIX : 34.
- Насівенко, опришок ; XIX : 184.
- Насташка, с. ; XX : 15, 109.
- Настиченко Карпо, селянин ; XX : 83, 135.
- Нахман, жид ; XIX : 275.
- Невінчаний, ватажок ; XIX : 92.
- Неживий Семен, ватажок ; XX : 9, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 70, 71, 72, 75, 85, 86, 87, 90, 91, 99, 100, 135, 144, 145, 157.
- Незавидів ; XIX : 169.
- Незвиска ; XIX : 161.
- Некраші, с. ; XX : 64.
- Немезіє, богиня ; XIX : 216.
- Немирів, м. ; XIX : 6, 73, 82, 190, 193 ; XX : 120, 132.
- Нерубайка, с. ; XX : 80.
- Нерубайка, р. ; XX : 80.
- Нестор, слуга білгородськ. титаря ; XX : 64.
- Нетеребка, с. ; XX : 38.
- Нечай, народний герой ; XX : 5.
- Нечаєнко ; XX : 73, 74.
- Нечипір, ткач ; XX : 56.
- Нечипоровичі ; XIX : 289
- Нечиталенко, селянин ; XX : 125.
- Низове запороже ; XX : 41, 43,
- Нвкорак Федір, опришок ; XIX : 168.
- Нитославский, регіментар ; XIX : 46, 60, 74.
- Німці, нарід ; XIX : 215.
- Ніс, ватажок ; XX : 79.
- Новаки, с. ; XIX : 12.
- Нова Стч ; XIX : 73 ; XX : 8.
- Новицькій, канівецьк. губернатор ; XX : 51.

Новоселиця; XX: 117.
 Ново-Сербія, з.; XX: 27.
 Новосілки; XIX: 16.
 Новосільський; XIX: 169.
 Новосельський Семйон, райця;
 XIX: 178.
 Ногайські авли; XIX: 30.
 Ногаєць Олексій, запорожець;
 XX: 142.
 Нориньск, м.; XIX: 10, 12.
 Носенко Петро, умансь. мешка-
 нець; XX: 158.
 Нохомка, шинкар; XX: 88.
 Нугуш Данило, черно-горський
 князь; XIX: 160.
 Нямец, с.; XIX: 213, 238.

О.

Обозівка уманська, с.; XX: 126.
 Обуховичі; XIX: 33.
 Обух, полковник; XIX: 101, 106,
 107, 108, 109, 110, 111, 112.
 Овруцке Полісе; XIX: 12.
 Овсієнко Іван; XX: 18, 20.
 Овсієнко Назар; XX: 22.
 Огіївка, с.; XIX: 59.
 Одесса, м.; :XX: 8.
 Ожга, регіментар; XIX: 52, 62,
 65, 93.
 Олекса, опришок гл. Лилків
 зять.
 Олекса з Соколівки, опришок;
 XIX: 251, 269.
 Ольшана, с.; XX: 82.
 Ольшанка, р.; XX: 34, 35.
 Ольшевська Тереса; XX: 101.
 Ольшевський, намістник; XIX: 7.
 Ольшевські, шляхтичі; XX: 55,
 56, 113.
 Омфаля, любка Геркулеса; XIX:
 294.
 Ониськів Дмитро, опришок; XIX:
 181, 214, 218, 220, 221, 223,
 229, 234, 235.
 Онуфрієвський монастир (біля
 Жаботина); XX: 31.

Орадовка, с.; XX: 103.
 Орденчук Яків, опришок; XIX:
 181.
 Орловець, с.; XX: 30, 80, 98,
 99.
 Орловська фортеця; XIX: 69.
 Ортвинський, полковник; XIX:
 74.
 Орфенюк Павло, опришок; XIX:
 180, 205, 211, 212.
 Осадчий; XX: 57.
 Осадчий Хведір, селянин; XX:
 111.
 Ослави; XIX: 167, 278.
 Оссолинські; XIX: 200; XX: 8,
 47.
 Остає, м.; XIX: 138, 141, 152,
 153, 154.
 Острійки, с.; XX: 117.
 Островський, галиць. війт; XIX:
 254.
 Острог, м.; XX: 26.
 Острозький Константин, князь;
 XX: 2.
 Отинія, м.; XIX: 161.
 Оходький; XIX: 122.
 Охримів, с.; XX: 80, 81.
 Охримович І., священник; XIX:
 289.
 Очаків, м.; XX: 137.
 Очеретна; XX: 59, 60.
 Очеретовате; XIX: 132.

П.

Павловська, пані; XX: 113.
 Павловський Мацей, капраль;
 XX: 146, 147, 148.
 Павлоч, м.; XIX: 7, 35, 37,
 39, 79, 85, 86; XX: 104.
 Паламаренко Василь; XX: 106.
 Палачинці, с.; XX: 57.
 Палій; XIX: 8; XX: 3, 129.
 Паліїв, опришок; XIX: 169, 170,
 171, 172.
 Паліїв Василь, опришок; XIX:
 168.

- Паліў Федір, опришок; XIX: 173, 174.
 Паліве Озеро; XX: 39, 40.
 Панасенко Іван, селянин; XX: 109.
 Панасенко Яцко; XX: 116.
 Панасюк, отаман Паралюша; XX: 80.
 Панін; XX: 118.
 Пантір, гора; XIX: 293.
 Панчишин Іван, ватажок; XIX: 163, 201.
 Папужинці, с.; XX: 84, 85, 118.
 Паралюш, ватажок; XX: 80, 81, 93.
 Париж, м.; XX: 41.
 Пасічна, с.; XIX: 173, 211.
 Пащенко Грицько, міщанин; XIX: 5.
 Пединівка, с.; XX: 34.
 Пелех, опришок; XIX: 184.
 Пенінський, пан; XX: 35.
 Пергель Лейба, жид; XX: 111.
 Перебийносенко Степан, гайдамака; XX: 123.
 Перевертайло Йосип, запорожець; XX: 136, 137, 138, 139, 140, 141.
 Переводчикова слобода; XX: 139.
 Переволочня; XIX: 86.
 Перегинько, м.; XIX: 161, 168, 197.
 Перекоп, м.; XIX: 150.
 Перемишль, м.; XIX: 194.
 Перерів; XIX: 227.
 Переяслав, м.; XIX: 24; XX: 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 91.
 Петербург, м.; XIX: 86, 128, 129, 154; XX: 41, 42, 46.
 Петрицький Петро, селянин; XX: 114.
 Петро І., цар; XX: 4.
 Петрушевич, крилошанин; XIX: 283.
 Петруші, с.; XX: 64.
 Пеховка, р.; XX: 68.
 Печеніжин, м.; XIX: 162, 163, 165, 167, 293.
 Пивнюк Михайло, ткач; XIX: 257.
 Пиків, м.; XIX: 5.
 Пилипович Григорій, священник; XX: 88, 115.
 Пилип'як, опришок; XIX: 184, 185.
 Пилип'як Андрій, опришок; XIX: 173.
 Пинта, ватаг; XIX: 162, 163.
 Пинчуки, с.; XX: 119.
 Писаренко, полковник; XIX: 57, 84.
 Пискливий Іван, ватажок опришків; XIX: 161, 162, 163, 201.
 Письмененко Василь, гайдамака; XX: 91.
 Письменний Олекса, ватажок; XIX: 31, 94.
 Підгір'є, з.; XIX: 155, 162, 163, 165, 183, 190, 191, 210, 253, 274, 285.
 Підгородецький, мошенський губернатор; XX: 35.
 Підліссє, з.; XIX: 280.
 Підлога Андрій, двірник; XIX: 215.
 Пісек, с.; XX: 18.
 Пістннь; XIX: 163, 260, 261, 276, 277.
 Пістолетник гл. Бушук.
 Піотрковський; XIX: 257.
 Піотровський, кам'янобрідський губернатор; XX: 28.
 Піотровський Михайло; XIX: 164.
 Піотровський Степан, шляхтич; XX: 90, 91.
 Плажовський, субделегат; XIX: 204.
 Пластуненко Марко, гайдамака; XX: 79.

- Плесецьке, с.; XIX: 27.
 Плиханенко Савка, ватажок;
 XX: 90, 91, 135, 156,
 Плісовський Корнелій, уніят.
 священник; XX: 60, 61.
 Пнівє; XIX: 275, 293.
 Побережє (півд. зах. частина
 генер. подільсь. губ.), з.;
 XX: 145.
 Повідач Гринь, опришок; XIX:
 270, 277.
 Повідчук Василь; XIX: 263.
 Повхимчук Гаврило, селянин;
 XX: 115.
 Погибляки, с.; XX: 90.
 Погорілець; XIX: 292.
 Погоріле, с.; XX: 60, 61.
 Погребина (Погребище), м.;
 XIX: 37, 59, 79, 85, 86, 91;
 XX: 89.
 Подгорічанин, генерал; XIX:
 118, 119.
 Подгурський, пан; XX: 108.
 Познань, м.; XX: 7, 153.
 Поділе, з.; XIX: 4, 5, 9, 13, 16,
 48, 56, 79, 80, 88, 94, 193,
 199, 268, 281; XX: 4, 5, 14,
 96, 97, 127, 129.
 Поділе камівецьке, з.; XX: 122.
 Подільщина, з.; XIX: 110, 116.
 Подоляк Іван, ватажок; XIX:
 27, 33, 94.
 Покуть, з.; XIX: 158, 159, 160,
 161, 168, 170, 176, 190, 191,
 193, 204, 205, 210, 216, 219,
 252, 279.
 Полагиця; XIX: 282.
 Полесюк гл. Польник
 Польник (Польчик, Полячок)
 Михайло, опришок; 263, 267,
 277.
 Польник Іван, опришок; XIX:
 181, 217, 220, 221, 229, 234, 235.
 Полісьв, з.; XIX: 6, 9, 12, 33,
 52, 94, 101; XX: 9, 66, 67,
 96, 97, 111, 125, 127.
 Поліщина, з.; XIX: 116.
 Поліщєнко Луцько, гайдамака;
 XX: 126.
 Полтава, м.; XIX: 158.
 Польща, з.; 6, 9, 19, 23, 28, 64,
 75, 77, 96, 117, 120, 158,
 159, 173, 201; XX: 3, 41,
 42, 46, 93, 140, 142.
 Поляки, нарід; XIX: 1, 12, 18,
 30, 33, 66, 71, 73, 77, 81, 86,
 88, 178, 204; XX: 1, 4, 5,
 11, 13, 20, 21, 25—29, 34,
 35, 36, 41, 42, 44—49, 51,
 56, 69, 73, 76, 77, 86, 89,
 95, 97, 101, 104—108, 111,
 112, 119, 120, 125, 131, 145,
 146, 149, 151, 155, 159, 160.
 Полянський, рос. полковник;
 XIX: 77, 80, 84.
 Понятовський Станіслав, поль.
 король; XIX: 120.
 Попадюків Василь, газда; XIX:
 259, 261.
 Попада, гора; XIX: 97.
 Попович (Попівчук) Василь, о-
 пришок; XIX: 263, 267.
 Попович Гринько, ледїнь; XIX:
 258.
 Попович Іван, селянин; XX: 33,
 99, 100.
 Попудня, с.; XX: 80.
 Пороги, с.; XIX: 205, 206.
 Постоленко Василь, гайдамака;
 XX: 79.
 Постриган; XIX: 135.
 Потьомкін, генерал-губернатор;
 XIX: 138, 142, 148, 149.
 Потоцька Людвіка; XIX: 193.
 Потоцький; XIX: 121; XX: 159.
 Потоцькі; XIX: 55, 76, 101.
 Потоцький, гетьман; XIX: 65,
 246, 280.
 Потоцький, брацлавс. каштелян;
 XIX: 60.
 Потоцький, корон. крайчий; XIX:
 95.

- Потоцький Микола, канівський староста; XIX: 60, 227.
- Потоцький Осип, воевода і гетьман; XIX: 89, 158, 159, 178, 190, 192, 193, 194, 205.
- Потоцький Салезій, воевода; XIX: 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111.
- Потоцький Станіслав, воевода; XIX: 204.
- Правобереже, з.; XIX: 8, 24.
- Прага, передмісте Варшави; XIX: 145.
- Пранничук Семен; XIX: 205.
- Преварка, слобода; XIX: 25.
- Придніпрянина, з.; XX: 9, 40, 47, 57.
- Примович, уніяцк. офіціал; XIX: 27, 94; XX: 16.
- Припеть, р.; XIX: 7, 32, 34, 94.
- Притика, радомиський губернатор; XIX: 34
- Прокопенко Василь, селянин; XX: 90.
- Прокопчук Петро; XIX: 250.
- Пророчук Петро, газда; XIX: 258, 259.
- Проскура, пан; XIX: 53.
- Проскурів; XIX: 79.
- Протасєв, росс. полковник; XX: 41, 45, 53, 54, 55, 59, 75, 91, 98, 145.
- Прушинський, пан; XIX: 53.
- Прохорівка, с.; XX: 140.
- Процюк Василь; XIX: 209.
- Прусси, с.; XX: 116.
- Прут, р.; XIX: 199, 256, 270; XX: 3.
- Псьол, р.; XIX: 127.
- Псяровка; XX: 102.
- Пустинно-Миколаївський манастир; XIX: 26.
- Путилів, с.; XIX: 169, 173, 212, 230, 238, 263, 267, 270.
- Путилів волоський, с.; XIX: 269.
- Пухлик гл. Райснер.
- Пхайко, полковник; XIX: 89.
- Пшелуский, полковник; XIX: 170, 174, 181, 191, 206, 217, 223, 224, 229.
- Пшемійска, панї; XX: 106.
- Пшемійский, пан; XX: 106.
- Пшемійский Антоній; XX: 106.
- Пшенничники, с.; XX: 86.
- Пшесмицкий, шляхтич; XIX: 77.
- Пержхала, пан; XIX: 53.
- Пясецкий, пан; XX: 110.
- Пясецкий, ротмістр надвірної білоцерківськ. міліції; XX: 27, 28, 29.
- Пяст Томаш, писар; XIX: 200.
- Пятківка, с.; XX: 146, 147, 148.
- Пятигори, с.; XX: 120.

Р.

- Рабчук Павло, наймит; XIX: 174, 176.
- Равич, герб; XIX: 288.
- Радашевич, кодненський губернатор; XX: 83, 84.
- Радивил, литовсь. гетьман; XIX: 93.
- Радлівці, с.; XIX: 181.
- Радник Івлин, селянин; XX: 115.
- Радомишль, м.; XX: 9, 14, 16, 17, 18, 60, 69.
- Райснер (Шверцнер) Мойсей Янкель, розбійник; XIX: 285.
- Рашків; XIX: 56, 91.
- Рачинський Едвард, видавець; XX: 7, 153.
- Раштовка, с.; XX: 124.
- Раєцкий, пан; XX: 25.
- Рева П. М.; XX: 7, 42, 43.
- Регник, угорськ. шляхтич; XIX: 208.
- Ремеза, ватажок; XX: 84, 85, 118, 124.
- Решяха, р.; XX: 27.

- Речник Борис; XX: 27.
Ржевускі, вельможі; XIX: 76.
Ржондковский, шляхтич; XIX: 59.
Рим, м.; XX: 101.
Ришніці, с.; XIX: 214.
Різана Круинця, с.; XX: 113, 132, 149.
Різанівка лисяньска, с.; XX: 109.
Різник; XIX: 258.
Різниченко Михайло, селянин; XX: 33, 99, 100.
Різниченко Тиміш, селянин; XX: 33, 99, 100.
Річ Посполита, з.; XIX: 1, 4, 7, 9, 11, 17, 20, 23, 25, 27, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 58, 59, 61, 62, 64, 68, 69, 71, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 95, 96, 109, 193; XX: 1-5, 34, 45, 46, 75, 81, 95, 118, 128, 129, 130, 143, 150, 151, 160.
Річка, ясенівсь. првсілок; XIX: 227, 259, 267.
Роботенбут Яцко, поводагар гайдамаків; XX: 79, 117.
Роговский, шляхтич; XIX: 89; XX: 105, 106, 157.
Рошошевський, касієр; XIX: 106, 110, 114.
Родівка, с.; XX: 84.
Родкевич Казимир, субдельтат город. уряду; XIX: 248.
Рожів, с.; XIX: 79; XX: 67, 70.
Рожнів, с.; XIX: 181, 224, 225, 226, 227, 239, 267.
Розумовський Кирило, гетьман; XIX: 152, 154; XX: 137.
Рокита, гора; XIX: 171.
Рокитна, с.; XX: 105.
Роман, опришок; XIX: 184.
Романівка, с.; XX: 90, 135.
Романовський, пан; XIX: 250.
Романченко Іван, ватажок; XX: 81, 82, 83, 84, 93, 135.
Романюк; XX: 108.
Романюк Гарасим; XX: 156.
Романюк Кирило; XX: 156.
Роми, с.; XX: 106.
Рось, р.; XIX: 92; XX: 16, 22, 38, 59.
Россія гл. Москва.
Росошки, с.; XIX: 101, 103, 104, 118.
Ростоки; XIX: 171, 238.
Ротка, р. XX: 52.
Рубань, с.; XIX: 89.
Рубан, крестянин; XIX: 11.
Рудь, ватажок; XIX: 85, 86.
Руденко Яків; XX: 105.
Рудницький, пан; XIX: 16.
Ружин; XX: 155.
Ружинський, стольник; XIX: 57.
Румянцев П. А. гр., генерал-губернатор; XIX: 118; XX: 8, 14, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 50, 51, 53, 54, 55.
Рунгури; XIX: 161, 278.
Русь, з.; 173; XX: 3.
Русь південна, з.; XX: 1, 3, 4, 6, 8, 95, 130.
Русь литовська, з.; XX: 2.
Русецкий, шляхтич; XX: 56, 115.
Русини (Русини-Українці), на-рід; XIX: 206; XX: 25, 142.
Рушель, підстароста; XIX: 167.
Рушиць; XIX: 168.
Рябошапка Іван, селянин; XX: 131, 132.

С.

- Савечка, ватажок; XX: 90, 91.
Савка, газда; XIX: 164.
Савка, ватажко; XX: 35, 38.
Савка Іов, гайдамака; XX: 84.
Саврань, м.; XIX: 29, 73, 91.
Савченко; XIX: 135.

- Саджавка; XIX: 163.
Саджава; XIX: 289.
Сакоя, с.; XIX: 228, 235, 237, 238, 239.
Саксаган, р.; XX: 137.
Салагірський Іван, опришок; XIX: 177.
Саламанки, с.; XX: 119.
Самбір, м.; XIX: 181.
Самбірське, з.; XIX: 168.
Самусь, гетьман; XIX: 78.
Самусь; XX: 3, 129.
Сангушко, кн.; XX: 14.
Сапіга, корон. підскарбник; XIX: 217, 243.
Сапогів; XIX: 164, 167.
Саражинці; XX: 89.
Сарожин (Саражин), ватажок; XX: 29, 79, 136.
Сарана Василь, селянин; XX: 114.
Сарафин, ватажок; XX: 79.
Сараче, с.; XIX: 214, 215.
Саченко Яків, ватажок; XX: 93.
Саянівка, с.; XX: 108.
Свірська баня; XIX: 266.
Сьвіча, р.; XIX: 270.
Сьвітинці, с.; XIX: 12.
Сегединці, селяни; XX: 3.
Сегединці, с.; XX: 33, 41, 99, 100.
Селька, с.; XIX: 34.
Семен з Дори, опришок; XIX: 240.
Семен з Ясенова, опришок; XIX: 171.
Семенів, опришок; XIX: 218.
Семенів Ілько, опришок; XIX: 242, 243.
Семенович Ілько, селянин; XX: 109.
Семенюки, газди; XIX: 259.
Семеря Хведір, селянин; XX: 116.
Семерденюк, вівчар; XIX: 209.
Семигород, з.; XIX: 159, 163, 173.
Сендигірський Іван, товариш Довбуша; XIX: 292.
Серби, нарід; XX: 92, 100, 103.
Серби, с.; XIX: 120, 205; XX: 150.
Середа, ватажок; XIX: 92.
Серечки; XIX: 205.
Сивий; XX: 89.
Сигіт, м.; XIX: 174, 181, 209, 216, 219, 220.
Сикуненко Панас, селянин; XX: 115.
Сикуненко Яким, селянин; XX: 114.
Синюха, р.; XIX: 17, 28, 29, 31, 74, 91, 93, 105.
Ситнянка смілянська, с.; XX: 115.
Сімашко, пан; XX: 52, 98.
Сілівка; XIX: 284.
Сільниця, с.; XX: 122, 123.
Січ; XIX: 19, 38, 72, 84, 86; XX: 136, 137, 140, 141.
Скала; XIX: 199.
Скальковський А., історик; XIX: 73, 89, 90; XX: 8, 43, 44, 50, 71, 73, 89, 90, 133, 134, 151, 153.
Скаржинський, економ; XIX: 115.
Сквира; XX: 109.
Скит манявський, монастир; XIX: 169, 275.
Скольський, ротмістр; XIX: 60.
Скорбне, с.; XIX: 158*.
Скорина, ватажок; XX: 79.
Скорич Степан, полковник; XIX: 84.
Скоржевський, офіцер; XIX: 33, 41.
Скратотун Антін, сторож; XX: 115.
Скрелівка, с.; XX: 55, 56, 113, 114.

- Скрипка гл. Циганчук.
Скряга Прокіп, бандурист; XX: 118.
Скульський, офіцер; XIX: 10.
Слобода рунгурська; XIX: 196.
Сметанюк, газда; XIX: 260.
Смикайло, опришок; XIX: 171.
Сміла, м.; XIX: 74, 87, 91, 109; XX: 10, 16, 30, 31, 55, 139.
Смілянка, с.; XX: 31.
Смілянський Василь, ватажок; XX: 86, 135.
Смілянщина, з.; XX: 14, 70, 80, 87.
Слобідська Україна, з.; XX: 151.
Слобідщина, з.; XX: 128.
Слотвинська, пані; XX: 60.
Случ, р.; XX: 59, 61, 62.
Слюсарчук Михайло, опришок; XIX: 270.
Слюте; XIX: 214.
Снятин, м.; XIX: 233.
Снятівка, с.; XX: 109.
Соболевський Яків, субделегат город. уряду; XIX: 248.
Соковий; XX: 118.
Соколівка, с.; XIX: 250, 251, 254, 258, 259, 260, 264, 269, 276, 277.
Соколівка, м.; XIX: 110, 111; XX: 158.
Соколівка уманська; XX: 106.
Соколовський Анг., райця поль. уряду; XIX: 204, 239.
Соловинка, с.; XX: 119.
Солодківці, с.; XX: 122.
Соловійов, росс. історик; XX: 8, 44.
Солотвина, м.; XIX: 164, 206, 207, 291.
Солтанович Кость, райця вірменсь. уряду; XIX: 178, 239.
Сосновський, поручник; XIX: 163.
Спас, с.; 254, 276.
Спендовський, пан; XX: 118.
Срібнарчуки; XIX: 259.
Срібнарчук; XIX: 238.
Срібнарчук, опришок; XIX: 168, 170, 171, 173.
Срібнарчучка Полагна; XIX: 259, 262.
Срібнарчучка, шинкарка; XIX: 239.
Срібний Юрко; XIX: 263.
Ставок, слобідка; XX: 114.
Стангірл, мазур; XX: 52.
Станиславів, м.; XIX: 60, 158–160, 171, 172, 174, 179, 181, 190, 191, 200, 201, 228, 229, 233, 237, 242, 283, 285, 289, 293.
Старий Прилучанни, псевдонім; XIX: 157*.
Старуна; XIX: 292.
Старшевський Іван, піп; XX: 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25.
Шташевський, васильківський губернатор; XX: 52.
Штемпковський, коменд. корогви, потім реґіментар і презес кодвєньс. коменії; XX: 106, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159.
Штепан, син Марка Дышлового, селянин; XX: 108.
Штепанешти, м.; XX: 131.
Штепашки, с. XIX: 89, 90.
Штепюк Петро, опришок; XIX: 181.
Штефан, опришок; XIX: 205, 206, 207.
Штефаниха, жінка Дзвінкв; XIX: 174, 178.
Штефюк Петро; XIX: 217.
Штецький, каштелян; XIX: 79.
Штецький, шляхтич; XIX: 77.

Сгички, с.; XX: 81.
Стіг; XIX: 170, 174.
Стопчатів, с.; XIX: 243, 266,
268.
Стрий, м.; XIX: 272.
Стрийщина, з.; XIX: 196
Стримба; XIX: 275.
Стрижавка, м.; XIX: 5.
Струтинські, панночки; XX: 68.
Студзінська, панна; XX: 126.
Суботів, м.; XIX: 37, 91.
Сукач, с.; XIX: 33.
Сулима, переяславсь. полковник;
XIX: 24.
Сумарин, полонина; XIX: 238.
Сухач Матвій, священник; XX:
14, 15.
Сухорабський, пан; XIX: 6.
Сушиця, с.; XIX: 284.
Сушевич, пан; XIX: 60.
Сенявський Адам, коронний геть-
ман; XIX: 5, 47, 158.
Сянціцьке, з.; XIX: 168.

Т.

Табан, губернатор; XIX: 73.
Таборівка, с.; XIX: 12.
Таганча; XIX: 79.
Тальне; XIX: 91.
Таманюки; XIX: 282.
Танський, козац. полковник;
XIX: 78.
Таран Іван, ватажок; XX: 86.
Таран Михайло, гайдамака; XX:
85
Таран з Острога, купець; XX:
26, 27.
Тарануха Смілянський Кіндрат,
оповідач; XX: 55.
Тарас (Шевченко), найбільший
руський поет; XIX: 189.
Тарасенко, атаман; XIX: 146.
Тарасівка, с.; XX: 34.
Тараща, м.; XIX: 37.
Тарпейська скала; XIX: 270.

Татари, наїд; XIX: 28, 85,
86, 91; XX: 76, 122, 135.
Татари білгородські, наїд; XX:
137.
Татари забужські, наїд; XX:
130.
Татарський степ; XIX: 29.
Татюк, газда; XIX: 224.
Твердюк Гаврило, газда; XIX:
165.
Теклійчук, газда; XIX: 224.
Теклійчук Василь, газда; XIX:
236, 238, 257, 259, 261, 262,
264, 266, 276, 278.
Текуча; XIX: 163, 168, 266.
Теодорович Гр., райця вірменсь.
уряду; XIX: 204, 239.
Тернопіль, м.; XIX: 190, 191,
236.
Терунтяк Іван, опришок; XIX:
162.
Тетіїв; XX: 132.
Тетлин; XX: 93.
Тетлин Уманський; XX: 157,
158.
Тикич, р.; XX: 82, 85, 135.
Тимашко Миквта; XIX: 161.
Тимко; XX: 105.
Тимошівська земля; XX: 41.
Тимченко Петро, селянин; XX:
115.
Тихоходов Максим, селянин;
XX: 108.
Тишківка, с.; XX: 138.
Ткач Олекса, опришок; XIX:
268, 278.
Ткач Тимко, опришок; XIX:
248, 249.
Ткаченко Кузьма, селянин; XX:
56, 113.
Ткаченко Павло, син ткача; XX:
56
Товмачик; XIX: 168.
Томич Михайло; XIX: 248.
Топелюки, газди; XIX: 227.

- Торговця, м.; XIX: 7, 29, 74, 91; XX: 80, 102.
- Третяк Феліциан, пан; XIX: 12.
- Трипілля, м.; XX: 59.
- Трипольський, шляхтич; XIX: 10, 91.
- Трипольський Михайло, ротмістр; XIX: 53.
- Туняків, опришок; XIX: 169.
- Трояків; XX: 121, 145.
- Тульчин; XIX: 90; XX: 93, 122.
- Турак Гринь, опришок; XIX: 223.
- Турак Лукіян, опришок; XIX: 223, 224, 225.
- Турбаї, с.; XIX: 127, 129—132, 134—136, 139—147, 149—151, 154, 155*, 156*, 157*, 158*.
- Турбаївці, селяни; XIX: 145, 149, 156*, 157*.
- Туреччина, з.; XIX: 158; XX: 4.
- Турій, м.; XX: 138.
- Турки, наїд; XIX: 28, 160; XX: 136, 137, 138.
- Туровський, губернатор; XX: 26.
- Турчинський Юлій; XIX: 196.
- Тураки, газди; XIX: 215.
- Тутюк; XIX: 229.
- Тутяків, опришок; XIX: 163.
- Тухля, с.; XIX: 288.
- Тучапський, польсь. мемуарист; XIX: 115, 122; XX: 7, 44, 151, 153.
- Тясмин, р.; XIX: 17, 27—29, 31, 89, 91, 93; XX: 10, 16, 30, 31, 37.
- у.**
- Угри, наїд; XIX: 168.
- Угорщина (Угри), з.; XIX: 158, 159, 160, 162, 163, 170, 173, 174, 182, 201, 208, 214, 215, 216, 220, 223, 235, 237, 239, 250, 254, 257, 268, 274, 283.
- Узиня, р.; XX: 53.
- Україна, з.; XIX: 4, 6, 7, 9, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 23, 45, 62, 84, 86, 99, 107, 108, 109, 110, 120, 121, 122, 129, 160, 205, 206, 207, 268, 292; XX: 3, 5—8, 11, 13—16, 26, 33, 40—42, 46, 58, 60, 65, 67, 70, 73—77, 85, 93—95, 98, 127—136, 138, 141, 142, 150, 151, 160.
- Українець Михайло, опришок; XIX: 208, 209.
- Українці гл. Русини.
- Уласенко, сотник; XIX: 109, 111, 119.
- Умань, м.; XIX: 28, 37, 38, 55, 60, 73, 74, 77, 80, 88, 91, 93, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 117, 118; XX: 7, 8, 9, 10, 11, 25, 27, 28, 33, 34, 39, 40, 48, 49, 54, 55, 75, 81, 109, 120, 121, 123, 131, 138, 139, 141, 142, 145, 149, 150, 151.
- Уманщина, з.; XIX: 91, 99, 104, 105, 108, 114, 123; XX: 80, 85, 160.
- Урденчук Яків, опришок; XIX: 217, 220, 221, 223, 229, 235.
- Устеріки, с.; XIX: 168, 169, 184, 267.
- Уторони; XIX: 168.
- Ухівка, слобода; XIX: 20.
- Уяздов; XIX: 121.
- Ф.**
- Фабулов, генерал; XX: 89.
- Фалинковський Василь, попович; XX: 19, 22, 23.
- Фалинковський Микола, піп; XX: 11, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25.

- Фалинковський Семен; XX: 11, 19, 20, 24.
Фастів; XX: 52, 53, 55, 56, 67, 68, 70, 94, 98, 111, 113, 114.
Федір, опришок; XIX: 161, 2 5. 208.
Федір з Криворівні, опришок; XIX: 224.
Федір з Ясенова, опришок; XIX: 270.
Федір, Фурґачів зять, опришок; XIX: 267.
Федько, син Демка; XX: 28, 29.
Федькович Юрий, поет; XIX: 200, 211, 295.
Федориха; XIX: 164.
Федоришук, газда; XIX: 257.
Федорович Іван, гайдамака; XX: 123.
Феміда, грецька богиня; XIX: 144.
Филип; XIX: 164.
Филипони (Филиповці), москов. раскольники; XIX: 17, 227, 228, 231.
Филиповів (Pilirowców); XIX: 227.
Фількевич Адам, капітан; XIX: 192.
Фрайдент фон, полковник; XIX: 88.
Франція, з.; XIX: 75.
Фрідріх Великий, пруський король; XIX: 112, 256.
- Х.**
- Хабараки, опришки; XIX: 161.
Хабло Ілько, селянин; XX: 108.
Харабар, опришок; XIX: 162.
Харко, запорожець; XIX: 85, 86, 87.
Харлінський, дідич; XX: 73.
Хацюк Тимко, опришок; XIX: 209, 223.
- Хацюк Федір, опришок; XIX: 223.
Хвастів, м.; XIX: 31, 37, 92, 94; XX: 58.
Хведір, пасічник; XX: 112.
Хмаренко Іван, кравець; XX: 86, 116.
Хмельник; XIX: 5; XX: 60, 112.
Хмельницький Богдан, гетьман; XIX: 8, 58, 128; XX: 3, 5, 76, 77, 78, 94, 95, 127, 129.
Ходаковский Степан, пан; XIX: 34.
Ходкевич Мартин, бурґраф; XIX: 248.
Ходорів; XIX: 79.
Хорват, підполковн.; XX: 40, 47, 48.
Хорол, р.; XIX: 127, 129.
Хоросна; XIX: 176, 254.
Христивіцї, с.; XX: 33, 99.
- Ц.**
- Цапко, атаман, XIX: 134.
Цвіль Гарасим, газда; XIX: 230.
Цвіленюк Андрій; XIX: 250, 260.
Цетнер, коритницьк. староста; XIX: 204, 205, 209.
Цибульник, р.; XIX: 85; XX: 137.
Цибулів, с.; XIX: 20; XX: 80, 81, 113, 116.
Цибунів; XX: 105.
Циганчук-Скрипка Федір, опришок; XIX: 267, 271.
Циґа Василь, газда; XIX: 238.
Цирини, пани; XIX: 12.
Цістерси, монахи; XIX: 94.
Цуцилів; XIX: 161.
Ценьський, пан; XIX: 239.
Цесельський, белзький мечник; XIX: 106, 107.
Цешковський М.; XIX: 272.

Цюперяк; XIX: 207, 208.
Цюперик Матвій, опришок; XIX:
205.
Цюх; XIX: 252, 259.

Ч.

Чалий Сава, полковник; XIX:
87, 88, 89, 90.
Чапенко Василь, селянин; XX:
83, 135.
Чаплинка; XIX: 150.
Чаплінська, панї; XX: 106.
Чаплинци, с.; XX: 71.
Чацкий Тадей, польсь. писатель;
XIX: 283.
Чеканський, пан; XX: 34, 38.
Червона Русь, з.; XIX: 103;
XX: 45, 129.
Червоне, с.; XIX: 12; XX: 111.
Черепаня, с.; XX: 114.
Черепиня, с.; XX: 105.
Червонященко Степан; XX: 27.
Черемош, р; XIX: 159, 161,
208, 209, 216, 228, 230, 294.
Черкаси, м.; XX: 10, 27, 30.
Черкащина, з.; XX: 70.
Четвертинський, князь; XIX:
87.
Четвертинський Ілько, князь;
XIX: 59.
Четвертинський Михайло, князь
брацлаве. підкоморий; XIX:
50, 54.
Чигирин, м.; XIX: 41, 74, 84,
108; XX: 9, 54.
Чигиринщина, з.; XX: 70, 86.
Чижевський, шляхтич; XX: 17,
18.
Чифецюк Юрко, гзда; XIX:
228.
Чоповский, шляхтич; XX: 86.
Чоповський Микола, шляхтич;
XX: 32, 35, 39, 50, 90, 157.
Чорба Федір, командир гусарск.
полка; XX: 40, 48, 49, 50,
51, 71.

Чорна Долина; XIX: 150.
Чорний, капитан сербськ. полка;
XX: 34.
Чорний, ватажок; XX: 117.
Чорний Іван, атаман Залізняка;
XX: 80, 98, 99.
Чорний Левко, селянин; XX:
115.
Чорний Микита, атаман Заліз-
няка; XX: 80.
Чорний ліс; XIX: 28, 90, 91.
Чорне Поле; XX: 118.
Чорні гори; XIX: 256, 259, 265,
270, 287.
Чорні Ослави, с.; XIX: 166,
292, 293.
Чорногора, гніздо гір; XIX:
158, 159, 160, 170, 173, 178,
179, 199, 200, 207, 208, 209,
253, 295.
Чорногора (Montenegro), з.; XIX:
160.
Чорнобиль, м.; XIX: 92; XX:
74.
Чорногорці руські, нарід; XIX:
188, 262, 265.
Чорнополе; XX: 107.
Чорнявка; XX: 132.
Чуднів, м.; XIX: 79.
Чумаки, с.; XX: 27.

Ш.

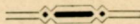
Шабардаш; XX: 80.
Шайки, с.; XX: 27.
Шаргород; XIX: 56, 58, 88;
XX: 155.
Шаргородці, люди; XIX: 16.
Шаргород; XX: 115.
Шафранський, інженер; XIX:
112.
Шаховский, князь; XIX: 77.
Швачка Осип, брат ватажка;
XX: 60, 61.
Швачка Яків, ватажок; XX:
9, 40, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
57, 58, 59, 62, 64, 65, 66,

- 68, 70, 71, 73, 75, 87, 91,
94, 98, 104, 113, 114, 131,
135, 136, 144, 145.
- Шверцнер гл. Райснер.
- Швець Грицько; XX: 108.
- Швець Іван, селянин; XX: 149.
- Швець Максим, запорожець;
XX: 86, 135.
- Швець Мартин; XX: 157.
- Шелест, сотник богуславсь.
надв. козаків; XX: 90, 91.
- Шелест Василь, ватажок; XX:
35, 38, 85, 86, 132.
- Шенчек Мусій, музика скрипач;
XX: 118.
- Шешитчик; XIX: 161.
- Шерин, дідич; XIX: 199.
- Шешори, с.; XIX: 162, 171,
226, 227, 260, 261, 264, 276,
277.
- Шешорський Василь, опришок;
XIX: 214, 223, 224, 227, 229,
230, 231.
- Шиманський, пасічник; XX:
113.
- Шило, козак; XIX: 115.
- Шило, сотник; XX: 93.
- Шшковекій Елґяш, погребн-
ицький губернатор; XX:
89.
- Шкурка, корнет; XIX: 140.
- Шляхтюк Гринь, атаман; XIX:
263, 264, 276.
- Шмая, косівський жид; XIX:
236, 237, 238.
- Шмуйляк; XIX: 223.
- Шмуйляк Іван, газда; XX: 215.
- Шмуйляк, корчмар; XIX: 215.
- Шор Мендель (Сруль), розбій-
ник; XIX: 285.
- Шпитки, с.; XX: 64.
- Шпичаниці, с.; XX: 115.
- Шпичаниці паволоцькі, с.; XX:
104, 105.
- Шпола; XX: 92, 156.
- Шпугрур, опришок; XX: 163.
- Шуйський, польськ. історик;
XX: 45.
- Шумлянський Іосиф, львівськ.
єпископ; XX: 12.
- Шунбра, ватажок; XX: 87.
- Щ.**
- Щеневський Михайло, грод жи
томирс. судя; XIX: 12.
- Щерба гл. Чорба.
- Щербина Василь; XX: 136.
- Щербина Василь, пикинер; XX:
83.
- Щербина Гнат, гайдамака; XX:
81.
- Щербина Іван, гайдамака; XX:
86.
- Щербина Проскуров, козаць.
сотник; XX: 72, 74.
- Щорба; XX: 83.
- Є.**
- Євдокія, жінка Старшевського;
XX: 16.
- Єднокос Федір, гайдамика; XX:
79.
- Єзуїти станїсавівські, монахи;
XIX: 193.
- Єлїсавет, кріпость; XX: 27.
- Єрен; XX: 132.
- Єфеменкова Олександра; XIX:
157*.
- Ю.**
- Юра, арендар; XIX: 162.
- Юрівка, с.; XX: 126.
- Юрківка, с.; XX: 83.
- Юхновекі, пани; XIX: 16.
- Ющенко Василь, селянин; XX:
56, 113.
- Я.**
- Яблонів, м.; XIX: 162, 264, 268.
- Яблонівка, с.; XX: 31, 32.
- Яблонівський Іосиф Алекс.,
новгородський воввода; XIX:
195, 211.

- Яблоневский Станислав, князь; XIX: 63.
- Явдоха, Марусина донька; XIX: 260.
- Явдоха, Пікуличина донька; XIX: 263.
- Яворів, с.; XIX: 171, 224, 260, 263, 276, 277.
- Ягодинці; XX: 61.
- Ягорлик, р.; XIX: 28.
- Яким, запорожець; XIX: 56.
- Якименко Олекса, гайдамака; XX: 98, 100.
- Ямковий Грицько, селянин; XX: 28.
- Ямковий Процько; XX: 28, 29.
- Ямна, с.; XIX: 161, 172, 180, 181, 205, 206, 209, 213, 243.
- Янівка, слобода; XX: 14, 15.
- Яніцький Станіслав, райця; XIX: 204, 239.
- Янкевичева Констанція; XIX: 114.
- Янковський, шляхтич; XX: 149.
- Янковський Михайло, шляхтич; XIX: 6.
- Яновський Іван, селянин; XX: 93.
- Ячик, опришок; XIX: 184.
- Ярема, сотник; XIX: 109.
- Яременко Лазар; XX: 22.
- Ярославка, с.; XIX: 12.
- Яроцький Ян, уніятськ. піп; XX: 17.
- Ярош, кляшник; XX: 73.
- Яруга; XIX: 56.
- Яругинці, люди; XIX: 16.
- Ясенів, с.; XIX: 168, 169, 171, 184, 224, 229, 236, 237, 238, 239, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 276, 277, 278.
- Ясенівці, селяне; XIX: 171.
- Ясїнь, с.; XIX: 168, 173, 205, 207, 208, 209, 216.
- Ясїнь угорський, с.; XIX: 169, 181, 205, 206, 207, 208, 251, 254, 258, 267, 268.
- Ясїньський гл. Максимяк.
- Ясїньський Василь, опришок; XIX: 267, 277, 278.
- Ясїньський Гринь див. Мартинчук.
- Ясїньський Іван, опришок; XIX: 251, 254.
- Ясв, м.; XIX: 233.
- Яски, с.; XIX: 150.
- Ятшембський Мих., козницький староста; XIX: 192.
- Яхменко Олекса; XX: 52, 53, 54.
- Яцьки, с.; XX: 52, 53.
- Яцки смілянські, с.; AX: 98.
- Ященко, козак; XX: 158.

Друкарські помилки.

Стор.	ряд.	9 з гори надрук.	пастирів	має бути	пастирям
"	18	9 з долу	" посланцям	"	посланцям
"	26	14 з гори	" підправити	"	відправити
"	37	17 "	" благодестіє	"	благодестіє
"	54	3 "	" Протясевим	"	Протасавим
"	60	18 з долу	" Мерополі	"	Мирополі
"	64	13 з гори	" добиною	"	дубиною
"	68	9 з долу	" в якті	"	в актї
"	70	5 з гори	" ("	,
"	72	15 "	" оврутцькїм	"	овруцькїм
"	79	15 з долу	" Сарафин	"	Саражин
		(відповідно до того і в покажчику, ст. 212)			
"	87	3 з долу	" ручио	"	ручимо
"	91	10 "	" полїсе	"	Полїсе
"	137	17 "	" завгодно	"	завгодно
"	137	12 "	" білетїй	"	білетїв
"	148	8-9 "	" цїлях	"	цїлих
"	170	9 "	" осягневя	"	осягненя
"	185	8 з гори	" пікіперними	"	пїкіперними

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

має на складі меж иншими отсі книжки :

Байда П. (Ніщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2-20 зр.
Верхратський Ів. — Начерк соматології	1-50 "
Грушевський М. — Виймки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1-00 "
— Останні романи Г. Сінкевича	—20 "
— Вступний виклад з історії давньої Руси	—10 "
— Розвідки й матеріали до історії України-Руси ч. I і II	2-00 "
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	—10 "
— Старі харти вільности	—30 "
Етнографічний збірник т. I, II, III, IV і V по	1-50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2-00 "
— т. II Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	2-00 "
— т. IV Галицькі акти з р 1648—9	2-00 "
Життя і Слово, вістник літератури, історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	2-50 "
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	—20 "
Заневич — Знесене панщини в Галичині	—50 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XXV по 1-50 зр.; комплети I—XX по	24-00 "
Збірник фіольологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 1-50 зр., на ліпшим папері	2-00 "
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I і II по 1-50 зр.; т. III вип. I і II по	1-00 "
"Зоря" письмо літературно-наукове р. III, V, VI без Бібліотеки по	3-00 "
" " " " " р. VIII, IX, X і XI по	5-00 "
" " " " " літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	6-00 "
Руська історична бібліотека :	
т. I. С. Качала — Боротка історія Руси	1-20 "
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	2-00 "
т. III і IV Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	3-40 "
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси	1-50 "
т. VI Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	1-60 "
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6-40 "
XIII — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	1-60 "
XIV—XVI — Руїна	4-20 "
XVII—XVIII М. Костомарова Мазепа і Мазепинці, В. Антоновича Останні часи козащини на Правобережі	3-30 "
XIX Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	1-80 "
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	—35 "
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	—60 "

1790
H-83 680

Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	1-05 зр
— Юрий Косован-Федькович	—30 "
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по	—30 "
Левицький Нечуй І. — Світгляд українського народу	—30 "
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	3-50 "
— Руська Правда	—50 "
Літературно-науковий Вістник, річна передплата за р. 1898 (без 1-ої книжки, що становила особну цілість)	7-50 "
Метлицького А. — Думки і пісні	—30 "
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	1-00 "
Огововський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV	1-00 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1-50 "
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	1-50 "
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	2-00 "
Павлик М. — Про читальні	—50 "
— М. П. Драгоманов, 60 ювілей, похорон автобіогр. і спис творів	2-00 "
Партицький О. — Старинна історія Галичини	3-00 "
— Словянська держава перед двома тисячами літ	—10 "
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	—35 "
— Скандинавщина в давній Руси	—20 "
— Слово о полку Ігоревім	—80 "
— Темні місця в Слові о полку Ігоревім	1-40 "
Правнича часопись, річник IV—V по 3 зл., VI, VII і VIII по	1-00 "
"Правда" письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	2-00 "
з р. 1878 1 зр., річн. XIII в доповненем	1-50 "
Рудницький. — Нове жерело до історії Хмельницьки	—20 "
Руданський С. — Твори т. I—IV	1-80 "
Студинський К. Др. — Лірики, студія	—20 "
— Пересторога, історично-літературна студія	1-00 "
Томашівський С. З життя галицько-руських соймків 1648—1649 р.	—35 "
— Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	1-00 "
— Перший зазивний лист Хмельницького	—10 "
— Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	—50 "
Умалець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2-50 "
Учитель, орган Руського товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по	2-00 "
Франко І. Др. — Жіноча неволя въ народныхъ пѣсняхъ	—35 "
— Нарис історії філософії	—30 "
— Наші коляди	—20 "
— Іван Вишенський	1-00 "
— Варлаам і Йоасаф	1-00 "
— Про панщину і її знесенє 1848 р.	—30 "
Целевич Ю. Др. — Історія скиту манявського	1-20 "
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою	7-00 "
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	1-00 "
Шураг В. Др. — Пісня про Розанда	—50 "
— Чернеча республіка на Афоні	—10 "
— „Чернець“ Т. Шевченка, студія	—10 "

Ціна 3 корони.

2023

III

W-83.680